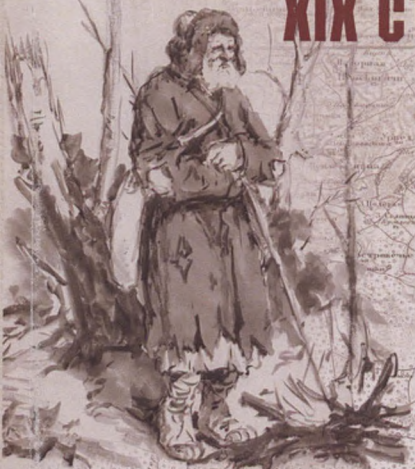

Н. Л. Бахановіч, М. П. Варабей, А. В. Трафімчык

МАСТАЦКІ ВОБРАЗ БАЦЬКАЎШЧЫНЫ Ў ПІТАРАТУРЫ БЕЛАРУСІ ХІХ СТАГОДДЗЯ

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ
Цэнтр даследаванняў беларускай культуры,
мовы і літаратуры
Інстытут літаратуразнаўства імя Янкі Купалы

Н. Л. Бахановіч, М. П. Варабей, А. В. Трафімчык

МАСТАЦКІ ВОБРАЗ БАЦЬКАЎШЧЫНЫ Ў ПІТАРАТУРЫ БЕЛАРУСІ XIX СТАГОДДЗЯ

Мінск
«Беларуская навука»
2023

УДК 821.161.3.09
ББК 83.3(4Бел)
Б30

*Рэкамендавана Вучоным саветам ДНУ «Цэнтр даследаванняў
беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі»
(пракакол ад 30 лістапада 2022 г. № 13)*

Навуковы рэдактар
доктар філалагічных навук, прафесар І. В. Саверчанка

Рэцэнзенты:

кандыдат філалагічных навук, дацэнт І. М. Запрудскі,
кандыдат філалагічных навук В. А. Корань

Выданне падрыхтавана ў рамках праекта БРФФД № Г20-082 «Эвалюцыя мастацкага вобраза Бацькаўшчыны ў шматмоўнай літаратуры Беларусі XIX ст. ».

ISBN 978-985-08-2980-1

© Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, Інстытут літаратуразнаўства імя Янкі Купалы, 2023
© Афармленне. РУП «Выдавецкі дом «Беларуская навука», 2023

УВОДЗІНЫ

Даследаванне ўздымае важную тэму малой радзімы як часткі культурнага бэкграўнду пісьменнікаў на тэрыторыі Беларусі XIX ст. і яе ўплываў на фарміраванне творчага феномена канкрэтных асоб.

Багатая літаратурная спадчына XIX ст. першапачаткова вывучалася беларускімі даследчыкамі ў кантэксце ўзаемазвязяў з блізкароднаснымі культурамі. Працы падобнага характару пераважна прадстаўлены ў савецкі перыяд, напрыклад, такімі вучонымі, як М. Ларчанка, С. Майхровіч, А. Мальдзіс і іншыя. Сфарміраваныя на цяперашні момант ідэі шматмоўнасці замацавалі палажэнне пра непарарывістасць пісьмовай традыцыі (А. Мальдзіс, У. Мархель, І. Багдановіч, М. Хаўстовіч, Г. Кісялёў і інш.). Такім чынам, многія выхадцы з тэрыторыі сучаснай Беларусі, якія пісалі непасрэдна пра сваю Бацькаўшчыну на розных мовах (перадусім польскай), сталі прадвеснікамі нацыянальнага адраджэння. Гэта адчуваецца ўжо па прысутнасці кампанентаў аўтэнтычнай беларускай культуры, перш за ўсё моўнай плыні, у якой знаходзіліся аўтары і да якой праяўлялі непасрэдна, жывы і творчы інтарэс.

Многія польскамоўныя аўтары XIX ст. дастаткова шырока прадстаўлены на сучасным этапе ў айчынным літаратурназнаўстве, такія як А. Міцкевіч, Я. Баршчэўскі, В. Дунін-Марцінкевіч і іншыя. Некаторыя імёны адкрытыя даўно, але вывучаны аспекталагічна, напрыклад, Уладзіслаў Сыракомля. Яго «гавэндзы», лірычныя вершы, публіцыстыка, падарожныя

нататкі і нарысы перакладзены на беларускую мову і даследаваны. Гістарычныя творы пісьменніка мала разглядаюцца сучаснымі навукоўцамі. За апошні час у друку з'явіліся нешматлікія публікацыі, якія належаць Ж. Некрашэвіч-Кароткай, І. Багдановіч, І. Запрудскаму, М. Хмяльніцкаму. На працягу апошніх дзесяцігоддзяў у айчынным дыскурсе уведзены шматлікія творы польскамоўнай прозы Беларусі, якая толькі пачынае разглядацца цэласна і сістэмна.

Таксама існуе шэраг аўтараў, якія не траплялі пад увагу даследчыкаў ці былі неапраўдана абдзелены ёю. Напрыклад, адным з іх з'яўляецца Артур Бартэльс. Яго літаратурная спадчына даволі разнастайная. Выбітныя паэмы, якія складваюцца ў гадавы паляўнічы цыкл, увогуле з'яўляюцца ўнікальнай з'явай ва ўсходнееўрапейскім слоўным мастацтве. Але і ў польскім, і ў айчынным літаратуразнаўстве спадчына названага пісьменніка застаецца вывучанай мізэрна.

Гістарычна склалася, што для XIX стагоддзя вобраз Бацькаўшчыны стаў магістральным ў многіх майстроў слова на фоне сучаснай ім рэчаіснасці, але не ўсе важныя творы, напісаныя у гэтым часавым прамежку, раскрытыя як творы патрыятычнага зместу. Ізноў-такі, некаторыя высокамастацкія творы аказаліся зусім па-за ўвагай.

Літаратурны працэс XIX ст. на тэрыторыі Беларусі ў кантэксце актуальных на той час гістарычных падзей робіцца надзвычай складаным і прадугледжвае шматмоўнасць, а таксама фармальную і тэматычную разнастайнасць. Асноўнымі размоўнымі мовамі творчай эліты таго часу становяцца польская і французская. У творчасці аддаецца перавага першай. З цягам часу ўсё больш пачынаюць звяртацца да мовы мясцовага народа – беларускай.

У літаратурным працэсе XIX ст. на тэрыторыі Беларусі пераважае патрыятычная тэматыка, вобраз Бацькаўшчыны па-мастацку раскрываецца ў творах разнастайных жанраў.

Матыў Радзімы замацоўваецца як адзін з галоўных, што можа паўплываць на фарміраванне нацыянальнай самасвядомасці чытача. Літаратура становіцца выразніцай ідэй дэмакратычных колаў інтэлігенцыі гістарычных Літвы і Беларусі.

Паняцце Бацькаўшчыны ў пісьменстве XIX ст. шматслойнае, праяўляецца ў мастацкім творы праз пэўныя ўзроўні самаідэнтыфікацыі аўтара, такія як малая Радзіма, этнічнае вымярэнне, палітычная саматоеснасць.

У сувязі са сказаным пастаўлена мэта даследавання канцэптуалізаваць формы і дынаміку мастацкага асэнсавання вобраза Бацькаўшчыны ў творчасці пісьменнікаў Беларусі XIX ст.

**ТЭМА БАЦЬКАЎШЧЫНЫ
Ў ШМАТМОЎНАЙ ЛІТАРАТУРЫ БЕЛАРУСІ
XIX СТАГОДДЗЯ**

Шматмоўная літаратура XIX ст. – важная з’ява для айчыннага мастацтва слова, якая паволі «падводзіла» нашу гісторыю да якасна новага этапу нацыянальна-культурнага жыцця. Але, паколькі многія з твораў акрэсленага часу былі «вернуты» ў літаратурны працэс параўнальна нядаўна, гэты перыяд асабліва не даследаваны – калі размова вядзецца пра цэласны і сістэмны погляд. Зусім недаравальная адсутнасць разгляду мастацкага вобраза Бацькаўшчыны ў яго эвалюцыі, бо менавіта «патрыятызм у спалучэнні з рознымі стратэгіямі (самаідэнтыфікацыі) ўпэўнена фігуруе ў ліку трох самых важных аспектаў, ці матываў, якія «з’яўляюцца рухавіком і каталізатарам літаратурнага развіцця на землях Беларусі» [77, с. 4]. Гэта вымагае заглыблення ў жанравы спектр увасаблення тэмы, яе ідэйна-эстэтычную спецыфіку, мастацка-вобразную рэалізацыю. Зварот да пералічаных і іншых пытанняў перспектыўны ў гісторыка-тэарэтычных адносінах і запатрабаваны практычна. З аднаго боку, яго выкананне ўскладнена тым, што «мы не маем адпаведнай патрэбам часу навуковай канцэпцыі гісторыі беларускай самасвядомасці, філасофіі, айчыннай гісторыі, без чаго складана асэнсаваць шматлікія паасобныя факты гісторыі беларускай літаратуры» [37, с. 59]. З іншага боку, менавіта разгляд вобраза Бацькаўшчыны ў мастацтве слова XIX ст., а значыць і ў калектыўнай свядомасці, будзе садзейнічаць узбагачэнню ведаў пра мінуўшчыну і служыць стварэнню такой навуковай канцэпцыі.

Актуальнасць акрэсленай тэмы складана пераацаніць і ў сувязі з тым, што сучасныя беларусы не так шмат ведаюць пра сваё мінулае, калі мець на ўвазе не глабальныя гістарычныя падзеі, інтэрпрэтацыя якіх, між іншым, падвяргалася розным уплывам, а штодзённы побыт сярэднястатэстычнага чалавека, яго экзістэнцыйныя патрэбы, духоўна-псіхалагічныя памкненні. Нездарма ў сваёй кнізе «Прысутнасць былога» У. Мархель акцэнтуюе неабходнасць пераадолення «крызісу самапазнання» праз асваенне ў навуковым літаратуразнаўчым дыскурсе вернутага да свайго спрадвечнага чытача іншамоўнага пласта айчыннага мастацтва слова, які мае цікавую гетэрагенную прыроду. XIX стагоддзе ў гэтых адносінах асабліва прыцягальнае, таму што выступае перыядам нацыянальнага «сталення» беларусаў; сам жа «нацыяналізм з'яўляецца вельмі спецыфічнай разнавіднасцю патрыятызму, якая пачынае дамінаваць толькі пры пэўных сацыяльных умовах» [25, с. 280]. Адпаведна зварот да праблемна-тэматычнага поля эвалюцыі вобраза Бацькаўшчыны ў шматмоўнай літаратуры Беларусі XIX ст. дазволіць праз удумлівы аналіз мастацка-слоўнай спадчыны скласці ўяўленне пра рух нашага народа да надання сваёй тэрыторыі дзяржаўна-палітычнай цэласнасці, а таксама паглыбіць веданне саміх сябе.

1.1. Гістарычны кантэкст стварэння патрыятычных твораў

Даследуючы вобраз Бацькаўшчыны ў шматмоўнай літаратуры XIX ст., лагічна весці адлік ад часоў падзелаў Рэчы Паспалітай і пачатку няпростага, паднявольнага перыяду ў гісторыі беларуска-літоўскай зямлі, а завяршаць эпоху рэвалюцыйнымі падзеямі 1905–1906 гг. і дазвалам беларускамоўнага друку. На працягу гэтага больш чым стогадовага перыяду развіцця літаратуры мелі месца знакавыя падзеі: пачынаючы ад вайны 1812 г. са спадарожнай ёй надзеяй на французскага

імператара як збаўцы народа ад валадарання расійскага цара, працягваючы двума вызваленчымі паўстаннямі 1831 і 1863–1864 гг. супраць улады і іх паразамі, што мела наступствы ў выглядзе некалькіх хваль высылак і эміграцый шляхты ды стану агульнага грамадскага расчаравання. Пералічаныя падзеі стымулявалі спадарожныя росту свядомасці і самасвядомасці нашага народа працэсы: асэнсаванне феномена радзімы, рэфлексію на тэму Бацькаўшчыны. Але памылкова было б гаварыць пра аднабаковую скіраванасць з’яў, паколькі і «патрыятызм жывіць вострую зацікаўленасць да важных праблем сучаснасці, да канкрэтных патрэб сваёй радзімы» [27, с. 497]. Пагружэнне народа ў шэраг «напружаных» гістарычных сітуацый і абвастрэнне пачуцця патрыятызму прывялі ў пачатку XX ст. да нацыянальнага Адраджэння.

Беларускае пісьменства ў XIX ст. грунтуецца на сумяшчэнні некалькіх моўных сістэм, у першую чаргу польскай, якая мела жывую традыцыю ў галіне выяўлення і шырокія магчымасці друкавання, і беларускай, што функцыянавала пераважна ў вуснай форме ў сялянскім асяроддзі. Часта беларускія словы, не маючы адпаведнікаў, захоўваюцца ў польскамоўных творах і тлумачацца ў каментарыях або ў самім тэксе, аднак гэтым сумяшчэнне не абмяжоўваецца: «...будучы выяваю і носьбітам аднае ментальнасці, мова наўрад ці набывае дастаткова і паралельна рысы іншага светаўспымання. Гэтак-сама і менталітэт аднаго народа не мае поўнай адпаведнасці ў мове другога. Чыстай ці бяскрыўднай моўнай замены не існуе: дэфармуецца або мова, або светаўспрыманне, некранутым застаецца хіба што архетып» [72, с. 33]. Таму ў даследаванні мастацкай спецыфікі выяўлення Бацькаўшчыны ў шматмоўнай літаратуры Беларусі варта абапірацца менавіта на прадстаўленыя ў мастацкіх творах архетыповыя пласты свядомасці, звязаныя з традыцыйнымі каштоўнасцямі чалавека: светапоглядам, ладам жыцця, патэрнамі паводзінаў.

Увасоблены ў літаратуры вобраз Бацькаўшчыны ў правах з любоўю апетых мінулых звычаяў, вераванняў, мадэляў узаемаадносін, сямейна-родавых і хрысціянскіх духоўных імператываў і ёсць тым адвечным архетыповым пластом, які трансліруецца з пакалення ў пакаленне. Ю. Чарняўская называе яго «няяўным, латэнтным бокам этнічнасці», які вырацоўвае ў часы сацыяльных і палітычных катаклізмаў: «Гэта адбываецца таму, што першасны, бессвядомы слой этнічнасці (яго можна назваць “ментальнасцю”, “этнічным бессвядомым”, “латэнтнай культурай”) не дае згубіць цэласнасць і спецыфічную скіраванасць мыслення і паводзінаў. Гэтану садзейнічае сам бессвядомы характар ментальнасці: бо калі б гэты слой быў асэнсаваны, людзі маглі б падвергнуць яго аналізу і карэкцыі, паставіць яго пад пытанне – і, магчыма, страціць этнічнае адзінства» [115], – апісвае даследчыца сутнасць убудаванага ў псіхічную структуру чалавека механізму самазахавання, дзейнасць якога выдатна дэманструе ўся гісторыя беларускага народа.

Найменне Радзімы ў XIX ст. не валодае цэласнасцю ў тэрытарыяльных адносінах: дагэтуль на працягу некалькі стагоддзяў нашы продкі знаходзіліся ў адной дзяржаве з польскім народам, а ў акрэслены перыяд – з рускім, у выніку чаго паняцце Бацькаўшчыны не мае канкрэтных, дакладна вызначаных межаў і патрабуе ўдакладнення, таму што, як адзначае Ж. Некрашэвіч-Кароткая, «калі мы хочам гэты час зразумець, то мусім глыбока асэнсаваць сутнасць польскага (рэчыпаспалітаўскага) патрыятызму ў XIX ст.» [77, с. 142]. Згаданыя гістарычныя абставіны справакавалі наяўнасць, перадусім, двух абліччаў Бацькаўшчыны: першае атаясамлівалася з абшарамі Вялікага Княства Літоўскага як прарадзімай, другое – з Рэччу Паспалітай, якія аднолькава адсутнічалі ў тагачаснай дзяржаўна-палітычнай рэальнасці, адсылаючы ў першым выпадку да больш, а ў другім – да менш далёкага мінулага.

У выніку сярод сучасных літаратуразнаўцаў распаўсюджаны ацэначныя меркаванні змястоўнага напаўнення творчасці таго ці іншага аўтара ў залежнасці ад яго поглядаў на будучыню краю – з якой ён яе атаясамлівае дзяржавай і ў выніку якую – польскую, расійскую або беларуска-літоўскую, ці крывіцкую – ідэалогію «спавядае». Метадалагічным арыенцірам могуць стаць хутчэй словы М. Хаўстовіча: «Але ці абавязкова мы павінны разглядаць творы, напісаныя ў XIX ст. і асобы іх творцаў, карыстаючыся ідэалагічнымі шаблонамі? Ці не больш правільна гаварыць пра тое, якімі яны былі, а не дакараць іх за тое, што яны не сталі такімі, якімі нам хацелася б іх бачыць?» [109, с. 8]. І падыходзіць да паняцця Радзімы ў яе палітычным і тэрытарыяльным аспектах неабходна з улікам таго часу – абставін фарміравання ўяўленняў пра сябе і прыналежнасць да вялікай супольнасці.

Згаданая «падвоенасць» аблічча Бацькаўшчыны ў свядомасці нашых продкаў дазваляе гаварыць пра яе, вылучаючы два асобныя ўзроўні, і адпаведна весці размову пра малую радзіму (пад ёй разумецца ў шырокім значэнні Вялікае Княства Літоўскае як гістарычная зямля беларуска-літоўскага этнасу, а ў вузкім, класічным значэнні – месца нараджэння, выхавання, сталення канкрэтнага аўтара) і вялікую (маецца на ўвазе дзяржаўны ўзровень ліквідаванай Рэчы Паспалітай). Пры гэтым нельга выпускаць з-пад увагі эвалюцыяванне ідэі вялікай і малой радзім у атаясамленне іх з тэрыторыяй усёй сучаснай Беларусі, да якой, урэшце, у пачатку мінулага стагоддзя пакручастымі ды пакутнымі сцежкамі прыйшоў беларуска-літоўскі народ.

Французскі мысляр мяжы XIX–XX стст. Г. Лебон звязвае нараджэнне паняцця Бацькаўшчыны з тым момантам у гісторыі этнаса, калі квінтэсенцыя галоўных атрыманых у спадчыну поглядаў, звычаяў, ідэй, вераванняў і ўстановак распаўсюджвалася з індывідуальнага і родавага ўзроўню на ўсё большыя сацыяльныя групы, пакуль не ахоплівала літараль-

на ўсё і не ўтварала «калектыўную душу». «Абмежаваная спачатку рамкамі сям’і, паступова распаўсюджваючыся на вёску, горад, правінцыю, калектыўная душа ахапіла сабой усіх жыхароў краіны ў параўнальна нядаўні час. Толькі тады ўзнікла паняцце айчыны ў тым сэнсе, як мы яго разумеем. Яно становіцца магчымым толькі тады, калі ўтварылася нацыянальная душа» [58], – гаворыць філосаф. Таму і ў даследаванні эвалюцыі вобраза Бацькаўшчыны ў шматмоўнай літаратуры Беларусі XIX ст. важным выступае прасачыць працэс яго крышталізацыі і афармлення ў канкрэтную тэрытарыяльную цэласнасць, канешне, пры ўмове таго, што гэта дазволіць ажыццявіць эмпірычны матэрыял.

Пры размове пра межы Бацькаўшчыны ў мінулым і, у прыватнасці, у XIX ст. мэтазгодным бачыцца метадалагічная арыентацыя на літаратуразнаўчы падыход з пазіцыі цэласнасці сучаснай дзяржавы. Аднак неабвержна ўсведамляць і тое, што гэтая прастора не можа быць наўпрост суаднесена з этнакультурнай і геапалітычнай сітуацыяй таго часу. Немагчыма атаясаміць і Беларускае ды Літоўскае губернатарствы, якія выступаюць адпраўной кропкай у дадзеным даследаванні, з рэальна ўсё ж шырэйшай тэрыторыяй распаўсюджвання беларускай мовы, як можна меркаваць па складзенай у 1903 г. «Этнаграфічнай карце беларускага племені» Я. Карскага.

Паколькі паняцце Бацькаўшчыны як вялікай і малой радзім усё ж мае прывязку да пэўнай тэрыторыі, то вялікае значэнне мае ідэнтыфікацыя жыхароў з яе назвай і адпаведна сам этнонім. З гэтым у беларусаў XIX ст., падаецца, найбольш складанасцей у сувязі з тым, што існавала вялікая колькасць найменняў, сярод якіх былі і этнонімы, і палітонімы, а іх унутранае напаяўненне валодала дынамікай. Прычынай гэтаму стала адсутнасць у жыцці народа таго класічнага адзінства, што надае яго гістарычнаму існаванню трываласць, пэўнасць і стабільнасць і што Ю. Чарняўская называе «маналітнасцю», прыклад якой якраз дэманструе Расійская імперыя, «дзе

«дзяржава», «вера» і «зямля» ў гісторыі непадзельна злітыя» [115]. Непадрыхтаванаму чалавеку можна разгубіцца сярод усіх існуючых этнічных найменняў нашых продкаў («простыя», «літвіны», «русіны», «рускія», «крывічы», «крэсавякі», «краёўцы» і, урэшце, легендарныя «тутэйшыя»). В. Савіч-Заблоцкі толькі ў адным вершы «Беларуская пея», прысвечаным Ю. Б. Залескаму, прыводзіць цэлы шэраг акрэсленняў насельнікаў беларуска-літоўскіх тэрыторый і іх жыхароў:

Як крэсціў ты Польшчу, пракрэсці, Багдане!
Прыгалуб к сабе Беларусь маю!
Доўга таптаваны люд мы над Дзвіною,
Тваёй Польшчы дзеці, ўжды няўзгодны люд,
Рускаю ніколі не крывім душою.
Будзем Польшчай заўжды, як былі паўсюд!

[60, с. 617]

Аднак наўрад ці можна абвінавачваць аўтара гэтых радкоў у блытаніне, хутчэй, наадварот, можна зрабіць выснову, што тагачасныя насельнікі не толькі ведалі гэтыя назвы, але і добра арыентаваліся ў іх, больш-менш дакладна вызначаючы тэрыторыю распаўсюджання носьбітаў таго ці іншага этноніма ці палітоніма.

Некалі Л. Тарасюк са шкадаваннем выказалася пра самаўсведамленне лірычнага героя ў вершы «Хрэсьбіны Мацюка» Ф. Багушэвіча: «Наіўна і горка гучаць гэтыя словы ў канцы XIX стагоддзя, выяўляючы толькі першасны, сямейна-бытавы ўзровень этнічнай ідэнтыфікацыі героя» [98, с. 17]. З іншага боку, яны паказваюць укаранёнасць чалавека, нягледзячы ні на што, у «сваю зямлю», атаясамленне сябе з пэўнай тэрыторыяй і распаўсюджанымі на ёй мовай, верай, традыцыямі, г. зн. сведчаць пра наяўнасць у яго свядомасці вобраза той самай Бацькаўшчыны:

А старшы скіпеўся: «Ты што за адзін?»
Думаю: хто ж я? – ужо ж Юркаў сын!
«Тутэйшы, – кажу я, – свой чалавек:

Сын бацькі свайго, а бацька дзяцей,
Тут і радзіўся, тут жыву век;
Юркам зваць бацьку, я дык Мацей.
Вун гдзе і хата, і выган, і сад;
Там жнець мая жонка, а тут гарэць брат!..»

[5, с. 37]

Самі ж «тутэйшыя» жыхары, заявіўшы такім этнонімам пра свае правы на жыццё на Бацькаўшчыне, сталі сапраўднай легендай беларускай гісторыі, якая працягваецца і сёння ў лэйблах. Гэтае найменне аказалася настолькі трывалым і «жывучым», прыцягальным і экзистэнцыйна значным, што наўрад ці некалі сыйдзе ў нябыт.

Вобраз Бацькаўшчыны ў перыяд, які разглядаецца ў даследаванні, размяшчаецца ў прасторы своеасаблівага памежжа і адпаведна набывае «падвоенасць», таму што дагэтуль некалькі стагоддзяў развіваўся ў непарыўнай сувязі з польскай культурай і свядомасцю ў Рэчы Паспалітай, а пачынаючы з канца XIX ст. – у межах Расійскай імперыі, палітыка якой спараджае нязгоду з бягучым станам рэчаў і спробы супраціўлення яму. Асэнсоўваць Бацькаўшчыну – «выкрышталізоўваць» яе межы і складаць праграму развіцця этнасу – у такіх абставінах было складана, таму што вымагала ад чалавека высокага ўзроўню адукаванасці, абазнанасці, свядомасці сябе і свайго месца ў разгортванні гісторыі. На гэту тэму разважае Ю. Чарняўская: «Калі аддаленне ад Расіі базавалася на аснове фактычных (палітычных) межаў, то самаўхіленне ад Польшчы – на аснове межаў духоўных, метафізічных, якія дыктуюцца верай. Польшча ўспрымалася як айчына паноў-каталікоў, але ўнутры яе быццам бы знаходзілася іншая, метафізічная айчына – “свая” царква. Каталікі пагардліва называлі яе “халопскай”, уніяты – “беларускай”. Само выкарыстанне гэтага слова надзвычайна істотнае: размова ідзе пра тое, што з’явілася асобая духоўная “скрэпа”, якая аб’яднала каля 70 % насельніцтва» [115]. У такіх абставінах недарэмна

Айчына часта ўяўляецца літаратарам у якасці прасторы малой Радзімы – месца нараджэння або роднага кута, дзе праходзіла дзяцінства і юнацтва, выхаванне і сталенне, з якімі традыцыйна звязваюцца самыя лепшыя часы ў чалавечым жыцці.

Вобраз Бацькаўшчыны як вялікай радзімы ў свядомасці чалавека звязаны не толькі з яго ўласнымі асацыяцыямі з краем, дзе ён нарадзіўся і вырас, як у выпадку малой радзімы, але і з прызнаннем значнасці яго прасторы Іншымі, г. зн. прадстаўнікамі другіх народаў, краін і культур. У даследаванні Ю. Чарняўскай гучыць адзін з тэзісаў сучаснай этнапсіхалогіі: «...для самасвядомасці любой супольнасці значна не проста асэнсаванне ўласнай адметнасці, але і прызнанне такой адрознасці з боку “іншых”» [115]. І чалавек, і народ спазнаюць сябе ў тым ліку і праз адлюстраванне свайго аблічча ў вачах іншага чалавека або народа. Калі гаварыць пра блізкіх суседзяў – рускіх і палякаў, якія гістарычна былі далучаныя да нашага жыцця, то гэта своеасаблівае прызнанне Іншымі беларусаў, у тым ліку і прызнанне за імі пэўнай тэрыторыі пражывання, у мастацтве слова дадзенага перыяду дэманструе парадаксальная сітуацыя. З аднаго боку, краіна як самастойны, дакладна акрэслены дзяржаўнымі межамі рэгіён адсутнічае, з іншага боку – сам факт настойлівай дэкларацыі польскай мовы ў якасці тытульнай і дэманстрацыя польскага як прыкметы дзяржавы ў Рэчы Паспалітай, а таксама забарона ўсяго беларуска-літоўскага, у прыватнасці друку, адукацыі, рэлігіі, у Расійскай імперыі робіць відавочным наяўнасць пэўнай тэрыторыі і насельніцтва, якія атаясамляюцца з нечым яўна адметным, непадобным да суседскіх. Сюды ж у XIX ст. могуць быць аднесены і выпадкі з боку выхадцаў з Кароны Польскай, асабліва распаўсюджаныя ў асяроддзі эмігрантаў, супраць усяго, што магло намякаць на сепаратызм. «Тым самым беларусцы не толькі самі ўспрымалі сябе асобай агульнасцю – іх самабытнасць прымалася да ўвагі і Расіяй, і каталікамі Рэчы

Паспалітай (хоць нярэдка і са знакам “мінус”») [115], – працягвае свае развагі даследчыца.

Лёсавызначальным у свядомасці нашых продкаў з далёкага XIX ст., у прыватнасці ў асэнсаванні імі тэмы вялікай і малой радзім, быў фактар страты родным краем палітычнай самастойнасці – факт, які складана было прыняць і перажыць ім і іх бацькам ды дзядам, факт, незагойны боль якога яны «прышчэплівалі» нашчадкам, у тым ліку і сродкамі мастацтва слова. Агульны фон твораў шматмоўнай літаратуры Беларусі XIX ст. сведчыць, што ў асяроддзі айчыннай шляхты, а часткова і сялянства, пануе выразна патрыятычная атмасфера, а сама тэма Бацькаўшчыны аказваецца «балючай» і трывала звязваецца з грамадзянскім пачуццём. Незадаволенасць бягучымі падзеямі, звязанымі з абмежаваннем звыклых правоў і навязваннем новых абавязкаў шляхце і сялянству, вылівалася ў ідэалізацыю былых часоў, распачатую яшчэ А. Міцкевічам і адчувальную на працягу ўсяго стагоддзя. На думку А. Мальдзіса, «такой ідэалізацыі несумненна садзейнічаў уплыў літаратуры польскага народа, які жыў ва ўмовах, у многім падобных на беларускія. І там і тут праслаўленне Рэчы Паспалітай бралася на ўзбраенне патрыятычнымі сіламі, якія сучаснае і будучае часта асэнсоўвалі ў катэгорыях мінулага» [66, с. 59]. У Мархель называе падобныя спадарожныя вызваленчаму руху настроі «рэтраспектыўным дзяржаўным патрыятызмам» [72, с. 5], што дамінаваў над нацыянальнымі ўяўленнямі і памкненнямі ў будучыню ў беларуска-літоўскім асяроддзі.

Разам з тым напрыканцы XIX ст. настальгічныя матывы суму па залатых вольнасцях, а для многіх і па самім праве належаць да высакароднага саслоўя, сведчаць пра нейкую выніковасць перыяду. Паводле даследчыкаў, «паўней за ўсё культура, што сыходзіць, рэфлексуе сябе на парозе пераходу ў новую якасць. А сам акт самаспазнання аказвацца формай жывання, растання з мінулым» [87, с. 27]. У айчынным выпадку гісторыя неўзабаве дасць гэтаму пацвярджэнне, таму

што наступнае, ХХ стагоддзе прывядзе да новага не толькі беларуска-літоўскі народ, але і ўвесь еўрапейскі свет.

* * *

Вобраз Бацькаўшчыны ў шматмоўнай літаратуры Беларусі ХІХ ст. не валодае дакладна акрэсленымі межамі ў сувязі з несфарміраванасцю этнанацыянальнай ідэнтычнасці ў выніку працяглага папярэдняга суіснавання беларусаў з польскім народам у адной дзяржаве, з адсутнасцю самастойнасці і далучанасцю ў перыяд, які разглядаецца, да Расійскай імперыі. Стварэнне патрыятычных твораў адбываецца ў сітуацыі сумяшчэння, перадусім, трох моўных сістэм, таму вобраз Бацькаўшчыны ў творах прысутнічае не столькі на знешнім узроўні, колькі глыбінна – у прасторы архетыповых сэнсаў. Паняцце радзімы не валодае цэласнасцю як у тэрытарыяльных адносінах, так і ў змястоўных, а самі развагі ў катэгорыях патрыятызму вымагаюць ад тагачаснага чалавека высокага ўзроўню абазнанасці, усведамлення сябе, свайго месца ў свеце і ролі ў разгортванні гісторыі. З іншага боку, менавіта ў такіх неспрыяльных гістарычных перыяд заўважна пашыраецца цікаvasць да прасторы аўтэнтычнага – беларуска-літоўскай «самасці», узнікае ідэя спрадвечнай Бацькаўшчыны. Найбольш рэпрэзентатыўна вобраз Айчыны праяўляецца ў творах, напісаных прадстаўнікамі шляхецкага саслоўя – параўнальна з суседнімі народамі шматлікай сацыяльнай групы, якая, нягледзячы на ўсё больш з цягам часу відавочныя складанасці з матэрыяльным самазабеспячэннем і няздольнасць быць народным лідарам – ствараць і рэалізоўваць адраджэнскія праграмы, усё ж у абліччы лепшых прадстаўнікоў выступае носьбітам беларускай ідэі. Інтэлігенцыя ўсведамляе Бацькаўшчыну праз своеасаблівую прызму «падвоенасці» як вялікую і малую радзімы: першай была агульная для беларуска-літоўскага і іншых народаў дзяржава Рэч Паспалітая, другой – Вялікае Княства Літоўскае як прарадзіма этнасу ці яшчэ больш вузкая – месца нараджэння таго ці іншага аўтара. Абедзве Бацькаўшчыны, адсылаючы да больш ці менш далёкага

мінулага, адсутнічаюць у рэальнасці XIX ст., а сама гэта тэма ў мастацтве слова пазначана «балючасцю», што праяўляецца ў скіраванасці літаратараў у мінулае і адпаведна яго мастацка-эстэтычнай ідэалізацыі.

1.2. Выяўленне вобраза радзімы ў буйных эпічных жанрах

Непарыўнасць унутранага і знешняга, ці змястоўнага і фармальнага – калі разважаць у літаратуразнаўчых катэгорыях – скіроўвае даследчыка звярнуць увагу на тое, ці суадносіцца тэма ўвасаблення Бацькаўшчыны ў творах XIX ст. з жанравай сістэмай акрэсленага перыяду. Гэты традыцыйны ракурс погляду на мастацтва слова не губляе актуальнасці: аўтары найноўшага дапаможніка «Гісторыя беларускай літаратуры XIX стагоддзя» глядзяць на слоўную творчасць найперш «праз прызму аднаго з самых доказных крытэрыяў – жанравага» [119, с. 5]. З’яўленне або дамінаванне той ці іншай формы нельга разглядаць у адрыве ад агульнай спецыфікі развіцця мастацтва слова, паколькі «літаратурны жанр не ўзнікае адвольна ці механічна ў выніку запазычання з іншых літаратур, – адзначае даследчык балады І. Штэйнер і працягвае. – Яго зараджэнне абумоўлена перш за ўсё канкрэтнымі гісторыка-літаратурнымі фактарамі. Вывучэнне генезісу жанру, як правіла, адлюстроўвае найбольш важныя асаблівасці гістарычнага развіцця літаратуры...» [121, с. 3]. Шматмоўнасць беларускай літаратуры XIX ст. у сувязі з яе існаваннем і ў папярэдні, і ў гэты перыяд у адной эстэтычнай прасторы з польскім мастацтвам ўплывае і на жанравую гісторыю: «...польскамоўныя творы пісьменнікаў Беларусі, хоць і былі рэгіянальнай з’явай, але суіснавалі з творамі пісьменнікаў Польшчы, далучаючыся тым самым да развіцця ўласна польскай літаратуры» [71, с. 85].

I. Штэйнер у развагах на акрэсленую тэму рухаецца далей, і, адзначаючы спрыяльны ўплыў суседскай літаратуры на беларускую, фактычна канстатуе трывалую сувязь тэмы Айчыны з жанравай гісторыяй: «Іншамоўная спадчына ўраджэнцаў Беларусі XIX ст. надзвычай спрыяла далейшаму развіццю нацыянальнай літаратуры ўжо пад “чыста” беларускімі шатамі. Бо якраз тут быў пакладзены пачатак сакралізацыі вялікай і малой Радзімы, менавіта ў іх схаваны вытокі многіх асноўных жанраў, якія і знойдуць далейшае развіццё ў беларускай стыхіі» [120, с. 168]. У сутворчасці з польскімі аўтарамі, у сумесным культурным полі беларуска-польскага ўзаемадзеяння прысутнічае шэраг розных выяўленчых формаў, сярод якіх можна вылучыць, напрыклад, гавэнду, паэму, баладу, апавяданне, аповесць, раман і інш. Тэма Бацькаўшчыны засведчыла сябе ў кожным з гэтых жанраў, таму што праз прызму яе ў XIX ст. глядзелі на грамадскае, палітычнае, а таксама прыватнае жыццё паэты, прэзідэнта і драматургі, асэнсоўваючы свае лёсы ў маштабах як прасторы уласнага пражывання, так і бягучага гістарычнага часу.

Пытанне жанру і яго выяўленчых магчымасцей у тым ці іншым ідэйна-тэматычным змесце ў гісторыі літаратуры наўрад ці будзе прадуктыўным разглядаць без сувязі з сацыяльна-палітычнай сітуацыяй ды агульнымі настроямі ў грамадстве. А. Білюценка справядліва адзначае: «Актуальнасць жанру ў вялікай ступені залежыць як ад літаратурных, так і ад пазалітаратурных фактараў, сярод якіх вельмі важную ролю іграе грамадска-палітычная сітуацыя. Яна вызначае праблематыку, спрыяе развіццю характэрных для дадзенай эпохі тэндэнцый літаратуры і культуры. Нараджэнне і развіццё любога жанру... варта разглядаць на шырокім гістарычным фоне, у цеснай сувязі з традыцыямі літаратуры, культуры, асаблівасцямі жыцця грамадства, якія аказваюць вялікі ўплыў на яго фарміраванне» [16, с. 19]. Незадаволенасць агульным узроўнем жыцця і залежным ад Расійскай імперыі станам краю,

узброеныя спробы вяртання агульнай для некалькіх народаў Рэчы Паспалітай не толькі сведчаць пра наяўнасць патрыятычнага і грамадзянскага пачуцця, але актывізуюць і стымулююць яго рост і распаўсюджанне, нягледзячы на прысутнасць рэакцыйных настрояў. Гэта нараджае ў творчай інтэлігенцыі і проста неабыхавых грамадзян, якія належаць пераважна да шляхецкага асяроддзя, жаданне ўвекавечыць востры змест – па-мастацку ўвасобіць ключавыя праблемы мінулага і бягучага жыцця і настройвае на пошукі неабходнага ў кожным выпадку жанру.

У даследаванні тэмы Бацькаўшчыны ў шматмоўным мастацтве слова Беларусі XIX ст. асаблівае значэнне належыць феномену мастацкай прозы, якая пачала «вяртацца» да спрадвечнага чытача толькі ў другой палове мінулага стагоддзя. Яе аўтарства належыць высакароднаму саслоўю, якое ў пераважнай большасці стварала мастацкія тэксты для сябе і выяўляла ў іх аблічча атачэння. Нягледзячы на гістарычныя прэтэнзіі да шляхты, звязаныя з яе не толькі палітычнай, але і фінансава-эканамічнай, гаспадарчай і ўвогуле светапогляднай бездапаможнасцю, якія па меры набліжэння да канца стагоддзя ўсё болей давалі пра сябе знаць, усё ж за гэтым саслоўем прызнаецца лідарства ў пытаннях захавання і трансляцыі наступным пакаленням беларускай ідэі. Хоць з акрэсленнем згаданага тэрміну айчынная гуманітарыстыка мае відавочныя праблемы і зараз, гаворачы пра XIX ст., пад ёй разумеецца хутчэй тая цікавасць да беларускай аўтахтонікі, якая ўзнікла пасля перастановак на палітычнай карце свету. Даследчык літаратуры Даўняга і Новага часу У. Мархель даводзіць: «Паэтапная анексія беларускіх земляў Расіяй мяняла характар паланізацыі беларускай шляхты: антыімперскія настроі, з аднаго боку, узмяцнялі ідэалізацыю страчанага дзяржавы, а з другога – абуджалі гістарычна-прасторавую цікавасць да першаснай радзімы, радзімы продкаў» [72, с. 12]. Знакавую ролю ва ўзмацненні цікавасці да этнічнай «самасці» адыграў мастацкі

кірунак рамантызму, які даў беларускаму народу адзін з самых запатрабаваных сёння прэзаічных твораў нацыянальнага мастацтва акрэсленага перыяду – раман у навелах Я. Баршчэўскага.

Буйная мастацкая проза – у гэту групу твораў уваходзяць аповесцевыя і раманныя формы, – мова напісання якой была ў асноўным польская, таму што вялікі аб’ём патрабаваў добра распрацаванага інструментарыю, узнікае невыпадкова. Падзеі канца XVIII ст., паступова ўмацоўваючыся ў грамадскай свядомасці і атрымоўваючы пэўную характарыстыку (са знакам «плюс» або, як у тагачаснай айчынной сітуацыі, «мінус»), пачынаюць бачыцца чалавеку ў разгалінаваных прычынавыніковых сувязях. Нараджэнне ў беларускай літаратуры XIX ст. аповесцевых і раманных формаў звязана з тым, што выяўленне глабальнага зместу мае на ўвазе наяўнасць адпаведнай патрабаванням задумы маштабнай формы. Са з’яўленнем польскамоўнай прозы такіх аўтараў, як Я. Баршчэўскі, Э. Масальскі, І. Яцкоўскі, В. Савіч-Заблоцкі, айчынная літаратура дэманструе мастацкае «сталенне», нягледзячы на неспрыяльныя акалічнасці. Названія і іншыя пісьменнікі – кожны ў адметнай, непаўторнай і запамінальнай манеры – у сваіх творах выяўляюць грамадскія катаклізмы і іх наступствы на прыкладзе жыцця людзей.

Вялікія прэзаічныя творы часцей за ўсё ахопліваюць значны прамежак часу, утрымліваюць разгорнутую сістэму персанажаў, маюць некалькі сюжэтных ліній, што, у сваю чаргу, патрабуе моцнага ўнутранага стрыжня – арганізуючага цэнтра вялікай тэкставай структуры. Агульнавядома, што гэтым цэнтрам звычайна выступае асоба аўтара, якому ў акрэслены перыяд у еўрапейскім мастацтве пачынае надавацца асаблівае значэнне: «Фігура аўтара належыць Новаму часу; відаць, яна фарміравалася нашым грамадствам па меры таго, як з адыходам Сярэднявечча гэтае грамадства пачало адкрываць для сябе (дзякуючы англійскаму эмпірызму, французскаму рацыя-

налізму і прынцыпу асабістай веры, зацверджанаму Рэфармацыяй) вартасці індывіда, ці, выказваючыся больш высокім складам, “чалавечай асобы”» [7, с. 385], – разважае Р. Барт. Асвойваючы розныя формы самавыяўлення ў творы, аўтар выступае з кожным разам усё больш выразна, самастойна і незалежна. Адпаведна разгляд вобраза вялікай і малой радзім ў буйной эпічнай форме заканамерна абапіраецца найперш на аўтарскі светапогляд, выяўлены праз фігуры героя-апавядальніка, стылізаванага наратара ці ўсяведнага наратара ў форме трэцяй асобы.

З’яўленне аповесці і асабліва рамана, падаецца, найбольш шчыльна звязана з патрыятычным пачуццём і асэнсаваннем тэмы Бацькаўшчыны, таму што сама спецыфіка згаданых жанраў патрабуе наяўнасці той ці іншай грамадзянскай пазіцыі і, калі не вырашэння, то, перадусім, пастаноўкі сур’ёзных надзённых задач. «Такім чынам, раман, будучы мастацтвам па генезісу, меў цягу да “антымастацтва”, да філасофіі, навукі навук. Ужо ў пэўных адносінах не мастацтва, яшчэ далёка, па сутнасці, не філасофія: такая культурная ніша рамана. Маргінальнасць, амбівалентнасць, двупрыроднасць – вось модус, статус і сутнасць рамана. Звернем увагу: не аб’ём, не тып героя і не спосаб падачы матэрыялу станавіліся вырашальнай характарыстыкай; такой характарыстыкай станавіліся культурныя функцыі рамана» [3, с. 3–4]. Культурнымі функцыямі тагачаснага айчыннага буйнога эпічнага жанру былі, па-першае, данесці да чытача праўду пра сваю гісторыю і актуальны час, па-другое, падаўшы звесткі пра памылкі і заслугі мінулага, навучыць, як у будучым пазбегнуць няўдач, па-трэцяе, па традыцыі, пацешыць.

Я. Баршчэўскі ў рамане ў навелах «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях», паводле перакладчыка і даследчыка твора М. Хаўстовіча, ставіць задачу ў завуаляванай фантастычнымі і міфалагічнымі гісторыямі форме расказаць пра тых, хто вінаваты ў няшчасцях яго народа

і краю [111]. І. Яцкоўскі залічвае свой раман да шэрагу тых, што «адначасова і вучаць, і бавяць, а сімвалам якіх можа быць: “бавячыся, вучыць”» [123, с. 5–6]. І. Яцкоўскі менавіта праўду выстаўляе ў якасці мэты твора «Аповесць з майго часу, або Літоўскія прыгоды», калі ў прадмове адмаўляецца назваць сваё імя і выдае яго ананімна: «Хто ж пісаў гэту кнігу? Гэта неістотна. Той, хто ведае мясцовасць і дэталі, апісаныя тут, пазнае аўтара, і гарантый праўдзівасці яму не трэба; для тых, хто падрабязнасцяў не ведае, імя аўтара не было б парукаю [123, с. 6]. Устаноўку на праўдзіваць аповеду адкрыта дэкларуе ў аповесці «Арлалёты і Падканвойны, або Полацкая шляхта» В. Савіч-Заблоцкі: «У рэшце рэшт, усё, што я пішу, усе гэтыя мізэрныя апавяданнейкі не для таго выпускаю надрукаванымі ў свет, каб вастразубыя заілы ўздымалі іх на свой кол і каб з іх нагоды плявузгала потым мноства языкоў. Пішу іх, бо хацеў быў я для сваіх нашчадкаў і для іншых, што добразычліва ставяцца да гэтай працы, намалюваць праўдзіваю выяву свайго часу...» [89, № 6, с. 180]. І ў каментарыях да гэтага твора В. Савіч-Заблоцкі кожны раз імкнецца пераканаць чытача, што прыведзенае з’яўляецца гістарычнай праўдай, таму, напрыклад, нярэдка падае крыніцы інфармацыі. Письменнік вуснамі апавядальніка заяўляе ў якасці аднаго з ключавых таксама і павучальны момант сярод мэтай напісання свайго твора: «І хаця гэтыя мае апавяданнейкі – не які-небудзь там айчыны летапісны звод, а ўсяго толькі звычайная аповесць пра паўсядзённыя, негістарычныя падзеі і здарэнні, аднак жа і з іх можна павучыцца» [89, № 6, с. 180].

Прыведзеныя прынцыпы цалкам упісваюцца ў агульныя тэндэнцыі часу – такую выснову можна зрабіць пазнаёміўшыся, напрыклад, з праграмным тэкстам лідара грамадскага кірунку 1870–90-х гг. «варшаўскі пазітывізм» Э. Ажэшкі. Яе артыкул пад назвай «Некалькі заўваг пра раманы» акцэнтую менавіта праўдзіваць у якасці абавязковай прыкметы высокаякаснага мастацтва: «Лёгка трактаваць мінулае нельга,

а гістарычны раман, недасканала напісаны, замест карысці прыносіць шкоду, бо не дастаткова адукаваным розумам дае фальшывае паняцце пра тое, пра што ў сто разоў лепш нічога не ведаць, чым няпраўду» [154]. Прага галоснага выказвання праўды ў жывых сведак гісторыі зыходзіць з перажывання гістарычнай несправядлівасці, якая мела месца ў жыцці іх народа напрыканцы XVIII ст. – падзелу Рэчы Паспалітай паміж трыма суседнімі дзяржавамі. Широкае палатно рамана як нельга лепш падыходзіць для таго, каб, апроч рэалізацыі выключна мастацкіх мэтаў, пазбавіцца ад пачуцця віны за страчаную Бацькаўшчыну, падзяліць адказнасць і апраўдацца перад нашчадкамі за палітычныя змены.

З пералічаных задач, пастаўленых пісьменнікамі яшчэ ў пачатку твораў, вынікаюць і жанравыя асаблівасці шматмоўнай прозы Беларусі XIX ст. Погляд на ідэйна-эстэтычныя адметнасці паказвае шчыльнае ўпляценне ў мастацкую структуру дакументальных («Аповесць з майго часу» І. Яцкоўскага), сацыяльных і навуковых («Пан Падстоіц, альбо чым мы ёсць і чым быць можам» Э. Масальскага), публіцыстычных («Арлалёты і Падканвойны» В. Савіча-Заблоцкага), дзённікавых («З крывавага дзён» Я. Лучыны, «Сповідзь. Урывак з жыцця майго прыяцеля» А. Плуга) і іншых элементаў. У выніку сінкрэтычнасці жанравы статус многіх твораў далёка не заўсёды бачыцца адназначным, а ў некаторых выпадках увогуле выступае для даследчыкаў падставай для адмаўлення гэтым тэкстам у праве лічыцца мастацкай літаратурай. Аднак, як ужо гаварылася, наўрад ці правамерна падыходзіць да твораў без уліку тагачасных сацыяльна-культурных і гістарычна-палітычных абставін, а таксама законаў развіцця слоўнай творчасці.

Яркім прыкладам жанравай неадназначнасці выступае адметная структура рамана Я. Баршчэўскага, у якой апавяданні аб'ядноўваюцца між сабой вобразам наратара. Недарэмна так адрозніваюцца вызначэнні жанравай спецыфікі твора рознымі

даследчыкамі: аўтар манаграфіі «Рамантычная шляхецкая гавэнда ў польскай прозе XIX стагоддзя» А. Білюценка вылучае ў ім прыкметы жанру гавэнды (канцэпцыя апавядальніка, прынцып арганізацыі аповеду ды інш.) [16, с. 113], а І. Штэйнер – баллады (баладны сюжэт становіцца асновай многіх апавяданняў і інш.) [118, с. 181]. Зрэшты, гэта бачыцца заканамерным: шлях аўтара беларускага прытчывага бестселера быў зусім не прамым і сапраўды праходзіў праз балладу, пасля якой, дзякуючы парадам сяброў, ён знайшоў свой улюблёны мастацкі жанр. На самай справе і гавэнда, і балада ў гісторыі нашай літаратуры ўзніклі невыпадкова, таму што сталі выўленнем жадання ідэалізаваць і рамантызаваць светлае аичыннае мінулае. Гэты факт якраз і паказвае сувязь у шматмоўнай літаратуры Беларусі XIX ст. вобраза Бацькаўшчыны як вялікай і малой радзім з развіццём жанравай сістэмы.

Гавэнда ўзнікла як заканамернае наступства спосабу абмену інфармацыяй, папулярнага да эпохі тэхнічных дасягненняў, якія надалі працэсам камунікацыі хуткасць і інтэнсіўнасць. Пазнакі гавэнды, нават калі ў прозе яна пачала саступаць месца іншым мастацкім формам, ляжаць на многіх творах шматмоўнай літаратуры дадзенага перыяду. Гэта звязана з такой мастацкай рысай, якую даследчыца А. Білюценка называе рухомасцю жанру, даводзячы, што адно толькі «перавага таго ці іншага элементу робіць гавэнду паэмай або раманам, песняй або апавяданнем, паколькі яна валодае нязвычайнай гнуткасцю формы. Пасля жорсткіх патрабаванняў класіцызму літаратуры востра неабходна была такая свабодная літаратурная форма» [16, с. 6]. Факт узаемадзеяння гавэнды з польскамоўнай беларускай прозай XIX ст. даследчыца ўжо прадэманстравала падрабязным аналізам рамана ў навалах Я. Баршчэўскага.

Але і іншыя буйныя эпічныя творы таксама не пазбаўлены ўплыву гэтага жанру: яны часта будууюцца па прапанаваным гавэндай узоры, у якім асаблівыя значэнне і ролю мае

вобраз апавядальніка. У аповесці «Арлалёты і Падканвойны» В. Савіча-Заблоцкага вобраз персаніфікаванага наратара Паўла Завішы – кампазіцыйны цэнтр твора. «Для таго, каб стварыць такога апавядальніка, аўтар павінен быў спачатку “пранікнуць” у спосаб мыслення людзей мінулага, а пасля “схавацца” за апавядальнікам, ствараючы ілюзію перадачы яму сваіх праў. Гэты адзін з асноўных прыёмаў паводзінаў аўтараў у гавэндзе дазваляў яму пазбегнуць папрокаў у абскурантызме і кансерватызме. У выніку апавядальнік адрываўся ад аўтара і пачынаў жыць уласным жыццём, становячыся побач са сваім стваральнікам» [16, с. 117].

Кансерватыўнасць Паўла Завішы пазіцыянуецца як сталая адзнака старога пакалення і ўключае наяўнасць добрай адукацыі, дзякуючы якой гавэндзяж паўстае асобай не толькі інтэлектуальнай, але і інтэлігентнай. (Нявыхаванасць ён ставіць у дакор сучаснай моладзі, якая атрымоўвае належную адукацыю, але не клапаціцца пра захаванне нормаў паводзінаў і духоўнасць.) Мова апавядальніка насычана незразумелымі шараговым чытачу словамі, лацінізмамі, алюзіямі да старажытнай міфалогіі, падобна як у класічнага гавэндзяжа. Адзнакай кансерватыўнасці выступае і ідэалізацыя мінулага разам з імкненнем замацаваць яго вобраз у памяці людзей. Сувязь з гавэндай паказвае шматузроўненасць аповеду, калі наратар перадаручае распавесці той ці іншы эпізод камусьці з герояў: паданні пра марскога чалавека, пра Васіліска расказвае Дыдак Бурба, пра Караля-вужа – пакаёўка Агнешка, а пра гісторыю Жароўскага возера чытач даведваецца ад самога персаніфікаванага наратара.

Незвычайнай жанравай спецыфікай валодае раман «Пан Падстоліц» Э. Масальскага: аўтар называе свой твор «адміністрацыйным». Даследчыца І. Бурдзялёва адзначае, што па сваіх жанрава-кампазіцыйных адметнасцях гэты мастацкі тэкст стаіць у беларускай літаратуры асобна: «Раман Э. Т. Масальскага “Пан Падстоліц”, спалучаючы жанры дыдактычнага

рамана нораваў і літаратурнай утопіі, з'яўляецца сінтэзам навуковага і мастацкага, дзе навуковае вызначае форму ўвасаблення ідэйна-тэматычнага зместу» [18, с. 329]. Письменнік мэтакіравана рэалізуе выбраную стратэгію – данесці да чытача ўласную віну ў бягучым цяжкім эканамічным стане гаспадаркі ў краі, з мэтай чаго сумяшчае меладраматычнае з мастацкім, публіцыстычнае з навуковым і эканамічным. Хоць гістарычна вядомы рэальны вопыт падобных прыкладаў і існаванне прататыпаў герояў, другую частку рамана І. Бурдзьялёва называе «сядзібнай утопіяй», у якой Э. Масальскі стварае прыгожыя карціны ідылічна арганізаванай гаспадаркі. На думку даследчыцы, «асаблівае паэтыкі жанру вынікаюць з таго, што мастацкі кампанент твора з'яўляецца другасным у адносінах да яго сацыяльна-філасофскага зместу» [18, с. 327]. Адпаведна аўтарскай разв'язальна-адукацыйнай задачы, галоўныя героі болей нагадваюць «функцыі» і развітой індывідуальнасцю не надзелены. Жанрава-тэматычная спецыфіка рамана адлюстроўвае пісьменніцкі клопат пра Бацькаўшчыну – будучыню свайго народа, матэрыяльны і духоўны дабрабыт, а таксама яго прыстойны статус сярод славян і ў вялікай еўрапейскай сям'і.

Асаблівае роля буйной прозы ў даследаванні тэмы мастацкага вобразу Бацькаўшчыны і яго эвалюцыі ў літаратуры XIX ст. заключаецца ў гістарычнасці гэтага жанру. Аўтары «Гісторыі беларускай літаратуры» звяртаюць увагу на адну спецыфічную якасць айчыннага фальклору, прыводзячы вядомыя цытаты з работ А. Рыпінскага і І. Храпавіцкага пра тое, што ў нашых продкаў пераважаюць вясельныя песні і амаль адсутнічаюць гістарычныя [27, с. 100]. І. Храпавіцкі тлумачыць падобныя акалічнасці тым, што беларуска-літоўскі народ працяглы час знаходзіўся пад уплывамі іншых дзяржаў і не прымаў удзелу ў палітычным жыцці краю, аб'якава пазіраючы нават на войны на сваёй тэрыторыі. У параўнанні з вуснай народнай творчасцю, буйная проза Я. Баршчэўскага, І. Яцкоў-

кага, Э. Масальскага, В. Савіча-Заблоцкага, як і належыць гэ-
таму жанру, гістарычная. Блізкі пісьменніку аўтар ці пер-
саніфікаваны апавядальнік, апісваючы падзеі і акалічнасці
мінулага, дэманструюць актыўную грамадзянскую пазіцыю
як гэта і павінна быць у эпічным творы, таму што «эпас – гэта
апавед пра мінулае, гістарычнае і міфалагічнае» [1, с. 303].
Аўтар цытаты развівае думку далей: «Значная адлегласць
у часе паміж гістарычнымі рэаліямі і запісам (датаваннем)
твора нараджае эпас у традыцыйным разуменні паняцця:
эпас – гэта апавед. На працягу доўгага адрэзку часу адбыва-
ецца крышталізацыя эпічнай структуры, калі “выпарваецца”
прыватна пачуццёвае, асабовае, непасрэднае» [1, с. 304].

Такая раманная форма прыйдзе ў беларускую літаратуру
няхутка: у поле зроку аўтараў XIX ст. трапляе недалёкая
мінуўшына – падзеі на Бацькаўшчыне ў сувязі з палітыч-
нымі зменамі і іх наступствамі, але гэта не адмяняе іх заанга-
жаванасці ў гісторыю. М. Бахцін у якасці адной з рыс згада-
нага тыпу твораў вылучыў злучэнне гісторыі і асабістага
жыцця, што прасочваецца ў спадчыне такіх раманістаў як
В. Скот, А. Пушкін, а таксама Я. Баршчэўскі, І. Яцкоўскі,
В. Савіч-Заблоцкі. Усе яны спалучаюць дакументальнае і пры-
ватнае ў лёсах герояў, каларыт часу і чалавечыя стасункі.
Яшчэ адным крытэрыем гістарычнай прозы, згодна з М. Бах-
ціным, выступае выяўленне крызіснай эпохі, што ў еўрапей-
скай літаратуры паўстае ў якасці змены палітычных (раманы
В. Скота), культурных («Сабор Парыжскай Божай маці»
В. Гюго) перыядаў. Пры бліжэйшым разглядзе палітычная
сфера ў айчыннай гістарычнай прозе XIX ст. аказваецца моц-
на звязанай са сферай духоўнай, а сам крызіс часу на тэрыто-
рыі вялікай і малой радзім – прасторы былых Вялікага Кня-
ства Літоўскага і Рэчы Паспалітай – паказаны ў якасці
заяўкі пэўнага тыпу культуры, адкуль і бярэ пачатак імк-
ненне яе захаваць і трансліраваць нашчадкам.

Гістарызм – звернутасць у недалёкае мінулае польскамоўнай беларускай прозы XIX ст. – мае для сучаснікаў вялікую пазнавальную каштоўнасць, таму што сёння мы здольныя па мастацкіх тэкстах вывучаць сваю даўніну. Гэта апісанні святкавання народных і рэлігійных святаў, спосабаў вядзення гаспадаркі, ужывання ежы і пітва, правядзення абрадаў нараджэння, вяселля, пахавання і інш. Дзякуючы праўдзівасці як жанравай адметнасці твораў І. Яцкоўскага, Э. Масальскага, В. Савіча-Заблоцкага (яна не адмяняе выдуманых сюжэтаў і элементаў у мастацкай тканіне), дзякуючы дакументальнасці, сацыяльнасці і ўвогуле заангажаванасці аўтараў у клопаты часу, мы можам рабіць высновы пра адносіны сваіх папярэднікаў да значных падзей і асоб (напрыклад, вайны 1812 г. і імператара Напалеона Банапарта на ўсіх этапах разгортвання яго легенды ў літаратуры акрэсленага перыяду).

Разам з тым нельга ставіцца да пачэрпнутаі інфармацыі як да бясспрэчнай крыніцы, таму што кнігі, як і гісторыю, пішуць людзі, якія з'яўляюцца носбітамі суб'ектыўных поглядаў і ўяўленняў і пра мінулае, і пра сучаснасць, і пра будучыню. Так, даследчык М. Хаўстовіч адзначае, што акцэнты Я. Баршчэўскага на меланхалічнасці і здольнасці беларусаў да фантазіі з'яўляюцца перабольшваннем, прычым наўмысным, каб выдаць жаданае за рэальнае. Польскамоўны аўтар В. Гамуліцкі, вандруючы па нашых землях у пачатку XX ст., у сваім падарожным рамане «На беларускіх прасторах» («Na rozłogach Białoruskich») таксама гаворыць, што беларусы ў рэальнасці зусім не такія, якімі паўстаюць на старонках мастацкіх твораў. Прычыны неадпаведнасці заключаны ў звароце да мінулага як абагульненай рысе мастацкай літаратуры XIX ст., у апяванні і перадачы пачуцця настальгіі па вялікай палітычнай радзіме – Рэчы Паспалітай. Між тым нельга выключаць, што рэальныя грамадскія ўяўленні зазналі істотныя змены разам са зменамі ў рэчаіснасці.

Выяўленне радзімы ў шматмоўнай літаратуры Беларусі XIX ст. карэлюе з развіццём жанравай сістэмы, што найбольш рэпрэзентуе буйная мастацкая проза і яе спецыфіка, абумоўленая як культурна-літаратурнымі, так і грамадска-палітычнымі абставінамі. У мастацтве слова ўзнікаюць буйныя празаічныя формы аповесці і рамана ў сувязі з натуральнай патрэбай асэнсавання сваёй зямлі і тых маштабных гістарычных падзей, якія на працягу апошняга стагоддзя адбыліся на ёй (Я. Баршчэўскі, І. Яцкоўскі, І. Ходзька, Э. Масальскі, В. Савіч-Заблоцкі). Жанравая спецыфіка іх аповесцей і раманаў характарызуецца сінкрэтычнасцю ў сувязі з пастаўленымі мастацкімі і пазамастацкімі задачамі. Значнасць ідэй вялікай і малой радзім прадвызначае гістарычнасць буйных эпічных твораў, а іх аўтарства сведчыць, што адчуванне патрыятычных абавязкаў і клопат пра Айчыну сыходзяць як у мастацтве, так і ў рэчаіснасці з боку прывілеяванага саслоўя.

**НА ШЛЯХУ АД РАЗ'ЯДНАНАСЦІ
ДА АДЗІНСТВА БЕЛАРУСІ-ЛІТВЫ
(НА МАТЭРЫЯЛЕ ЛІТАРАТУРНЫХ ТВОРАЎ)**

Нягледзячы на адзначаныя ў раздзеле 1 метадалагічныя складанасці, звязаныя з неадпаведнасцю геапалітычнай сітуацыі ў мінулым і ў сучаснасці, зварот да пытання мастацка-вобразнага асэнсавання ўнутранай раз'яднанасці тагачасных беларускіх зямель і іх жыхароў у аспекце праходжання грамадствам шляху да аб'яднання і імкнення нацыянальна «адбыцца» здольны выявіць шэраг цікавых момантаў, звязаных з бачаннем чалавекам Бацькаўшчыны і яе лёсу.

Даследчыкі канстатавалі выразнае адасабленне беларуска-літоўскага насельніцтва ад суседніх польскага, рускага, украінскага нягледзячы на пражыванне ў межах адной дзяржавы: «Прадстаўнікі дадзенага рэгіёна вельмі добра адчувалі этнічныя і канфесійныя межы, не ігнаравалі іх, а, наадварот, пры любым прыдатным выпадку падкрэслівалі гэта» [40, с. 9]. Заглыбленне ў беларускую літаратуру XIX ст. паказвае, што пасля далучэння да Расійскай імперыі з фарміраваннем у «паўночна-заходнім краі» Беларускага (Магілёўшчына і Віцебшчына) і Літоўскага (Міншчына, Гродзеншчына, Віленшчына) губернатарстваў абвастраецца ўспрыманне жыхароў дадзеных рэгіёнаў як адрозных між сабой. Часткова таму паспрыялі назвы адміністрацыйных адзінак, у прыватнасці першая, хоць і да статусу афіцыйнага тапонім не быў для народа незнаёмым: «Назоў Бялая Русь як найменне для ўсходніх, прыдзвінскіх і прыдняпроўскіх тэрыторый ВКЛ быў вядомы з XIII ст. Ён прыйшоў у Літву акольным шляхам – праз Маскву,

прышоў і з цягам часу сцвердзіўся на гэтай тэрыторыі» [30, с. 52]. Па меры набліжэння да канца XIX ст. катэгорыя «беларусы» пашыралася на ўсё беларускамоўнае насельніцтва, але гэта аб'яднанне ў адзіную супольнасць адбывалася вельмі паступова. Прычым, калі «знешнія прасторавыя межы функцыянавання паняццяў Літва і Белая (ці Літоўская) Русь (якія ў навуковых тэкстах XIX стагоддзя вельмі часта фігуравалі як нешта непарыўнае) збольшага былі абмежаваныя гістарычнымі рубяжамі ВКЛ, то іх унутранае размежаванне было надзвычай складанай задачай, вырашэнне якой, па вялікім рахунку, і актуалізавала параўнальнае этнаграфічнае вывучэнне беларусаў і літоўцаў у XIX стагоддзі» [23, с. 381], – разважае Ю. Внуковіч. Шлях афармлення сучаснай этнічнай саманазвы беларускага народа тармазіўся ў тым ліку і ўласнымі ўяўленнямі аўтахтоннага насельніцтва пра ўнутраныя адрозненні між сабой.

А. Вярыга-Дарэўскі, нярэдка прадстаўляючы ў літаратурнай і публіцыстычнай творчасці свой рэгіён – Віцебшчыну, сябе пазіцыянуе ў якасці менавіта беларуса. У вершы з нагоды выступлення ў Магілёве польскіх музыкантаў «Марку Сакалоўскаму і Аляксандру Хадэцкаму, асабе нацыянальнай, улюблёным нашым артыстам ад Беларусаў» А. Вярыгі-Дарэўскага Беларусь, Літва і Карона паўстаюць сёстрамі:

Ты w drgnieniu bozkich klawiszów rodzczem,
Nieście nas siostrom: Litwie i Koronie...¹

[110, с. 200]

Існуе меркаванне, што «свядома беларусамі называлі сябе, у першую чаргу, людзі пісьменныя, якія мелі ўяўленне пра адміністрацыйнае дзяленне, дакладна разумелі адрозненне

¹ Пераклад: «Ты ў дрыжанні боскіх клавішаў родным, / Нясце нас сёстрам – Літве і Кароне...». Тут і далей цытаты з вершаваных і пражайтных мастацкіх тэкстаў, калі беларускамоўная версія адсутнічае, перадаюцца ў падрадкавым перакладзе Н. Бахановіч. Гэта ж датычыць і назваў твораў.

беларускай і польскай моваў і дыферэнцыравалі ўласны стыль жыцця ад стылю жыцця рускіх і палякаў» [115]. У прывітальным вершы «Да пачцівых беларусаў!» В. Дуніна-Марцінкевіча прасочваецца такое ўсведамленне. Завяршаецца твор просьбай прыняць у дар «*вершаў ношку*» «*ад цнатлівай Беларусі*» (пад ёю, верагодна, разумеецца агульная, геапалітычна найбольш набліжаная да межаў сучаснай дзяржавы зямля). Але пры гэтым паэт выказвае шчырыя адносіны да тых, у каго гасцюе – беларусаў, а сябе залічвае да літвінаў, сярод якіх быў узгадаваны:

Вас, браты, я помніць буду,
Я не сніў такога цуду,
Каб, вырасшы між літвінаў,
Палюбіў беларусінаў!

Рады я, што воляй лёсу
Завітаць к вам давялося,
Пакідаць жа – Божа мілы! –
Не хапае ў мяне сілы.

Край ваш цнотаю багаты,
І гасціннасць старой даты,
Старапольская зычлівасць,
І вясёласць, і пачцінасць...

[34, с. 383]

В. Савіч-Заблоцкі выкарыстаннем у аповесці «Арлалёты і Падканвойны» тапоніма Бялая Русь падкрэслівае не толькі тэрытарыяльную прывязку сюжэта, але і ўласную прыналежнасць да пэўнай мясцовасці. Аўтар дакладна акрэслівае геаграфію дзеянняў у сваім творы: «А ёсць у нас таксама й гарады, дзе карамелі і марцыпан, як быццам, раслі калісьці!.. Гэта, што праўда, не Вільня, ані Кракавы і Пазнані, або маладая Варшава, ані святы таксама рускіх князёў Кіеў! Аднак жа чыстыя і вялікія прастары Полацк і Віцебск і Магілёў» [89, № 1, с. 125]. На думку Ю. Чарняўскай, жыхары Мінскай, Гродзенскай і Віленскай губерній, зыходзячы ўжо са сваёй адміністра-

цыйнай назвы – Літоўскае губернатарства, у значна большай ступені адчувалі дыферэнцыяванасць ад Расіі, чым жыхары Магілёўскай і Віцебскай [115]. Згаданая аповесць гэта пацвярджае, таму што землі Беларускага губернатарства характарызуюцца апавядальнікам Паўлам Завішам адметным чынам: «Скоса, аднак, і Кароны, і Літвы жыхар на яе пазірае, – а далібог! Цурацца нас такіх вялікіх прычын не маюць: бо ані радавігасцю, ані дастаткам, ані старой польскай цнотай белыя русіны не саступаюць ім ніколькі» [89, № 1, с. 124]. З працытаваных радкоў відавочныя, па-першае, напружанасць, якая існуе ў стаўленні да жыхароў Віцебшчыны і Магілёўшчыны з боку не толькі этнічных палякаў, але нават літвінаў, па-другое, аўтарскае намаганне сваім творам па-мастацку яе ліквідаваць.

У аповесці В. Савіча-Заблоцкага, напісанай напрыканцы XIX ст., нягледзячы на патрыятызм і агульны антырасійскі пафас, праз размежаванне беларусаў з палякамі і літвінамі праяўляецца змірэннае чалавека з дадзенасцю – актуальнымі тэрытарыяльнымі межамі, хоць светапоглядна блізкі аўтару наратар усё яшчэ адчувае сябе грамядзянінам старой Польшчы – Рэчы Паспалітай. Адпаведна ў творы няма заглыблення ў супастаўленне прадстаўнікоў названых рэгіёнаў, але акцэнтаецца ўвага на спецыфіцы насельнікаў Беларускага краю. Для аўтара гэта зямля – гістарычная радзіма тых людзей, што некалі тварылі сваімі рукамі вялікія падзеі: «І гэта не ў іншай дзяржаўнай зямлі, а менавіта ў гэтай Рускай і Белай знаходзіцца тое, што ўжо даўно брыдкі смурод сучаснай гнілізны выпарыў са свету: там сустракаюцца не апошнія дзецюкі, а на могільках старадаўніх туляецца годнасць!» [89, № 1, с. 124]. Письменнік паказвае неаспрэчную вартасць і духоўную прыгажосць беларусаў, што праяўляецца ў іх вернасці традыцыям, талерантнасці, патрыятызме і імкненні ў няпростых абставінах палітычна і эканамічна спрыяць народу.

Спроба вылучэння больш дробных этнічных груп у межах беларуска-літоўскага насельніцтва ў літаратуры XIX ст. праяўляецца размежаваннем не толькі беларуса з літвінам, як гэта паказана ў аповесці В. Савіча-Заблоцкага, але і, напрыклад, палешука з літвінам або літвіна з русінам. Яшчэ ў пачатку XIX ст. А. Міцкевіч выказаўся на тэму таго, што менавіта русіны (так ён называў частку сучаснай Беларусі, за якой замацавалася назва Палесся) з'яўляюцца носьбітамі славянскіх рысаў: «З усіх славянскіх народаў русіны, гэта значыць сяляне Пінскай, часткова Мінскай і Гродзенскай губерняў, захавалі найбольшую колькасць агульнаславянскіх рысаў. У іх казках і песнях ёсць усё. Письмовых помнікаў у іх мала, толькі «Літоўскі Статут» напісаны іхняй мовай, самай гарманічнай і з усіх славянскіх моваў найменш змененай» [106, с. 122]. Несупадзенне семантычнай і геаграфічнай напоўненасці шматлікіх этнонімаў і палітонімаў беларуска-літоўскага народа, размытасць унутраных межаў краю з пазіцыі сучаснай цэласнасці краіны сведчаць пра тое, якім няпростым было фарміраванне вобраза Бацькаўшчыны ў грамадскай свядомасці, а разам з гэтым і рух на шляху да этнанацыянальнай самаідэнтыфікацыі. Пуцявіны, якімі наканавана было прайсці нашым продкам, уключалі неабходнасць выстаяць у віры палітычных і эканамічных уплываў, выпрацаваць разуменне Бацькаўшчыны і яе месца ў славянскай і ў еўрапейскай сям'і.

У творы «Сповідзь» А. Плуга займальна супастаўляюцца двое айчынных жыхароў – пчаляры, якія працуюць ў пана судзі. Літвін і паляшук паказваюцца як рэпрэзентанты асобных этнічных груп, на падставе чаго і розніцца між сабой: «Былі гэта два пачцівыя старцы, літвін і паляшук, якія і мовай, і строямі, і норавамі вельмі адрозніваліся. Толькі ў адным былі падобныя: абодва паважалі пана, абодва лічыліся за знахараў і абодва не любілі адзін аднаго ад самага сэрца. Судзя асабліва шукаў задавальнення ад гэтага іх адрознення.

І атрымлівалася так: прыйшоўшы да палешука, расказваў яму дыктэрыікі, якія быццам чуў ад ліцвіна <...> А ліцвіну ўвесь час даводзіў, што паляшук чаруе ягоныя вуллі» [61, с. 545]. Жартоўны стыль зносін суддзі з пчалярамі вынікае з яго весёлай натуры і майстэрства аповеду гісторый-дыктэрыек. А характар шчырых працаўнікоў суддзі, як і яго добрыя адносіны да іх, робяць відавочным, што, нягледзячы на розніцу ў знешнім абліччы, моўнай спецыфіцы і напружанае стаўленне адзін да аднаго, па ўнутраных якасцях літвін і паляшук мала адрозніваюцца і нават маюць шмат агульнага.

Паляшук у творы А. Плуга фігуруе яшчэ ў адным эпізодзе, калі скардзіцца на свайго канкурэнта-літвіна: «Паляшук з адчайным выразам твару з тысячамі падрабязнасцяў пачаў распавядаць, як пракляты ліцвін зачараваў яму пчальнік, ды так, што ў гэтым годзе ў яго было менш раёў, і ў дадатак наслаў мядзведзя, які яму ўжо чатыры пні развярнуў. І даводзіў вельмі шчыра, што гэты мядзведзь зачараваны, бо не ідзе на тыя месцы, дзе ёсць колы ці калодкі» [61, с. 569]. Гэты фрагмент бачыцца сведчаннем асаблівай забабоннасці жыхароў Палесся, як вынікае з уяўленняў аўтара-апавядальніка і як будзе даводзіць айчыннае мастацтва слова яшчэ значную частку наступнага ХХ ст. У дадзенай сітуацыі мудры суддзя з уласцівым яму гумарам аднёсся да скаргі простага чалавека: паабяцаў, што абавязкова здыме сурокі і застрэліць мядзведзя, і толькі затым супакоены паляшук пайшоў.

Уяўленне аб унутраным размежаванні, што праводзілася ў ХІХ ст. на тэрыторыі тагачаснай Літвы-Беларусі самімі яе жыхарамі, можна атрымаць і з «Прамовы» К. Каганца. Яго словы, па-першае, у чарговы раз пацвярджаюць думкі пра тое, што вылучэнне Беларускага губернатарства і сама гэта назва адыграла кансалідуючую ролю ў айчыннай гісторыі. Па-другое, агучаныя літаратарам злабадзённыя праблемы даюць адчуць і клопат пра Бацькаўшчыну, які ахоплівае гра-

мадства, і ідэнтыфікацыйныя ў этнанацыянальным сэнсе працэсы, што перажываюць яе жыхары: «І на гэтай нашай зямле спрадвеку нашы дзяды-прадзеды жылі, каторыя не раз грэкамі, немцамі і рымлянамі трэслі. А мы? Мы не знама, хто мы такія. Та не толькі мы, чарнарусы, но і нашы родныя браты беларусы і палешукі сваю народнасць забываюць. З імі мы разам павінны працаваці над узвіжэннем народу, пад агульным званнем беларусаў, бо і мова іх і наша, і звычаі моў аднакі. Та павінны добра стараціся, бо нас апярэдзілі нашы ж родныя браты: маларусы і чырвонарусы, – а нам трэба іх дагнаці, каб далей разам ісці» [61, с. 492]. Чорная Русь, пра якую тут ідзе гаворка і з тэрыторыяй якой сябе этнічна асацыюе К. Каганец, уключае Верхняе Панямонне з гарадамі Навагрудак, Гродна, Ваўкавыск, Слонім, Нясвіж, Мазыр. Да этнічна аднародных дадзенаму рэгіёну мікрагруп К. Каганец далучае палешукоў і ўжо разам з імі дыферэнцыруецца ад маларусаў (пад імі разумеюцца ўкраінцы ў Расійскай імперыі) і чырвонарусаў – у дадзеным выпадку жыхароў Белай Русі, ці Беларускага губернатарства. А. Кіркор адзначае такую прычыну замацавання наймення «чарнарусы» за насельніцтвам, як спецыфіка ўбрана мужчын і жанчын, у якім дамінуе чорны колер [35, с. 13]. На чарнарусаў і беларусаў падзяляе этнас М. Каяловіч, называючы і іх адметнасці: першыя ў старыну былі «больш смелыя каланізатары» і цяпер, дзякуючы пладавітай глебе, «вылучаюцца большаю бадзёрасцю сіл» [53, с. 277]; другія жывуць у нязручных умовах, таму «невялікага росту, кволяя, млявыя, бледныя» [53, с. 278]. Рух да этнанацыянальнай самаідэнтыфікацыі, што актывізуецца з далучэннем да Расійскай імперыі, дыктуе патрэбу не толькі дакладнага акрэслення сваёй прасторы, падзеленай на рэгіёны ў межах Расіі, але і канчатковы выбар наймення Бацькаўшчыны.

Найбольш поўна раскрыць тэму ўнутранай неаднароднасці тэрыторыі вялікай радзімы ў перыяд, які разглядаецца,

дазваляе верш паэта, пісьменніка і барда А. Бартэльса «Любоў да айчыны» (“Miłość ojczyzny”). Даючы стэрэатыповыя характарыстыкі жыхарам кожнай мясцовасці на тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай, безыменны мясцовы шляхціц, з якім у лірычнага героя адбываецца дыялог, апісвае ў тым ліку і абшары Беларускага і Літоўскага губернатарстваў. З пазіцыі велічы горада, што некалі меў статус сталіцы Вялікага Княства Літоўскага і да закрыцця ўніверсітэта ў 1832 г. збіраў студэнтаў з усёй Еўропы, «падсвечваецца» выключна гарадскі статус вільнян. Наступствы славы і папулярнасці, безумоўна, актуальных і ў часы жыцця аўтара верша, падкрэсліваюцца праз акцэнтаванне ўвагі на ўзнёслым абыходжанні жыхароў Вільні адзін з адным, а таксама іх гультайстве як выніку адлучанасці ад заўсёды аўтарытэтай працы на зямлі, іх асаблівай прыхільнасці да лёгкага, не абцяжаранага баўлення часу з ужываннем папулярнага піва і смачнай закускі:

Wileńczuki, choć bardzo tłumaczą sie górnie,
A między nami mówiąc nabite to durnie
I gapumuchy straszne, jak zwykle próżniaki
Miejskie, co tylko wiedzą gdzie porter i flaki¹.

[127, s. 7]

Калі блізкі аўтару лірычны герой спрабуе сцвердзіць думку, што Літва (пад ёй разумеюцца Вільня, Трокі, Ліда і Гарадзеншчына) з’яўляецца дарагой, «*выпешчанай людзьмі і Богам*» зямлёй, суразмоўца, які перад гэтым канстатаваў некаторую перавагу літвінаў (у параўнанні са жмудзінамі), зараз катэгарычна не пагаджаецца і з тым:

– Tak, tak, są i tam ludzie, jednakże Lidzianie,
W większej cześci kłótniki i pijawki panie;
W Trockiem mieszkać nikomu ja bardzo nie życzę,
A w Święciańskim hołyshe i procesowicze;

¹ Пераклад: «Вільянене, хоць размаўляюць вельмі ўзнёсла, / А, паміж намі гаворачы, гэта набітыя дурні / І разывакі страшныя, як звычайныя гарадскія / Лодыры, што толькі і ведаюць, дзе портэр і флякі».

W Grodzieńskim fanfarony, a koło Oszmiany,
Z bardzo małym wyjątkiem szalone kapcany.
I nie darmo przysłowie o nich stare głosi,
Że szlachta jeden łapieć, a jeden but nosi¹.

[127, s. 7]

Складана сёння высвятляць, ці былі сапраўдныя падставы менавіта так характарызаваць насельнікаў канкрэтных беларуска-літоўскіх гарадоў, мястэчак і іх ваколіц, ці гэта толькі выдуманы ды гіпербалізаваны сродак рэалізацыі аўтарскай задумы. Яна заключаецца ў паказе міжрэгіянальнай раз'яднанасці на землях былой Рэчы Паспалітай, пра вяртанне якой так дбала літаратура. У такой сітуацыі нават велікакняскія абшары – малая радзіма беларуска-літоўскага народа паўстаюць унутрана раз'яднанымі і падзеленымі на часткі ў свядомасці людзей. Магчыма, ва ўтрыманай форме, верш «Любоў да айчыны» А. Бартэльса паказвае, што сітуацыя на айчынных землях адпавядала надзённым задачам самаспазнання, ідэнтыфікацыі і выбару далейшых шляхоў яднання Айчыны. Актыўна абмяркоўваліся пытанні ўнутрырэгіянальных адрозненняў, сама пастаноўка якіх садзейнічала асэнсаванню чалавекам прыналежнасці да народа, рэгіёна, краіны. Гэта надавала паняццю Бацькаўшчыны ў грамадскай свядомасці дынаміку, забяспечвала яе эвалюцыянаванне – паступовае атаясамленне літаратарамі і чытачамі іх твораў не толькі з малой, але і з вялікай радзімамі. Паэт уздымае сур'ёзныя тэмы з уласцівым яму добрым гумарам, а значыць і з аптымізмам – верай у немінучыя пазітыўныя змены.

З вуснаў гаваркога крытыка гучыць шэраг каларытных стэрэатыповых ацэнак на адрас жыхароў тэрыторый, якія пасля ўваходжання ў Расійскую імперыю атрымалі найменне

¹ Пераклад: «Так, так, ёсць і там людзі, аднак жа лідзяне, / Па большай частцы скандалісты і крывапійцы, пане; / У Троцкім я жыць нікому не жадаю, / А ў Свянцянскім галышы і любяць судзіцца; / У Гарадзенскім фанфароны, а каля Ашмянаў, / З вельмі малым выключэннем, шалёныя недарэкі. / І недарэмна пра іх гаворыць старая прымаўка, / Што шляхта адзін лапаць і адзін бот носіць».

беларускіх. Гэтым самым яны нібы пазбавіліся сваёй адметнасці – этнічных прыкмет і заўважна абяднелі (у апошнім сумнявацца не даводзіцца):

– Więć i Białorusini? – Nie gadaj pan wcale, –
Tam już ani źdźbła Polski, czyściutki Moskale –
A goleż Boże, gole!¹

[127, s. 7]

Калі ж суразмоўца аўтара, нарэшце, пагаджаецца, што Мінская губерня – самая лепшая на рэчпаспалітаўскай прасторы, то аказваецца, што і гэта сцверджанне мае нямала тэрытарыяльных выключэнняў. Яны датычаць, напрыклад, Палесся з яго непрыгляднымі балотамі – Піншчыны і Мазыршчыны, Барысаўскага і Ігуменскага паветаў, якія хіба «прыдатныя псу на будку», таму што з’яўляюцца глухой лясной стараной, да таго ж настолькі халоднай, што там амаль увесь год немагчыма зняць кажух. Перавалічаная, неапраўдана ўзмоцненая думка нястрыманага на язык чалавека дае нейзайздросную ацэнку і іншым беларускім мясцовасцям – Бабруйшчыне, Рэчыччыне, дзе нармальны чалавек нібыта можа «пасяліцца толькі на сваю згубу».

Па меры разгортвання дыялогу высвятляецца, што на ўсёй прасторы былой Рэчы Паспалітай ўсё ж можна знайсці адзін рэгіён, варты ўвагі і павагі, падаецца, па ўсіх асаблівасцях. Натуральна, ім з’яўляецца малая радзіма экспрэсіўнага ўдзельніка дыялогу:

– Jednak słyszałem sluckie? – Oho: ho, ho Sluckie
I te co od Nieświeża jeszcze Nowogrudzkie.
No, to panie kraj piękny, nie ma co powiedzieć,
Proszę pana przyjechać i u nas posiedzieć,
Co to panie za ludzie, jaki pogląd zdrowy,
Jakie serca porządne, jakie panie głowy,
Jakie to gospodarstwa, nad ludem opieka,

¹ Пераклад: «– Але ж і беларусы? – Не гавары, пан, увогуле, – / Там ужо ані кавалка Польшчы, чысцюткія маскалі. / А голяя ж, Божа, голяя!»

Jak pięknie zrozumiana jest godność człowieka,
Jak wyrobione wszędzie publiczne jest zdanie,
Jaka cywilizacja, jakie wychowanie,
Jakie cnoty domowe, patriotyzm jaki,
Jakie na każdym kroku ludzkości oznaki
Słowem, panie, ta strona to pierła jest kraju,
Siadź pan, popatrz i poznaj! pomyślisz się w raju...¹

[127, s. 8]

Крыху паслабленае хвалебнымі радкамі ў бок невялікай, абмежаванай прасторы – Случчыны, Нясвіжа, Навагрудка ўнутранае напружанне верша «Любоў да айчыны» спадае, аднак хутка нарастае зноў. Аказваецца, што і гэтыя, з такой цяжкасцю выціснутыя кампліменты на адрас Бацькаўшчыны з’яўляюцца роўным коштам пустым гукам пасля таго, як размова даходзіць да вядомых і аўтарытэтных асоб «святой» хіба што на словах краіны. Мясцовыя ўлады (прэзідэнт, палкоўнік, маршалак, капітан, дэпутат, прэзэс, рэгент, суддзя, маёр, падсудак, доктар) характарызуюцца як амаральныя разбойнікі і злодзеі, з якімі прыстойнаму чалавеку наўрад ці варта мець справу. Тое ж самае датычыць і звычайных людзей – прадстаўнікоў ніжэйшых сацыяльных груп, таму што адзіным вартым чалавекам на ўсёй прасторы былой Рэчы Паспалітай з’яўляецца гаваркі суразмоўца лірычнага героя.

Выказаныя негатыўныя характарыстыкі фактычна ў адрас усіх жыхароў Беларускага і Літоўскага губернатарстваў не варта ўспрымаць безадносна да галоўнай ідэі маралізатарскага

¹ Пераклад: «Я, аднак, чуў пра слущкіх? – Ого: го-го Случкія! / І тыя, што ад Нясвіжа, яшчэ Навагрудскія. / Ну, гэта, пане, край прыгожы, няма чаго сказаць, / Прашу пана прыехаць і ў нас пабываць, / Што гэта, пане, за людзі, які здаровы погляд, / Якія прыстойныя сэрцы, якія, пане, галовы, / Якія гэта гаспадаркі, над народамі апека, / Як хораша зразуметая годнасць чалавека, / Як удасканалена ўсюды публічнае меркаванне, / Якая цывілізацыя, якое выхаванне, / Якія каштоўнасці хатнія, які патрыятызм, / Якія на кожным кроку прыкметы чалавечнасці, / Словам, пане, гэтая старана – жамчужына краю, / Сядзь, пан, паглядзі і спазнай! Адчай сябе ў раі...».

верша А. Бартэльса. Заключанае ў паняцці «любоў да радзімы» значэнне на практыцы не толькі не пацвярджаецца, а яшчэ і дэманструе прыклад «вузкага» мыслення. Адмоўнае стаўленне прысутнічае не столькі ў дачыненні да іншых этнасаў, колькі да саміх сябе – людзей, якія ў мінулым жылі ў адной дзяржаве – спачатку Каралеўстве Польскім і Вялікім Княстве Літоўскім, а затым у Рэчы Паспалітай, знікненне якой, мяркуючы па творы, зусім аддаліла некалі такія блізкія народы і Бацькаўшчыну. У такім святле падзел магутнай дзяржавы на тры часткі ў канцы XVIII ст. – зусім не трагічная гістарычна-палітычная выпадковасць, а натуральны вынік унутранай раз’яднанасці народаў і мікрагруп у іх складзе:

I z takim to poęciem o kraju miłości,
Marzymy o szczęśliwej dla niego przyszłości.
Nie sercem przepelnionem podłą nienawiścią,
Płaską miłością własną, i własą korzyścią,
Dojdziemy kiedykolwiek, byśmy, chociaż w dali,
Netylko że narodem, lecz ludźmi się stali¹.

[127, s. 10]

Мэта «людзьмі стаць» паказвае А. Бартэльса чалавекам, які пераўзышоў узровень мясцовага патрытызму – парафіяльнага, губернскага, правінцыйнага і узняўся да агульнадзяржаўных катэгорый. У ёй бачыцца правобраз знакамітага купалаўскага «людзьмі звацца», але паміж гэтымі двума заклікамі знаходзіцца цэлая апоха, на працягу якой беларускаму грамадству наканавана прайсці этап пазбаўлення ілюзій ды канчатковага раз’яднання з былым дзяржаўным партнёрам. Гістарычная сітуацыя нашага народа ў дадзены перыяд была вынікам у тым ліку і ўнутранага крызісу, які чалавеку

¹ Пераклад: «І з вась такім разуменнем любові да краю / Мы марым пра шчаслівую для яго будучыню. / Не з сэрцам, перапоўненым подлай нянавісцю, / Пlosкай любоўю ўласнай і ўласнай карысцю, / Дойдзем калі-небудзь, хоць бы і няхутка, / Да таго, каб не толькі нацыяй, але людзьмі сталі».

і грамадству давядзецца пераадолець у бліжэйшыя часы, каб ператварыць беларуска-літоўскія землі ў суцэльную прастору. Гэта забяспечыць унутраная трансфармацыя, асобнае «сталенне» ўсяго народа, угрунтаванае на пераглядзе адносін не толькі да сябе, але і да іншых этнасаў. Наперадзе ў Бацькаўшчыны і яе насельнікаў ляжыць доўгі шлях ад успрымання сябе ў якасці пэўнага асобнага рэгіёну да вобраза цэласнай краіны, якая сёння носіць назву Беларусі.

Гісторыя паказвае, што гэтыя змены незаўважна саспявалі на працягу ўсяго перыяду – ад падзелаў Рэчы Паспалітай і да знамянальнага ў нацыятворчым сэнсе дазволу ў пачатку XX ст. друку на роднай мове, што адкрыла новы этап у развіцці нашай культуры. Недарэмна П. Кошман, адзначаючы штучнасць падобнага лакальнага размежавання краю на часткі, заўважае ў польскамоўнай літаратуры Беларусі XIX ст. і тэндэнцыю да збліжэння вобразаў Беларусі і Літвы: «Мяжа паміж гэтымі рэгіёнамі, праходзячы па тэрыторыі пражывання славянскага насельніцтва, на працягу XIX ст. часам становілася ўсё менш заўважнай» [52, с. 341]. Узмацненне адзначанай тэндэнцыі і прыкладзе ў пачатку XX ст. да ўпэўненай заявы нашага народа пра правы на сваю спрадвечную тэрыторыю, што, напрыклад, прагучаць у вершы «Беларуская зямля» З. Бядулі, дзе прыводзіцца маналог маці – айчыннай зямлі:

Гэй, Лях, Рос, тут ваш прымус
Не можа існаваць ані:
У нашым краі беларус –
Гаспадаром сваёй зямлі.

[74, с. 124]

Сёння можна паставіць пад сумненне, мяркуючы па разгледжаным творы «Любоў да айчыны», наступныя словы аўтараў «Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры»: «У другой палавіне XIX ст. у беларускай літаратуры выразна загучала тэма патрыятызму, нацыянальнай саамасвядомасці.

Гэта ўжо не “мясцовы” патрыятызм першай палавіны стагоддзя, не чуллiвае замілаванне ўсім родным, “свойскім”, а моцнае, свядомае пачуццё любові да свайго народа і сваёй радзімы. З гадамі яно становіцца ўсё больш палымяным, актыўным. У 60-х гадах – гэта яшчэ толькі пакутлівая туга па родных мясцінах» [27, с. 67]. Напісаны А. Бартэльсам яшчэ ў 1859 г. верш паказвае тое, што, няхай у жартаўлівай форме адмаўлення, творчая інтэлігенцыя ўжо ў сярэдзіне стагоддзя ставіць сур’ёзныя пытанні і нават прапануе адказы на іх, скіроўваючы грамадскую думку ў пэўны бок. Паколькі «мастацкі наратыў даволі часта “намацвае” шлях да спасціжэння ісціны больш надзейнымі спосабамі, чым наратыў гістарычны» [76, с. 134], вяртанне ў літаратурны працэс новых гетэрагенных аўтараў пашырае ўяўленні пра гісторыю і айчыннага мастацтва, і беларусаў.

* * *

Вобразы Бацькаўшчыны нагадваюць аб сабе на ўзроўні ідэйна-эстэтычнага зместу твораў: беларуска-літоўскія землі і іх жыхары выглядаюць раз’яднанымі, і падобная адасобленасць відаць і паміж народамі былой Рэчы Паспалітай, якія ніколі не адчувалі сябе адзіным цэлым (А. Бартэльс). Шматмоўная літаратура Беларусі XIX ст. паказвае, што пасля далучэння нашых земляў да Расійскай імперыі з фарміраваннем адміністрацыйных адзінак Беларускага (Магілёўшчына і Віцебшчына) і Літоўскага (Міншчына, Гродзеншчына, Віленшчына) губернатарстваў асабліва абвастраецца ўспрыманне гэтых земляў як адрозных (В. Савіч-Заблоцкі). Разам з тым акцэнтуюцца разбуральнасць такой сітуацыі і адмоўнага стаўлення адзін да аднаго, у сувязі з чым творчая інтэлігенцыя ўзвышае сваю вялікую і малую радзімы, транслюе пачуццё еднасці і тэндэнцыю да кансалідацыі. Разуменне Бацькаўшчыны праходзіць стадыі ідэалізацыі і сакралізацыі і паступова вядзе да злучэння вобразаў Беларусі і Літвы ў мастацтве

і ў рэальным жыцці. Такім чынам, хаця ў свядомасці тагачаснага чалавека адсутнічае цэласны вобраз Бацькаўшчыны – з пункту погляду тэрыторыі сучаснай Рэспублікі Беларусь, распачатыя менавіта тады працэсы этнанацыянальнай самаідэнтыфікацыі настойліва дыктуюць беларускаму народу патрэбу не толькі яднання дробных унутраных рэгіёнаў краю, але і дакладнага акрэслення агульнай прасторы – выбар адзінай аўтаназвы.

МАСТАЦКА-ВОБРАЗНАЯ РЭАЛІЗАЦЫЯ ІДЭІ БАЦЬКАЎШЧЫНЫ Ё БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ ХІХ СТАГОДДЗЯ

Ідэя Бацькаўшчыны, праяўляючыся ў творах праз многія кампаненты, утварае своеасаблівы мастацкі каркас – унутраную стрыжнявую структуру, якая арганізуе ў адно цэлае ледзьве не ўсю шматмоўную літаратуру Беларусі ХІХ ст., як гэта ўжо было паказана раней. У той жа час неабвержным з’яўляецца і тое, што паняцце Айчыны праз прысутнасць у свядомасці людзей і мастацкай творчасці найперш выяўляецца у праблемна-тэматычным змесце, наўпрост фундаментуючы выпяванне нацыянальнага пачуцця. Аналіз мастацка-вобразнай рэалізацыі ідэі Бацькаўшчыны прадугледжвае неабходнасць вылучэння шэрагу канкрэтных праяў – прызмаў увасаблення вялікай і малой радзім. Імі з’яўляюцца, па-першае, людзі, якія на правах спадчыннасці пражываюць на сваёй зямлі, па-другое, свет іх духоўных каштоўнасцей, па-трэцяе, тэрыторыя, з якой асацыюецца ў свядомасці чалавека тэрыторыя яго бытавання.

3.1. Матыў змарнення чалавека і яго адраджэння

Адной з мастацкіх праяў увасаблення вобраза Бацькаўшчыны ў шматмоўнай літаратуры ХІХ ст. з’яўляецца выяўленне абагульненага вобраза людзей, якія пражываюць на беларуска-літоўскіх землях і асацыююць сябе з імі, калі разважаюць у катэгорыях сямейна-родавага мінулага. У мастацкіх творах заўважны матыў паўсюднага змарнення чалавека – жыхара акрэсленай тэрыторыі, прычым як у фізічным, так

і ў маральным, псіхалагічным, духоўным вымярэннях, што праяўляецца ва ўсіх сферах жыцця. Незадаволенасць абліччам людзей правакуе ў аўтараў настальгію па былым, якую даследчыкі звязваюць з нацыятварэннем: Л. Гаранін адзначае, што «ў перыяд фарміравання той ці іншай нацыі рамантычнымі кампанентамі сацыяльна-палітычнай свядомасці з'яўляюцца паняцці “старасветчыны”, “даўняга мінулага”, “айчыны”» [24, с. 79]. Літаратары, схільныя ідэалізаваць мінуўшчыну, у якой былі і незалежнасць, і годныя ўмовы існавання, і павага да асобы, асацыююць негатыўныя тэндэнцыі са страхай палітычнай самастойнасці.

Крытычны Э. Масальскі ў рамане «Пан Падстоіц», у адпаведнасці з агульнай канцэпцыяй твора-праекта пераўтварэння грамадства, штараз акцэнтуюць негатыўныя змены ў жыцці, характары і выглядзе мясцовых людзей – на іх звяртае ўвагу галоўны герой:

– Аднак жа гэты люд, гэтакі цяпер нікчэмны, быў даўней народам адважным, дужым, высокім. Косці са старажытных магілаў дзівяць нас сваімі памерамі; даўнейшая зброя, якую некалі, асабліва тут, на Літве была ўзброеная не толькі шляхта, але і просты люд, сведчыць, што былі яны волатамі, мелі моц незвычайную на сённяшні дзень. Невымерная розніца цягам стагоддзяў магла быць нязначнаю ў суседніх пакаленнях; але кожны, хто бачыў апошнія два пакаленні, прызнае значны заняпад апошняга ў параўнанні з папярэднім [73, с. 46].

Калі пісьменнік гаворыць пра фізічнае змарненне сялянства, то яно абумоўлена канкрэтнымі прычынамі, сярод якіх галоўная – гэта звязанае з недахопам сродкаў жыццё ў бруднай, дрэнна пабудаванай, нават без падмурка і коміна, хаце. Але такія ж заняпад прыкметны і ў асяроддзі шляхты: «Не відаць сярод нас тых велізарных, страшных сілаю і позіркам мужоў, якіх шмат васпан дабрадзеі мусіў бачыць у маладосці, нават і я ведаў падобных старых, а чуў, што гэта была звычайная рэч сярод аднагодкаў майго дзеда» [73, с. 46]. У гэтай

сітуацыі нядзіўна тое шчырае захапленне старым пакаленнем і звычка схіляць перад ім галаву, што ў розных варыяцыях дэманструе польскамоўная проза Беларусі XIX ст. Аднак змарненне шляты пан Падстолиц звязвае ўжо з іншымі прычынамі, не матэрыяльна-побытавага характару, а хутчэй унутранага: «У нас: распешчанасць бацькоў, мяккае выхаванне дзяцей, сапсаванасць грамадскае маралі, пустое жыццё без мэты – знявечылі характар і давялі да нікчэмнасці род даўніх рыцараў» [73, с. 46]. У гэтым пазіцыя Э. Масальскага выглядае надзвычай блізкай той, якую выяўляюць рускія і польскія пісьменнікі, калі апісваюць бессэнсоўнае жыццё дэградаванай шляхты ці дваранства (І. Ганчароў, І. Тургенеў, Б. Прус, Г. Сянкевіч і інш.).

Ва ўяўленні Пана Падстолица за гэты заняпад адказныя менавіта бліжэйшыя яму пакаленні, таму што жыццё продкаў было бездакорным: ашчадна карыстаючыся прыродным багаццем, яны пакінулі нашчадкам лясы і пушчы, якія зараз бяздумна вырубваюцца, у тым ліку і чужынцамі. Такія паводзіны яму падаюцца тым больш ганебнымі, што папярэднікі былі менш адукаваныя і менш інфармаваныя, што амаль не ўлічвалі вопыт суседзяў, у той час як яго сучаснікі маюць выдатную магчымасць браць усё гэта пад увагу. Пра сям'ю Харунжых пан Падстолиц, носьбіт аўтарскай думкі, адзваецца выключна з раздражненнем і пагардай:

– І гэтыя людзі маюць нахабства называцца нашчадкамі нашых продкаў! [73, с. 71].

Аўтар рамана, завітаўшы ў дом пана Харунжага, адзначае няшчырасць нават запрашэння, і ў гэтай сувязі робіць заўвагу, якая датычыць ўсяго народа: «Адно што дзівяць мяне гэтка перамены ў нашым характары. Амаль што цалкам страцілі мы гасціннасць і шчырасць нашых продкаў, а ўсе іхнія дабрачыннасці замяніла паказная ветлівасць» [73, с. 43]. Затое пан Падстолиц з вялікай адказнасцю ставіцца да таго, што сам з'яўляецца нашчадкам знакамітага роду і імкнецца адпавядаць

годным папярэднікам высакароднымі ўчынкамі, у тым ліку і на карысць служэння Бацькаўшчыне.

Калі ўлічваць гэтыя заўвагі Э. Масальскага наконт беларуска-літоўскай шляхты, робіцца зразумелым, чаму Я. Баршчэўскі на значнасці ідэі гасціннасці будзе раман у навелах «Шляхціц Завальня». Акцэнтуючы старажытнасць традыцыі прывітаць і прытуліць падарожнага, аўтар ператварае ў нацыянальны сімвал зычлівасці агеньчык у акне дзядзькі – арыенцір і запрашэнне падарожнікам, што маглі збіцца са шляху. Сам Янка «увесь час адчуваў ветлівасць і шчырасць сэрцаў усёй ягонае сям’і» [11, с. 316]. Задавальненне прымаць гасцей пазіцыянуецца ў якасці спрадвечнай рысы менталітэту, праява якой – спосабы баўлення святочных дзён, апісанья ў творы: «Завальня ламаў аплатку з панам Марагоўскім, а пасля па чарзе – з кожным госцем. Апавядаў, як колісь князь Агінскі, добры і ласкавы пан, запрашаў да сябе на гэты вечар усіх суседзяў, не зважаючы, ці ён бедны, ці багаты, абы толькі шляхціц і прыстойны чалавек. З незвычайнай сардэчнасцю прымаў гасцей, шчыра і адкрыта з кожным гаварыў, бавіў яго, расказваючы размаітыя даўнейшыя гісторыі» [11, с. 197]. Гаспадар маёнтка ў аповесці «Драўляны Дзядок і кабета Інсекта» пан Зямельскі таксама чалавек гасцінны: ён не адпускае Ротмістра і аўтара-апавядальніка, просіць пабыць яшчэ. Я. Баршчэўскага клапоціць занябанне традыцый продкаў і пагаршэнне парадкаў, звязанае з гаспадараннем чужынцаў. Але пісьменнік не ідэалізуе і мясцовае насельніцтва, шматфарбна паказваючы ў апавяданнях, як асобныя людзі ідуць на службу прыхадням, што запаланілі край. Суайчыннікі, прагнучы ўзбагачэння лёгкім шляхам, служаць чужынцам, забываючы пра радзіму, яе гісторыю, яе ідэалы і яе будучыню, пра якую асабліва неабходна дбаць.

Я. Баршчэўскі, не адыходзячы ад жыццёвай праўды, таксама не абмінае тэмы знешняга і ўнутранага змарнення: «Жыхары гэтага краю, а менавіта Полацкага, Невельскага і Себеж-

скага паветаў, спрадвеку пакутуючы, зусім змяніліся характарам; на іх тварах заўсёды адбіты нейкі смутак і змрочная задумлівасць. У іх фантазіях увесь час блукаюць нядобрыя духі, якія, аднак, служаць злым панам, чараўнікам і ўсім непрыяцелям простага люду. Я нарадзіўся там і вырас, іх скаргі і журботныя апавяданні, як гоман дзікіх лясоў, навявалі на мяне заўсёды змрочныя думкі і з дзяцінства былі маёй адзінаю марай» [11, с. 81]. Паказальна тое, што і даследчыкі беларускай народнай філасофіі ў выданні «Трошкі бліжэй да Сонца, трошкі далей ад Месяца» гавораць пра ідэю заняпаду ў беларускім традыцыйным светапоглядзе: «Шлях ад стварэння да сканчэння свету мае рэгрэсіўны характар, што выўляецца ў паступовым змяншэнні (вычарпанні) усяго, што ёсць на зямлі» [104, с. 39]. І хоць змены ў ментальнай сферы найбольш павольныя і найменш паддаюцца ўплыву, падаецца, менавіта ўспрыманне разгортвання гісторыі як энтрапіі варта было б падвергнуць перагляду і мэтакіраванаму выкараненню як шкоднае і разбуральнае.

Разам з тым адзін з самых папулярных сярод сучаснікаў пісьменнік XIX ст. здолеў па-майстэрску «выцягнуць» сапраўдную паэзію з уласнага суперажывання паўсюднаму змарненню суайчыннікаў. Гэта «дзякуючы аўтару “Шляхціца Завальні” міфалагічнае светаўспрыманне беларускага народа стала пазнавальным элементам яго вобраза ў тагачаснай літаратуры» [52, с. 341], – падкрэслівае П. Кошман. Праз мастацкую заглыбленасць у спрадвечныя, архетыповыя глыбіні нацыянальнага быцця Я. Баршчэўскі адмаўляе негатыўнае і канцэнтруецца на паказе добрага і вартага, таму адзначанае змарненне чалавека на радзіме не ўспрымаецца як канчатковае.

У рамане «Пан Падстоліц» фізічны і духоўны заняпад чалавека таксама не інтэрпрэтуецца як змены, якія, адбыўшыся, незваротна ліквідуюць усё каштоўнае, што стагоддзямі прысутнічала на радзіме. Заўвагі пра шляхту служаць мастацкай мэце нераўнадушнага аўтара, арыентаванага папярэдзіць дэ-

градацню чалавека – узмацніць усё лепшае, што ёсць у мясцовых людзях, акцэнтаваўшы на гэтым сваю ўвагу:

– Калі аб’ектыўна разглядаць наш характар, дык няварта нам яшчэ кідацца ў роспач. Толькі тры ў ім галоўныя заганы: абыякавасць, тытуламанія і залішняя прага да раскошы, не зважаючы на магчымасці» [73, с. 125], – разважае пан Падстоліц. Нягледзячы на агульны крытычны тон твора, паводле аўтара, не ўсё ў тагачасным насельніцтве на прасторах Бацькаўшчыны так дрэнна, але ёсць некаторыя сур’ёзныя недахопы, якія нядаўна з’явіліся і якія трэба вынішчыць яшчэ каля вытокаў: «Гэта, пане Уладзіслаў, агульны малюнак нашых заганаў; праўду кажучы, не надта ён чорны, бо няма ў натуры нашага роду ані з’едлівае крывадушнасці, ані скамянелага эгаізму, ані падхалімства, ані здрадлівасці, ані бязмежнае разбэшчанасці, ані глухога да згрызотаў сумлення, адным словам, нічога такога, што робіць чалавека подлым. І ўсе тыя заганы, якія ў нас гэтак пашырыліся, якія тлумяць у нашых сэрцах глыбока ўкаранёныя зародкі вялікіх дабрачыннасцяў, уласцівых усім славянам, паходзяць не з нашае натуры, але яны хутчэй набытыя ў тых акалічнасцях, якія здаўна моцна на нас уздзеініваюць» [73, с. 126].

Э. Масальскі, які праявіў сябе ў тым ліку і ў якасці мысляра, прадстаўляючы ў творы распрацаваную канцэпцыю грамадскага і эканамічнага развіцця, прапануе шляхі пазбаўлення ад негатыўнага. Адказнасць за іх рэалізацыю ўскладаецца ім на шляхту: «Якія ж на гэту хваробу лекі? Вярнуць мэту жыцця шляхецкаму стану. А гэта ў цяперашніх акалічнасцях павінна быць не што іншае, як намаганні, скіраваныя на палепшэнне дабрабыту краю, дзеля чаго трэба ўзяцца за прамысловасць у шырокім значэнні гэтага слова. Адно толькі вяртанне мэты жыцця, дзякуючы шляхетнай прывязанасці да Айчыны, знішчыла б усе тыя заганы, якія ўзніклі з-за абыякавасці да добра краю» [73, с. 136]. Прадэманстраваўшы ў другой частцы рамана на прыкладзе маёнтка пана Падстоліца

ўзор увасаблення сваіх рэфармісцкіх ідэй па ўдасканаленні гаспадаркі, пісьменнік недарэмна звяртае ўвагу і на тое, як спрыяльныя ўмовы могуць паляпшаюць аблічча людзей. Гэта быў «край, дзе па волі аднаго абывацеля разгортвалася нязнаная дагэтуль краса жыцця, дзе людзі былі з іншымі пачуццямі, адукацыяй, светапоглядам, благаславёныя Небам, захопленыя дабрадзейнасцю, чалавечай годнасцю ды міласэрнасцю...» [73, с. 247]. Хоць падобныя праекты прынята сёння лічыць утапічнымі, само іх з'яўленне выступае сведчаннем шырыні поглядаў аўтара і яго заклапочанасці праблемамі Бацькаўшчыны.

Развагі пра змарненне людзей, што жывуць на беларуска-літоўскай тэрыторыі, прысутнічаюць і ў паэме «Таміла» В. Каратынскага. Яны гучаць асабліва балюча на фоне апісання велічы і магутнасці старога панскага замка, які нібы плача «каменнымі слязамі», скідваючы свае цагліны з вежы. Аўтар пранікае ў думкі старажытнага сведкі былой велічы не толькі асобных людзей, але і народа, дзяржавы:

Нямала пражыў ён і бачыў нямала,
І памяць свая ім шануецца вельмі.
Племя гігантаў яго будавала,
За мілю братам перакідвала кельмы.
Мінулася тое – і волаты зніклі,
Здрабнелі эпохі, героі зваліся –
Пігмеі змянілі тых продкаў вялікіх.
Але ў жылах замка вякі нясуць мыслі!
Жыве ён мінуўшчынай, колішнім гартам,
На нашу таўпеч пазірае з пагардай.

[60, с. 410–411]

Падобна Э. Масальскаму, В. Каратынскаму, Я. Баршчэўскаму, ва «Успамінах пра Літву» Ю. Завілейка спачатку паказвае схуднеласць літвінаў, якія жывуць у непрыдатных і шкодных для здароўя ўмовах і выконваюць разбуральны аб'ём працы. Але сутнасць нашага народа таксама малюецца ім

у вельмі пазітыўным святле: Бацькаўшчына ўяўляецца прыгожым і добрым краем, а мясцовым людзям прыпісваюцца такія выдатныя ўласцівасці, як добры характар і духоўныя цноты [62, с. 687]. Гэтыя пранесеныя праз стагоддзі вартасці і дазволілі этнасу выжыць – захаваць сябе, каб у гістарычна зручны момант, стаўшы свабоднай і самастойнай супольнасцю, паказаць свету сваю прыгажосць і вялікую ўнутраную сілу.

Нягледзячы на прыгнёт і неспрыяльныя абставіны жыцця, аблічча беларускага сялянства ўяўляецца прыгожым аўтару рамана «Абрусіцелі» расійскай пісьменніцы Н. Ланской, напісанага ёю падчас жыцця на каланізаванай тэрыторыі Беларусі. Аўтар выказвае свае думкі словамі гераіні Арловай, прататыпам якой лічаць саму пісьменніцу, што таксама прыехала ў «паўночна-заходні край» услед за мужам. У характарыстыках беларуска-літоўскага народа заўважна дваістасць: «Яна пражыла ў Паўночна-Заходнім краі шэсць гадоў, і ўсе яе сімпатыі былі на баку беларускага племя, гэтага ціхмянага, добрасумленнага, крыху ляготнага, цярплівага і непатрабавальнага племя, якое з такой маўклівай пакорнасцю несла вялікі цяжар свайго жыцця. Яна ведала, што толькі даведзены да крайнасці прыгнёт мог вычарпаць цярпенне гэтага найцярплівейшага народа настолькі, каб выклікаць ягоны супраціў» [61, с. 658]. Гераіня, як і сама пісьменніца, піша развянчальныя артыкулы ў прэсе пра дзейнасць суайчыннікаў, імкнецца дапамагаць сялянам, несправядліва забраным у рэкруты. Яна не хавае сваіх настрояў і адкрыта выказвае негатыўныя адносіны да таго, хто гэтага заслугоўвае. Да лагера Арловай належыць яе муж і блізкія па духу Зыкаў і Колабаў, што спрабуюць спыніць бессаромныя дзеянні адміністрацыі і габрэяў у воласці, усталяваць справядлівасць і навесці парадак.

Яшчэ ў пачатку аповесці «Арлалёты і Падканвойны» В. Савіча-Заблоцкага прысутнічае своеасаблівая графічная метафара, якая сведчыць пра ўспрыманне ім сваіх часоў як перыяду змарнення. Апавядальнік Павел Завіша тлумачыць: «...“сяке-

рак век” мінуў, а “малых брушкаў” надышоў!.. (век сякерак – век 18-ты: сякерка – лічба 7, пісаная па-арабску; малых брушкаў век – век 19-ты; знак 8 “двума брушкамі” завецца)» [89, № 1, с. 126]. Але сама мэтавая ўстаноўка твора і жыццесцвярдзальная перамога станоўчых герояў паказваюць жаданне ўзмацніць пазітыўныя праявы жыцця і ліквідаваць негатыўныя. Таму, нягледзячы на распаўсюджанасць уяўленняў, што «новыя пакаленні людзей, якія змяняюць папярэднія, слабейшыя і мацнейшыя» [104, с. 39], літаратура арыентуецца на пераадоленне сітуацыі.

На думку І. Запрудскага, «ва ўсёй польскамоўнай паэзіі Беларусі няма ніводнага аўтара, лірыка якой настолькі напрамую ідэнтыфікавалася б з малой радзімай – вёскай Дарагавіца і яе ваколіцамі» [38, с. 71], як А. М-скі (З. Манькоўская). У яго творчасці патрыятычнай тэматыкі матыў змарнення людзей, якія жывуць на беларуска-літоўскай тэрыторыі, развіваецца ў межах тэмы гістарычнай мінуўшчыны. Паэтычныя творы прысвечаны ўслаўленню вядомых бітваў (Грунвальд, Хоцім, Мацеявіцы), а таксама ўладароў вялікай дзяржавы. Лірычны герой сумуе не толькі па тым, што сышла ў нябыт краіна як палітычная адзінка, але і з нагоды зменаў у насельніках. Яна разважае пра гэта ў творы «Засценак Зосін»:

Сланечнік дзе-нідзе. Старое ўсё тут зная –
Стадола, свіран, хлеб – яшчэ з часіны Леха.

Тутэйшы люд, аднак, спрастачыўся нямаля,
Рука, што некалі пяро і меч трымала,
Пры плугу загрубела, розум страціў годнасць.

Адно аблічча часам выдае пароду,
Красу і моц цяпер здрабнелага народу,
Культуру даўнюю і дум высакароднасць.

[61, с. 402]

Словы пра трываласць этнанацыянальнага фенатыпу і ў гэтага аўтара сцвярджаюць невынішчальную моц архетыповага

ў чалавеку, якое і дапамагае народу пранесці праз стагоддзі сваю этнічную «самасць». У цыкле «Стары Двор» у аспекце тэмы змарнення важная першая замалёўка «Год 1585», якая апавядае пра старажытнасць, а значыць спрадвечнае права мясцовых людзей на спадчынную зямлю:

Я, Аляксандр, сын Юрыя, што ў Слуцку княжыць,
Пячаткай дакумент уважніваю гэты,
Які мяне з нашчадкамі надзейна звязжа,
І ў актах застанеца на даўгія леты.
«За грошы, дзвесце коп, – як пергамін той кажа, –
Слузе майму даю, без нейкай тайнай мэты
(Няхай там з жонкаю загаспадарыць важна!) –
Абшар буйны гаёў, лес, сенажаць, палетак,
Дзічына, рыба там, і пчолаў ёсць дастатак».
Мінула трыста год, збуцвеў той аркуш княскі,
Шляхецкі люд сышоў, што быў ваяр і ратай
Мяшанае крыві літоўскай, рускай, ляскай,
Так знік, нібы атрад, сустрэўшыся з засадай.
А помніць аб усім тут толькі роў магнацкі.

[61, с. 398]

У суме А. М-скага расчываюцца перыпетэты жыцця шматлікай шляхты (у параўнанні, напрыклад, з расійскай) на беларуска-літоўскіх землях у XIX ст., калі зацікаўлены ў змяншэнні колькасці прывілегіяванага саслоўя царызм праводзіў так званыя «разборы»: кожны жыхар высакароднага паходжання ў «паўночна-заходнім краі» павінен быў дакументальна даказаць шляхетнасць свайго радаводу. Апошняя выклікала цяжкасці ў сувязі з тым, што, як паказваюць працытаваныя радкі, час не шкадаваў нічога, а тым больш звычайныя паперы, якія гарэлі ў пажарах ды проста буцвелі.

Прасочваючы повязь вякоў, паэт тужыць па аднятаму ў многіх нашых продкаў Расійскай імперыяй напрыканцы XVIII ст. спадчыннаму праву распараджацца ўласнай зямлёй і нават сваім гонарам. У творы разгортваецца думка, што сыходзіла ў нябыт фактычна саслоўе, з чым і звязаны сум знікнення, змар-

нення, пераменаў, страты чагосьці вельмі значнага і вялікага, істотнага гістарычна і асабіста. У тым ліку і з гэтым перакладчыца паэзіі А. М-скага І. Багдановіч, акрэсліваючы настальгічную сутнасць многіх твораў, звязвае магчымую прычыну ўзнікнення псеўдагініма аўтара: «Сама ж гэтая легендарная Дарагавіца – бацькоўскі маёнтак на Случчыне – і ўсе атрыбуты даўняга шляхецкага жыцця, ваяўнічага і рыцарскага, як бы само сабою падразумявалі лірычнае “я” героя-мужчыны, сацыяльная гендэрная роля якога якраз адпавядала ваярскаму, рыцарскаму статусу. Таму імя і скарочанае прозвішча бацькі Адам М-скі адначасова рэалізоўвала і сувязь з “малой” радзімай і старашляхецкую патрыятычную дамінанту» [4, с. 81]. Вобраз Бацькаўшчыны паўстае ў творах А. М-скага ў повязі з мужчынскім пачаткам – нечым важкім, грунтоўным, трывалым, але знявечаным часам і прынесенымі зменамі.

* * *

Літаратары, апісваючы беларуска-літоўскае насельніцтва, якое прадстаўляе Бацькаўшчыну, шырока выкарыстоўваюць матыў змарнення людзей, прычым як сялян, так і шляхты (Э. Масальскі, В. Каратынскі, Я. Баршчэўскі, Н. Ланская, Ю. Завілейка, А. М-скі). У першым выпадку прычынай з’яўляецца ўсеагульнае зніжэнне матэрыяльнага ўзроўню жыцця, за чым звычайна крочыць духоўнае збядненне. У другім выпадку аўтары схільны вінаваціць не толькі пазбаўленне айчыны самастойнасці, але і ўласную мізэрнасць – пагаршэнне характару. Гэта выліваецца ў страту спрадвечнай рысы нацыянальнага менталітэту – беларуска-літоўскай гасціннасці. Адсюль аўтары схільны ідэалізаваць мінуўшчыну, у якой былі годныя ўмовы існавання і павага да чалавека. Разам з тым адзначаныя негатыўныя тэндэнцыі разглядаюцца не як іманентныя ўласцівасці, а як нешта нованабытае ў неспрыяльных умовах, што належыць вынішчыць і пераадолець.

3.2. Духоўныя асновы Бацькаўшчыны

У сувязі з тэацэнтрычнасцю даўніх перыядаў развіцця грамадства рэлігійная ідэнтычнасць была адной з важнейшых і ўплывала на іншыя, прадвызначала іх: менавіта ў межах канфесіі чалавек усведамляў прыналежнасць да сям'і, народа, краіны. Значнасць рэлігіі ў сярэднявечным грамадстве складана пераацаніць: менавіта яна рэгламентавала духоўны бок жыцця, аказвала вялікі ўплыў на ўзаемадзеянне паміж людзьмі і стабілізавала соц'юм. Апелюючы да маральна-этычных заветаў, аднойчы і назаўсёды прапісаных у Свяшчэнным Пісанні, рэлігія прананоўвала гатовую норму – цэласную, вывераную стагоддзямі сістэму ведаў, каштоўнасцей, ідэалаў і арыенціраў, якія складалі духоўны падмурак Бацькаўшчыны.

Прыярытэтнасць веры і храма ў жыцці чалавека XIX ст., іх духоўная важнасць і вызначальнасць відавочныя, напрыклад, з наступных радкоў ананімнай гутаркі:

Гэй жа, хлопцы, досі спаць!
Пара косы прыбіраць!
Косы, косы і сякеры –
Бараніці сваёй веры. Пара!

[60, с. 533]

У творы, магчымым аўтарам якога лічыцца Ф. Ражанскі, рэлігійная ідэнтычнасць асобы выступае заменай этнічнай і нават дзяржаўнай, тым больш размова ідзе пра сялян – нясахільную да рэфлексій на палітычныя тэмы частку насельніцтва.

Разам з тым у XIX ст. тэацэнтрычная карціна пачынае змяшчацца свецкай, што цягне за сабой змены ва ўзаемаадносінах чалавека з інстытутам царквы і Богам. З аднаго боку, іх прадвызначае развіццё філасофскай думкі Новага часу: у адукаваным асяроддзі рэлігійны дыскурс перажывае этап змагання з засіллем ідэй пра непатрэбнасць духавенства. З іншага боку, аўтарытэт рэлігіі ўжо даўно быў падарваны палі-

тыкай дзяржаў, у якія ўваходзіў народ: сялянскае асяроддзе адчула на сабе спробы ўзмацнення еднасці Рэчы Паспалітай шляхам увядзення агульнай рэлігіі – уніяцтва і захады рускай улады па «абрусенні» каланізаванага насельніцтва. Пра тое, як адбіваліся згаданыя перамены ў свядомасці людзей і як уплывалі на іх жыццё, расказваюць творы шматмоўнай літаратуры Беларусі перыяду, які разглядаецца.

Адносіны мясцовых людзей да веры асвятляюць старонкі рамана «Абрусіцелі» Н. Ланской: прыводзячы апісанне каталіцкіх, праваслаўных і габрэйскіх могілак, якія мірна і на роўных правах суседнічаюць, пісьменніца выказваецца даволі іранічна. Сяляне адносяцца да Богага дому без святасці, ходзяць туды хутчэй па звычцы, не разумеючы сутнасці і прызначэння веры ў вэрхале гістарычных зменаў і бясконцай патрэбе зарабляць на хлеб надзённы: «Насельніцтва складалі каталікі, габрэі і праваслаўныя, былі і ўніяты. Доўгая, расцягнутая ледзь не на дзве вярсты, вёска не была выключэннем: яна, як усе рускія вёскі, і гарэла, і градам была пабітая, пакутавала з года ў год ад паморку і засухі, і піла каламутную воду з нейкай сажалкі, якая потым улетку зарастала высокай травой, а ўвосень ажно да маразоў пакрывалася тванню; але, як кожная добраўпарадкаваная вёска, мела ў цэнтры шынок, а з краю капліцу, дзе з-пад павеці, з-пад істужак, кісяі і пазумента Св. Ян выцягваў у паветра сваю руку, якая дабраслаўляла. Гэта было для каталікоў. Праваслаўныя мелі царкву, пераробленую з касцёла намаганьнямі пасрэдніка, старшыні і арандатара-габрэя, якія без розніцы веры, кожны ў межах сваёй руплівасці і ўмення, пажывіліся ад боскага алтара. Царква, зрэшты, знаходзілася так далёка, што сасноўцы наведвалі яе толькі ў вялікія святы, прычым выконвалі ўсе абрады ў адпаведнасці з рэлігійнымі статутам: ставілі перад абразамі найбольш заслужаных угоднікаў танюткія жоўтага воску свечкі, служылі набажэнствы, паміналі сваіх нябожчыкаў, хрысцілі нованароджаных, гавелі, вянчаліся і тутсама

звальвалі свае грахі на шыю цярплівага бацюшкі, купіўшы за неймаверна нізкую цану права грашыць увесь наступны год. Часам, праўда, даволі рэдка, яны выслухоўвалі ягоную казань і, нічога не зразумеўшы, ішлі з палёгкай на сэрцы дадому. Часам, яшчэ радзей, калі ў храмавае свята здараўся кірмаш, – яны вярталіся і з палёгкай у кішэні. Такім чынам, капліца з Св. Янам для каталікоў, царква для праваслаўных, шынок для ўсіх» [61, с. 589–590]. Письменніца, назваўшы ўсе распаўсюджаныя ў Беларусі веравызнанні, праўдзіва адлюстравала канфесійны склад беларускай вёскі і акцэнтавала ўвагу на тым, што спрактыкаваныя людзі выкарыстоўваюць рэлігію як інструмент лабіравання сваіх меркантильных інтарэсаў. Самі сяляне (размова ідзе пра праваслаўную частку насельніцтва) выконваюць рытуалы па звычцы, не маючы ў сэрцы асаблівага піэтэту да храмавага жыцця.

У паніжэнні статусу і ролі рэлігіі ў жыцці грамадства літаратары і бачаць прычыны негатыўных з’яў, таму хочуць вярнуць былую непарушнасць фігуры Бога і захаваць вернасць прапісаным тысячагоддзі таму нормам і правілам чалавечага быцця ў свеце. Паводле письменніцкага ўяўлення, гэта выступае гарантам добрай будучыні: у чалавечай свядомасці моцна ўкаранёная ідэя, што праведнасць вядзе да шчасця. Мастацкая проза XIX ст. скіравана зафіксаваць у памяці і перадаць нашчадкам лепшыя традыцыі мінуўшчыны, носьбітамі якіх выступаюць продкі. Агляд твораў сведчыць, што ў якасці пазітыўных герояў нязменна паўстаюць шчырыя вернікі: шляхціч Завальня і яго атачэнне ў Я. Баршчэўскага, сямейства Войскіх у І. Яцкоўскага, а таксама роды Мечніка і Арлалётаў (не без уплыву бягучай моды іх рэлігійнасць носіць спецыфічны характар, але шляхетныя паводзіны не дазваляюць сумнявацца ў захаванні вернасці продкам) у аповесці В. Савіча-Заблоцкага і інш.

У рамане «Шляхціч Завальня» Я. Баршчэўскага прысутнічаюць прыгожыя радкі-сведчанні прыўзнятага святкавання

Вялікадня і адметных адносінаў насельніцтва да гэтага перыяду ў хрысціянскім гадавым цыкле: «Набліжаецца Вялікдзень; з якім пачуццём, з якой вераю выконваюць усе рэлігійныя абавязкі! Пасты, падрыхтоўка да споведзі на Вялікдзень – якую асалоду і спакой прыносяць яны душы! У Чысты Чацвер кожны з нас са сваім настаўнікам наведвае астрогі, шпіталі, раздаючы ўсюды, па магчымасці, грошы і міласціну ўбогім. Каменны той чалавек, якога гэты прыклад не навучыць любові да бліжняга!» [11, с. 141–142]. Агульная атмасфера рамантычных твораў пісьменніка сведчыць пра важнасць пытанняў рэлігіі і выкладзеных у Бібліі жыццёвых прынцыпаў: «...Хто верыць, той сустрэне цуды» [11, с. 313], – дэкларуе Я. Баршчэўскі. І свайму пляменніку Янку шляхціц Завальня дае важны духоўны завет: «...вер так, як верылі твае бацькі. Яны жылі шчасліва і спакойна; іх простая вера заслужыла ўзнагароду. Якая ж праўда вышэйшая за праўду веры? Бог яе сам аб’явіў у Евангеллі, і гэтая мудрасць, як сонца нябеснае, асвятляе цэлы свет і кажа пра таямніцы. Чалавечы розум няхай супакоіцца, бо гэта за мяжою яго разумення. Памылковыя думкі вядуць народ да бяды, а веру – да ганенняў» [11, с. 306]. Жанчына, якая мроілася герою твора «Драўляны дзядок і кабета Інсекта» то ў вобразе Інсекты, то ў вобразе анёла, казала, «што толькі вера, міласць да Бога і да бліжняга – шлях да сапраўднага жыцця» [11, с. 297]. У пісьменніка рамантычнага складу зварот да веры асабліва звязаны з трывогай за маральнае аблічча людзей, будучыню і лёс наступных пакаленняў, таму што выкананне заветаў бацькоў традыцыйна ўяўляецца адзіным гарантам поспеху.

Вобраз Бацькаўшыны ў творчасці Я. Баршчэўскага і ідэя служэння ёй, знаходзячы разнастайныя формы выяўлення, сведчаць пра дыдактычна-гуманістычны пафас літаратуры XIX ст. Паводле І. Штэйнера, «Ян Баршчэўскі стаў найбольш яркім ягоным выразнікам. Ён у сваёй творчасці ў значнай ступені прапаведаваў ідэі маральнага самаўдасканалення, заклікаючы

кожнага знайсці ў гэтым існаванні маральныя апоры, сэнс і мэтазгоднасць» [118, с. 195]. У аповесці «Душа не ў сваім целе» аўтар (задоўга да гучных спрэчак пра сутнасць і прызначэнне творчасці ў канцы XIX – пачатку XX ст.) развівае думку пра неабходнасць служэння мастацтва радзіме, у сувязі з чым яно павінна найперш быць практычным. Галоўнай жа формай служэння радзіме застаецца праца, якая з’яўляецца трывалым складнікам маральнага кодэксу Хрысціянства. Шляхціц Завальня павучае пляменніка: «Уставай, Янка. Не прывыкай да ляноты; зімовыя ночы доўгія, можна выпасца; усе падарожныя яшчэ перад світаннем выехалі; цяпер толькі паны спяць да дня; за іх іншыя думаюць і працуюць. Памятай, што ты чалавек бедны, мусіш сам служыць, дык адвыкай ад такіх звычак» [11, с. 195]. У шматлікіх апавяданнях пра пошукі скарбу ў рамане ў навелах жаданне атрымаць што-небудзь не працуючы – задарма абавязкова церпіць крах. Таму «Завальню можна назваць мецэнатам духоўнасці, абаронцам тых, хто беражэ духоўныя каштоўнасці народа ў сваёй памяці і душы. Дзякуючы такім людзям, ажыццяўляецца сувязь часоў і пакаленняў» [15, с. 61], – падкрэслівае А. Білюценка. Рэлігія, пра захаванне якой клапаціцца пісьменнік, і з’яўляецца той ніткай, якой трывала звязваецца ў адно цэлае тагачасная беларуска-літоўская мінуўшчына, сучаснасць і будучыня. У многім гэта звязана з сямейнай гісторыяй гэтага аўтара – сына ўніяцкага святара, але такія настроі ўласцівыя і іншым творам акрэсленага перыяду. Пра прысутнасць у мастацтве і ў жыцці атмасферы клопату пра духоўныя асновы Бацькаўшчыны сведчыць таксама з’яўленне літаратурных двойнікоў у герояў Я. Баршчэўскага (Севярын у аповесці «Нечаканы госць» А. Грозы).

Выключную рэлігійнасць суайчыннікаў падкрэслівае І. Яцкоўскі у рамане «Аповесць з майго жыцця», дзе недарэмна завязка падзей асноўнай лініі белетрыстычнага сюжэту, звязанага з гісторыяй Багусі, пачынаецца са свята Вялікадня, калі ад-

бываецца яе лёсаносная сустрэча з будучым мужам. У творы неаднаразова падкрэсліваецца прыгажосць набажэнстваў на беларуска-літоўскай зямлі, у прыватнасці ў Нясвіжы ці Наваградку, ды і па ўсім краі: «Складана расказваць пра свята Парц'юнкула ў Нясвіжы чытачу непадрыхтаванаму да ўражанняў, якія звыкла нараджаюцца ў сэрцы і душы, калі падобным на стогн голасам званоў здалёк сабраны з набожнай мэтай ў месца адпусту тлум сціснецца ў касцёле, дзе гараць тысячы васковых свечак; водар лугавых зёлак, унесеных пукамі ў касцёл, абвострыць адчуванне паху...» [123, с. 55–56]. Адметнасцю тутэйшых рэлігійных мерапрыемстваў, у параўнанні з іншымі еўрапейскімі краінамі, з'яўляюцца прыстойнасць і абсалютная бяспека. Таксама мясцоваму духавенству не ўласціва хцівасць, у параўнанні з замежным, непрыхаваная меркантыльнасць якога абурала І. Яцкоўскага. Цалкам верагодна, што назіранні пісьменніка выяўляюць асабісты вопыт жыцця ў эміграцыі на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў. Асабліва прыўзнята рэлігійныя ўрачыстасці праходзяць, на думку аўтара, на яго апісанай у рамане малой радзіме: «Той хто быў на такіх урачыстасцях у Нясвіжы, не атрымае падобных уражанняў нідзе на свеце» [123, с. 59], – пераконвае ён. У храме людзі адвеку і да сёння ачышчаюцца ад сваіх заган і складаных пачуццяў пакуты, тугі, крыўды, выходзячы абноўленымі і натхнёнымі, асабліва ў перыяды велікодных свят.

Укаранёнасць у рэлігію Войскага выяўляецца і ў дробных эпізодах, напрыклад, у яго развагах падчас трывожна доўгага чакання жонкі з дачкой, якія ў завею вяртаюцца дадому з Нясвіжа, куды паехалі паказаць ужо дарослую Багусю колішнім выхавальніцам: «І думка за думкаю, што лезлі яму ў галаву, зрабіліся ягонымі абвінаваўцамі, бо ўласна не падзяка Богу, а толькі марнае жаданне пахваліцца дачкою перад вялебнаю ксені, якую ён заўсёды асабліва шанаваў, былі прычынаю гэтае выправы, дык сама сабою напрошвалася выснова, што вынікам гэтага станецца нейкае няшчасце» [123, с. 160]. Для

параўнання розніцы ў шляхецкім і сялянскім светабачанні, якая штораз дае пра сябе знаць у літаратурных творах, варта прывесці версію фурмана адносна прычын дадзенай сітуацыі – сведчанне яго не столькі рэлігійнасці, колькі забабоннасці: «Гжэсь, адчуваючы сябе зняважаным – як гэта ён, стары і такі дасведчаны фурман, заблукаў ля самага маёнтку – выдумляе звышнатуральныя прычыны ды робіць выснову: нельга нікуды ехаць, калі перад коньмі нехта праройдзе дарогу з пустымі вёдрамі альбо заяц перабяжыць. Бо яго на выяздзе з Нясвіжа менавіта гэта і напаткала: бачыў ён і кабету з пустымі вёдрамі, якая ішла па ваду, і адразу за горадам заяц перабег яму дарогу» [123, с. 162]. Увесь аповед у творы І. Яцкоўскага прасякнуты хрысціянскай ідэяй, што свет справядлівы і што раней ці пазней кожнаму чалавеку даецца па ўчынках яго і роду.

Значнасць рэлігійнага дыскурсу ў жыцці нашых продкаў XIX ст. засведчыла аповесць «Сповідзь» А. Плуга, галоўны герой якога ажыццяўляе рэлігійную самаідэнтыфікацыю на працягу дзеяння. Спачатку Канстанцін паказваецца не вельмі набожным, таму што, будучы чалавекам адукаваным, трапіў пад уплыў навамодных філосафаў, што дыктуюць непатрэбнасць інстытуту рэлігіі і сумненні ў існаванні Усявышняга. Аднак, мяркуючы па выкладзенай у дзённіку гісторыі, яго светапогляд падвяргаецца істотным зменам. Першым трансфармацыйным момантам выступае перажыванне падчас знаёмства з дачкой пана Карабеля і іх размовы на тэму рэлігіі, калі дзяўчына выказвае непахіснасць сваёй веры. Духоўная сіла маладой гераніні аказвае ўражанне на Канстанціна: «Збянтэжаны, я не смеў нават бараніцца ад страшнага папроку ці падазрэння наконт маёй веры. Я, які столькі разоў... навошта тут успамінаць?! Я прачытаў столькі філосафаў, старажытных і сучасных, а не насмеліўся нават падумаць змагацца з нейкім падлеткам... Чыя ж гэта была сіла? Мусіць, не гэтай шаснацігадовай дзяўчынкі, з якой пазнаёміўся некалькі

гадзін таму і якая за колькі хвілін перад тым, як злы дух, грэшныя думкі абуджала ў маім сэрцы» [61, с. 526]. Паводле А. Плуга, шчырая вера аказваецца здольнай не толькі заглушыць разбэшчанасць у мужчыне, але і абудзіць лепшыя духоўныя пачаткі. Філасофія выглядае толькі модай, не здольнай перамагчы рэлігію як больш вартую ўжо з пазіцыі сваёй старажытнасці і выверанасці хадой часу.

У духоўным станаўленні пана Канстанціна немалую ролю адыгрывае і яго назіранне за духоўным жыццём беларусаў-літвінаў, якое неверагодна ўздзейнічае на аддаленага ад Бога чалавека. Героя ўражае тое, як іх сустракаюць і шляхта, і сялянства, калі яны пад'язжаюць да дворыка суддзі Няменкі, што знаходзіцца за паўтары мілі ад Міра: «А далей, за дамамі, над елкамі і соснамі выбягаў востры шчыт вежачкі з масянжовым залатым крыжыкам, пакрыты белай бляхай. Адтуль, як бы знарок, каб нас прывітаць, данёсся лагодны галасок звяночка, склікаючы на імшу. І суддзя, і Бартак паскідалі шапкі. Суддзя ўзяў сваю пад паху, Бартак прысеў на сваю, і абодва маліліся: суддзя на лаціне, Бартак па-свойму. І я таксама, узрушаны да глыбіні душы, схіліў галаву і шчыра маліўся» [61, с. 536]. Агульная надзвычай набожная атмасфера на беларуска-літоўскіх тэрыторыях, выяўленая ў творы А. Плуга, змякчае сэрца галоўнага героя, узвышае яго душу, становячыся чарговай прыступкай на шляху рэлігійнай самаідэнтыфікацыі. «Калі ж у маім жыцці малітвы Богу і былі шчырымі, то, напэўна, менавіта тыя, што прамаўляў у гэтым ціхім касцёліку, дзе ўсе маліліся ў духу і ў праўдзе і дзе нішто не магло адарваць маю думку ад Бога» [61, с. 564], – прызнаецца ў дзённіку Канстанцін.

Рэлігійным чалавекам паказаны і сам пан суддзя: прачнуўшыся, ён адразу каля ложка ўкленчваў перад абразом Божай Маці Вастрабрамскай, апранаўся з Барткам, прамаўляючы пацеры, затым браў ружанец і кніжку для набажэнстваў, ішоў да саду, дзе маліўся на цвёрдых камянях перад парогам кап-

ліцы – і ў гэты час «анёлы акружалі старога». Затым, пайшоўшы ў поле і блукаючы там па калоссі, суддзя перабіраў ружанец і, быццам дзіця, радаваўся і падкскокваў, назіраючы за прыгажосцю акаляючага свету, у прыватнасці простых рэчаў. Такая адметнасць рэлігійнага светаўспрымання нашага народа, як пантэізм, што напоўніцу праявіць сябе ў літаратуры прыкладна праз паўстагоддзя, у перыяд нацыянальнага Адражэння, у творчасці Я. Коласа, З. Бядулі, М. Багдановіча і іншых пісьменнікаў, ужо прысутнічае ў польскамоўнай прозе Беларусі. Таму пераемнасць літаратурнай традыцыі XIX і XX стст. грунтуецца на падабенстве не на ўзроўні мовы ці мастацкай вобразнасці, а хутчэй філасофіі – светаадчування і разумення жыцця.

На старонках аповесці А. Плуга штораз заяўляе пра сябе эстэтыка зліцця чалавека з прыродай, а праз яе – з самім Стваральнікам: «Ад сярэдзіны ракі расцялілася гладзенькая паверхня, бы вялікая крыштальная шыбіна, аздобленая ля берага гірляндамі ружаў і каліны, праз якую далёка-далёка відаць блакітнае неба з месяцам і з некалькімі зорчакмі, а таксама некалькі невялікіх аблачын, белых, як галубы, і нават відаць – смейцеся сабе – анёлаў і самога Бога!» [61, с. 537–538]. Атмасфера ў доме пана суддзі, дзе працяглы час гасцюе пан Канстанцін, набожнасць самога гаспадара, станоўча ўздзейнічае на ўнутраны свет і духоўна-рэлігійныя памкненні аўтара дзённіка, узбуджае ў ім самыя лепшыя чалавечыя праявы.

Вызначальным для канчатковага вяртання героя ў лона хрысціянскай веры становіцца перажытае падчас гасцявання ў гэтым доме сур'ёзнае выпрабаванне. Канстанцін сустрэў тут былую каханую, з якой некалі не давялося ажаніцца праз саслоўную розніцу, дакладней, немагчымасць пацвердзіць ганаровы статус шляхціца. Пісьменнк псіхалагічна глыбока і натуралістычна паказвае непераадольную жарсць, якая ўспыхвае паміж замужняй жанчынай і героем. Цяпер былая каханая – жонка сябра Адася, якога герой у думках нават хацеў

пазбыцца цаной выпадковай смерці падчас палявання. Жарсць і безвыніковая спроба ўтаймавання яе малітвай, а пасля страх Боскага пакарання і сама адплата (каханая, урэшце, памерла) складаюць аснову сюжэта. Згаданыя падзеі завяршаюць рэлігійную самаідэнтыфікацыю Канстанціна і канчаткова фарміруюць яго светапогляд, вяртаючы да ўласных вытокаў.

У беларускай народнай філасофіі «грэх можна аднесці да структураўтваральных канцэптаў традыцыйнага светабачання. Ён вызначае сувязь між чалавекам і светам (родам, соцыумам), чалавекам і Богам, зямным і пасмяротным жыццём» [104, с. 206]. А. Плуг развівае уласцівы ўсім рэлігіям аспект прычынна-выніковай сувязі, віны і пакарання, кармічнай расплаты, папулярны ў рамантыкаў. У творы ён ілюструецца дамінаваннем ва ўнутраным жыцці і свядомасці пана Канстанціна хрысціянскіх асноў. У парушэнні біблейскіх заветаў герой бачыць прычыны няшчасцяў, напрыклад падзенне з дрэва сына Аліны і Адася. Вестку пра смерць маці аўтар дзённіка таксама тлумачыць грахоўнасцю, прычым не толькі ўласнай, а родавай: абодва члены сям'і ўспрымаюць падзею наступствам таго, што ўсёй сваёй сям'ёй яны «перабралі меру грахоўнасці» [61, с. 581]. «Дарэмна філасофія атручанай добрай паловы маіх думак і сэрца прагла патлумачыць усе здарэнні натуральным ходам рэчаў. Узрушаная і хворая душа ў гэтым выразна адчувала пакаральную руку Бога» [61, с. 580], – спавядаецца ён.

Такім чынам, на працягу твора, пад уздзеяннем псіхалагічна складаных, выпрабавальных сітуацый герой вяртаецца да веры, у межах якой быў народжаны і выхаваны. Як звычайна бывае, увабраныя Канстанцінам з самага дзяцінства погляды і каштоўнасці не зніклі цалкам пад уздзеяннем навамодных ведаў, а існавалі ў архетыповай форме ў падсвядомасці, каб у неабходны момант праявіць сябе: «З дзяцінства выхаваны ў боязі перад Богам, я прызвычаіўся паважаць усялякі дар Яго дабраславёнай рукі, і ўсялякая нядоля ўважалася за

выпрабаванне ці пакаранне. І хоць пазней рэчаіснасць паслабіла гэта перакананне і перайначыла гэтыя чыстыя пачуцці, аднак з кожным больш суровым выпадкам яны абуджаліся ў маёй душы. І незалежна ад таго, ці глядзеў я на свой учынак вачыма верніка ці філосафа, заўсёды ён мне здаваўся годным пакарання» [61, с. 511]. Гэтым момантам вяртання да ўвабраных у сям’і каштоўнасцей і ідэалаў якраз і сталі апісаныя ў дзённіку падзеі жыцця Канстанціна, калі былое пачуццё выпрабавальна ўспыхнула з яшчэ большай сілай.

Даследчык тэмы сакралізацыі вобраза Бацькаўшчыны ў літаратуры беларуска-польскага рамантызму (размова вядзецца пра творы Я. Чачота, Я. Баршчэўскага, В. Дуніна-Марцінкевіча і інш., у якіх выяўляецца вобраз страчанага радзімы) С. Даниленка бачыць у падобных сюжэтах ініцыяцыйную праблематыку, калі «страчаная дзяржава-Радзіма пачала асэнсоўвацца як страчаны чалавек за грахі Рай – Царства Божае, дзе ахвярны шлях народа да Радзімы – гэта шлях хрысціяніна да Бога» [32, с. 83]. Прыналежнасць ад нараджэння да канкрэтнай этнацыянальнай групы і надае ў многіх культурах ўсяму звязанаму з ёй своеадметны арэол чалавечай і агульнаграмадскай пакуты, паколькі «сама сутнасць нацыі заключаецца ў тым, што ў яе не ўкладаецца ніякага карыснага інтарэсу. Менавіта таму яна і можа патрабаваць прынясення ахвяр» [2, с. 239]. Мастацкія тэксты пра духоўныя асновы вялікай і малой радзім скіраваны праз пакутлівае вяртанне былых ідэалаў і маральных заветаў прыспешыць вяртанне краіны.

Поўны імкнення вярнуць стары лад, у аснове якога быў літвінскі патрыятызм і хрысціянскія каштоўнасці, твор «Арлалёты і Падканвойны» В. Савіча-Заблоцкага. Перавагі спрадвечнага ладу былой Рэчы Паспалітай з яго трывалай этычна-рэлігійнай асновай паэтычна ўвасоблены ў шэрагу лірычных адступленняў каларытнага стылізаванага апавядальніка Паўла Завішы. «Аднак калі б схацеў я выяўляць увесь пабожны лад жыцця нашых бацькоў, не скончыў бы я майго апавядан-

ня да Суднага Дня!» [89, № 1, с. 155], – усклікае ён. Згодна са светапоглядам пісьменніка, патрыярхальны лад жыцця бездакорны, таму ўсе справы ў імя Айчыны (вызваленчая барацьба, эканамічныя і асветніцкія рэформы) павінны грунтавацца на вернасці старадаўнім хрысціянскім ідэалам. Прагрэсіўная беларуская шляхта, якую прадстаўляе ў асобе братаў Арлалётаў В. Савіч-Заблоцкі, імкнецца захаваць трывалыя маральныя, рэлігійныя асновы былой дзяржавы. Яскравым сведчаннем з’яўляецца захапляльны аповед наратара пра тое, як звычайна праходзіць дзень у жаночай палове дома Мечніка, дзе чытаюць Свяшчэннае пісанне ды слухаюць апаведы пра жонак знакамітых асоб, натхняючы дзяўчат быць годнымі жонкамі і маткамі.

Пісьменнік штораз паказвае адсутнасць у беларусаў нацыянальнай нецярплівасці да другіх народаў і талерантнасць да іншых веравызнанняў. Гаспадар шляхетнага дому, бацька годных сыноў характарызуецца наступным чынам: «Пан Мечнік быў набожны, высокарэлігійны, старанна выконваў усе касцельныя загады, але не цяпеў фальшы, крывадушніцтва, святатацтва» [89, № 1, с. 146]. Аднак герой, нягледзячы на ўласную набожнасць, а таксама ляльнасць да іншаверцаў і людзей розных саслоўяў і маёмаснага стану («ёсць бедныя, але багатых няма. Няма розніцы і ў верах» [89, № 1, с. 147]), усё ж надзвычай пераборлівы ў выбары кампаніі. Яе можа скласці толькі чалавек выдатных маральных якасцей, які любіць Айчыну, памятае пра яе слаўнае і трагічнае мінулае і дбае пра яе будучыню. Мечнік памірае ў творы, і на пахаванні гэтага апошняга прадстаўніка старога пакалення прысутнічаюць, слухаючы ксяндза, вернікі ўсіх асноўных канфесій на беларускай зямлі: уніяты (сяляне), каталікі (шляхціцы), іўдзеі (Фроім, Моська), пратэстанты (браты Арлалёты).

Нягледзячы на істотнасць рэлігіі для продкаў, веравызнанне не вызначальнае, таму што галоўным крытэрыем чалавека як асобы выступае здольнасць служэння вялікай і малой радзімам. Таму светапогляд галоўнага героя аповесці «Арла-

лёты і Падканвойны» Януш Павел прадстаўляе ледзьве не ў адметную рэлігію, заснаваную на абавязку, вернасці продкам, свайму народу і краю. У гэтай сувязі духоўныя змены адбываюцца з Арлалётам падчас знаходжання ў карціннай галерэі, сярод выяваў годных продкаў. Гэта асабліва выйгрышна глядзіцца на фоне заўважанай Ю. Манам адметнасці ў творах М. Гогаля: расійскі аўтар піша пра карціны як пра прадметы, змест якіх забыты гаспадарамі («Мёртвыя душы»; «Старасвецкія памешчыкі») [67, с. 132]. Для героя В. Савіча-Заблоцкага карцінная галерэя продкаў уяўляе своеасаблівую капліцу, падчас знаходжання ў якой ён «намацае» сувязь з Айчынай.

* * *

Вобраз Бацькаўшчыны ў шматмоўнай прозе Беларусі XIX ст. выяўляецца як нематэрыяльная прастора сэнсава-жыццёвых каштоўнасцей беларуска-літоўскага народа. Станоўчыя героі пазіцыянуюцца найперш як шчырыя вернікі (Завальня, Войскія, Мечнікі), а адсунутыя на другі план навамоднай філасофскай думкай хрысціянскія арыенціры ў вырашальнай сітуацыі кожны раз узнікаюць як нешта сутнаснае і архетыпова значнае (А. Плуг). Духоўнае жыццё народа ў акрэслены перыяд ладзіцца паводле хрысціянскіх прынцыпаў – любові, міласэрнасці, гасціннасці, дабрадзейнасці і служэння Айчыне, якія неабходна захаваць для нашчадкаў. Падкрэсліваецца талерантнасць беларуска-літоўскага народа, арыентацыя ў ацэнцы чалавека на маральнае аблічча і дзеянні на карысць вялікай і малой радзім (В. Савіч-Заблоцкі). У паніжэнні статусу рэлігіі пісьменнікам бачацца прычыны негатыўных з’яў, таму фігуруе ідэя патрэбы вяртання старадаўніх законаў быцця.

3.3. Эстэтыка роднай зямлі

Увасабляючы ў творах вобраз Бацькаўшчыны, літаратары тэрытарыяльна ідэнтыфікавалі сябе ў сітуацыі, калі межы радзімы былі надзвычай неакрэсленымі і незразумелымі з-за

адсутнасці ў яе палітычнай самастойнасці. У дадзены перыяд беларуска-літоўскія землі не мелі дзяржаўнага статусу і з'яўляліся «паўночна-заходнім краем» для рускіх суседзяў і ўсё яшчэ «ўсходнімі крэсамі» для польскіх. Але выяўленне вобраза роднай зямлі было не толькі сродкам самадаследавання, але і надзейным спосабам уздзеянчаць на чытацкую аўдыторыю. Увасобленая на старонках твораў краса прыроды «адкрывала людзям нашага краю іх радзіму, Бацькаўшчыну, уплывала на іх эстэтычнае ўключэнне ў ландшафтна-прасторавую сферу быцця. Дзякуючы ёй у духоўна-ментальным мысленні этнасу пачалі замацоўвацца пэўныя локусы і вобразныя стэрэатыпы, набываючы пры гэтым сакральнасць. У карціне свету з'явіліся вызначальныя, характарыстычныя, сістэмаўтваральныя вобразы-сімвалы» [14, с. 4]. Паступова гэтыя прасторавыя вобразы злучаюцца ва ўяўленні продкаў, а тэрыторыя іх размяшчэння набывае цэласнасць. У наступным стагоддзі гэтая зямля на хвалі гісторыі стане самастойнай палітычнай адзінкай – заявіць пра сябе свету і атрымае ад яго прызнанне.

Асаблівае месца ў асэнсаванні ролі Бацькаўшчыны ў шматмоўнай літаратуры Беларусі XIX ст. належыць буйным эпічным жанрам, і аналіз тэмы апявання эстэтыкі роднай зямлі здольны зноў пацвердзіць гэтую думку. Калі браць пад увагу мастацкую прозу, у Беларускаім губернатарстве адбываюцца дзеянні твораў В. Савіча-Заблоцкага і Я. Баршчэўскага, а таксама І. Яцкоўскага, у Літоўскім – А. Плуга, Н. Ланской. У Я. Баршчэўскага і В. Савіча-Заблоцкага ўвасоблены вобраз Полаччыны, у І. Яцкоўскага – Наваградчыны і Нясвіжчыны. У прозе А. Плуга беларускія землі паўстаюць у найменнях Палесся і Літвы, па тэрыторыі якіх працякаюць прыгожыя рэкі Днестр, Буг і Дзвіна, а дзеянні адбываюцца ў ваколіцах гарадоў Бабруйска, Нясвіжа, Міра. У аспекце апявання красы Бацькаўшчыны найчасцей менавіта вобраз малой радзімы – месца нараджэння або ў шырэйшым значэнні Вялікага Княства Літоўскага як прарадзімы этнасу фігуруе ў творах, многія радкі

якіх выклікаюць у чытачоў і светлую настальгію, і незагойны боль, і адчайную разгубленасць.

Усепранікальнасць патрыятычнага пачуцця І. Яцкоўскага да роднай зямлі адзначае перакладчык рамана і даследчык яго праявіў і паэтычнай творчасці М. Хаўстовіч: «Вершаваныя творы І. Яцкоўскага прасякнуты характэрным для гэтага творцы патрыятызмам, які грунтаваўся на любові да малое айчыны – Літвы-Наваградчыны і быў адначасна выжывеннем дзяржаўнага пачуцця да Рэчы Паспалітай, якую ў той час звычайна атаясамлівалі з Польшчай. Яшчэ больш яркая дадзеная тэндэнцыянасць ягонай творчасці выступіла ў праявіў «Аповесці з майго часу, або Літоўскіх прыгодах» [109, с. 41]. Што датычыць захопленых апісанняў у творы, то ўсе яны звязаны з малой радзімай пісьменніка – мясцінамі нараджэння і ўсёй прасторай Вялікага Княства Літоўскага як вытоку беларуска-літвінскага этнасу. Аўтар апісвае сваю Наваградчыну, якая ўяўляецца аазісам, што прыцягвае да сябе людзей, асабліва ўжо знаёмых з мясцовасцю: «Наваградскі павет на Літве падобны на маленькую выспу ў акіяне, ледзь бачную здалёк, але якая так вабіць да сябе, што калі карабель праплывае паблізу, дык чуваць міжвольныя воклічы падарожных, якія жадаюць затрымацца тут. Капітан карабля, спачатку глухі на гэтыя просьбы, хутка таксама падахвочваецца, а цвяроза разважыўшы, што нічога тут за прыстанак плаціць не трэба, нібы падпарадкоўваючыся агульнаму жаданню, скіроўвае карабель у затоку і выдумляе ўяўную прычыну: нібыта дзеля таго каб набраць свежае вады ў пустыя дзежкі, ці нібыта каб назбіраць сухога галля на апал, бо ў сваёй кнізе ён мусіць занатаваць, што затрымаўся тут з патрэбы. Тым часам падарожныя бласлаўляюць тую хвіліну, калі яны могуць удыхнуць цудоўнага водару, а тыя, хто ведае гэту мясцовасць, апавядаюць пра яе хараство, якое ўразіла іх у маладосці. Для тых апошніх спатканае тут стромкае ці крывое дрэва з’яўляецца братам; гаваркая ручаіна – сястрою; павалены дуб –

нябожчыкам сваяком ці колішнім прыяцелем-суседам; бяроза з паніклымі да зямлі галінамі – ідэал іх юнацтва; кустоўе, што цягнецца ўгару, – яшчэ невядомае, але дарагое ім маладое пакаленне; шчабятлівыя птушкі – уражанні і думкі маладосці, якія тою самаю, як і даўней, моваю прамаўляюць да спакутаванага сэрца. І не дзіва, што ў гэтым захопленым апавяданні абыякавы чалавек не знойдзе нічога прывабнага, бо ў ім трэба цікаўнасць яшчэ абудзіць, але ўжо як токам працінае думка, што ветразі лёсу хутка расправяцца ды панясуць ізноў ад любых мараў у бурлівае мора гора і клопатаў» [123, с. 78–79]. Паэтычная мова і багацце метафар, уласцівыя прыведзенаму лірычнаму адступленню на тэму Бацькаўшчыны, сведчаць пра значнасць для пісьменніка як саміх гэтых радкоў, так і тых цёплых і ўтульных мясцін, што паўстаюць з іх. Пра суседнія з малой радзімай паветы (Лідскі, Ашмянскі, Слуцкі і Слоніўскі) пісьменнік таксама з цеплынёй гаворыць як пра больш гасцінныя, але не такія прывабныя з прычыны меншай раўніннасці. З гонарам аўтар-апавядальнік адзначае, што на нарадах больш крыклівыя абывацелі іншых павеятаў ахвотна слухаюць сціплы голас наваградчаніна, важкасць якога вымушае ўсіх прыслухоўвацца.

Прывабнасць Айчыны заключаецца і ў тым, што яна асацыюецца ў чалавечай свядомасці з дзяцінствам, юнацтвам і маладосцю – часам, які многія лічаць найлепшым дзякуючы бесклапотнасці і абароненасці або навізне ды яркасці пачуццяў. Час навучання ў Полацкім езуіцкім калегіуме згадваецца Я. Баршчэўскім як найпрыемнейшы, калі ў раздзеле «Полацк» рамана «Шляхціц Завальня» пісьменнік апісвае сустрэчу праз пэўны прамежак часу з прыгажосцю і магутнасцю старажытнага беларускага горада: «Мінаю пушчы і вось на шырокай раўніне бачу горад Полацк. Вежы касцёла св. Стафана.., на замкавай гары – царква св. Сафіі.., якія, стоячы ў тумане, здаецца, імкнуцца да воблакаў; іх постаці-веліканы пануюць над горадам і над усёй ваколіцай. Гледзячы на ўсю гэтую мінуў-

шчыну, я ў думках стварыў яе вобраз; да сэрца падступіў смутак, і са слязьмі на вачах сустракаў я гэтыя высокія муры. Акунуўшыся ў журботныя ўспаміны, падыходжу да горада; сады Спаса нагадваюць мне травеньскія праходкі, тэатр сярод густых ліпаў на вольным паветры; там юначае ўяўленне пад клапацлівым вокам настаўнікаў найперш вучылася пазнаваць Творцу гэтага свету, яго апеку над кожным стварэннем і захапляцца прыгажосцю неба і зямлі» [11, с. 140]. Аўтар праз асэнсаванне прыгажосці Бацькаўшчыны і яе ролі ў сваім стаўленні спазнае і сябе, і Стваральніка.

У раздзеле «Думкі самотніка» Я. Баршчэўскі ўзгадвае, як знаходзячыся ў Пецябургу, каля Фінскай затокі, назіраў за прыцягальным морам і нязменна плыў думкамі і марамі на малую радзіму – Полацкі, Невельскі і Себежскі паветы: «Травеньскія ночы радзімых ваколіц! Мілей мне было сустракаць захад сонца на беразе Нешчарды, не параўнаеш самую вытанчаную музыку з пяшчотным і чароўным спевам салаўёў і самотным голасам зязюль. Дзікія лясы мілей за пышныя паркі! Шум ваших галін акунаў мяне ў роздум, у засені вячыхстых дрэў заўсёды адчуваў я нейкія неразгаданыя таямніцы прыроды. У народных апавяданнях сустракаў пачуццё і праўду, адчуваў іх мудрасць і малітвы цэлага народа, мілей гэта ў сто разоў, чым халодныя забаўкі ў багатых салонах» [11, с. 198]. Падобная настальгія – светлае пачуццё, здольнае зрабіць чалавека трохі лепшым, а ў выпадку Я. Баршчэўскага яшчэ і стымуляваць самавяўленне рамантычнага паэта і пісьменніка.

У XIX ст. у сувязі з развіццём сродкаў перамяшчэння чалавека на адлегласці пашыраліся магчымасці выезду за межы месца пражывання: людзі наведвалі іншыя краіны з мэтай падарожжа і адпачынку, адукацыі, лячэння і здараўлення. Гэта вылівалася ў захапляльныя аповеды ды апяванне літаратарамі нязвычайнай прыгажосці замежжа, якая ўражвала на фоне добра знаёмых ландшафтаў. У літаратуры прысутнічаюць і апісанні Бацькаўшчыны праз суаднясенне яе з іншымі, як

блізкімі, так і далёкімі землямі, пасродкам чаго патрыятычна сцвярджаецца яе вартасць і перавага. У аповесці «Споведзь» А. Плуг гаворыць, што беларуска-літоўская зямля, месца жыцця яго продкаў, лепшая за еўрапейскія краіны: «А зрэшты, слаўце Падолле, слаўце Украіну, адно не згадвайце, прашу, пра нейкія там Італію, Швейцарыю. А калі гэта няпраўда, што я хацеў бы лепш з кіем пілігрыма вандраваць па родных лясах, чым па тых захваленых краях, то няхай я ніколі не нап'юся вады з Нёмана і няхай ніколі не задрамаю пад шатамі літоўскай яліны, закалыханы яе шэптам. Вось як я люблю Літву, таму няма нічога дзіўнага, што так часта вяду размову пра яе, – дык і зараз буду пра яе распавядаць...» [61, с. 504]. Гісторыя пра самотнага жыхара пушчы пустэльніка Канстанціна і яго добраахвотную замкнёнасць у пушчы, – таксама ўскосны доказ самадастатковасці радзімы.

В. Савіч-Заблоцкі на першых старонках аповесці «Арлалёты і Падканвойны» таксама параўноўвае Бацькаўшчыну як з суседнімі рэгіёнамі, так і з еўрапейскімі сталіцамі, каб давесці безумоўную перавагу родных мясцін. Яна абапіраецца не на знешняе хараство, якое таксама відавочнае і неабвержнае, а на ўнутраную чысціню, угрунтаваную на адвечных, вывераных часам хрысціянскіх каштоўнасцях, што жывуць у чалавечых сэрцах. Пра сваю радзіму, апазнавальнымі знакамі якой выступаюць беларускія гарады Полацк, Віцебск і Магілёў, аўтар гаворыць: «Далёка ім, бадай, да заморскіх Парыжаў і распусных Венаў, куды нячыстая Семіраміда з Вавілона перанесла сваё котлішча; аднак жа з ласкі Бога, ім яшчэ далей да тых Пецярбургаў і Масквы, да якіх... Не, мушу свой шляхецкі язык трымаць на лейцах!..» [89, № 1, с. 125].

Пісьменнік адзначае асаблівае багацце флары і фаўны Беларускай Русі сярод роднасных ёй Літвы і Кароны: «Вядома цэламу свету, дзе ёсць Белая Русь. Зрэшты, аспанству казаць не трэба, якія толькі дзівосы і цуды ў рускай той зямлі крыюцца, або якімі ўласцівасцямі адарыў яе Стваральнік. Яе глеба не за-

надта плодная; затое лясоў і ўсялякіх вод незлічонае ў ёй мноства, а кожны лес поўны звера і птушкі, кожны вадаём – рыбы» [89, № 1, с. 124]. Апісаная тэрыторыя Беларусі, у прыватнасці Віцебшчыны, з'яўляецца малой радзімай В. Савіча-Заблоцкага, таму і выклікае жаданне аддаць ёй мастацкую даніну ў літаратурнай творчасці. Для пісьменніка гэта зямля аказваецца якраз тым месцам, дзе жывуць лепшыя прадстаўнікі некалі агульнай Польшчы – Рэчы Паспалітай, годныя людзі, духоўная прыгажосць якіх узвялічваецца ім на працягу ўсяго твора: «І гэта не ў іншай дзяржаўнай зямлі, а менавіта ў гэтай Рускай і Белай знаходзіцца тое, што ўжо даўно брыдкі смурод сучаснай гнілізіны выпарыў са свету: там сустракаюцца не апошнія дзецюкі, а на могільках старадаўніх туляецца годнасць! А той славыты польскі анімуш, адносна якога хронікі не маюць досыць слоў дзеля пашаны і хвалы, – сёння так часта падменены падхалімствам усялякага выгляду – у той правінцыі, на шляхецкіх дварах, а нярэдка нават і ў сялянскай хаце, жыве, поўнымі грудзямі дыхаючы» [89, № 1, с. 124–125]. Гэта пацвярджае сама гісторыя польскай, а таксама беларускай літаратуры ўсяго XIX ст., таму што айчыннымі мясцінамі натхнёныя і, па сутнасці, на іх народжаныя два вызначальныя для літаратурнага развіцця кірункі – рамантычны і пазітывістычны.

Адной з адметных прасторавых дамінант, якія ідэнтыфікуюць Бацькаўшчыну, прычым не толькі як геаграфічную, але і як духоўную прастору, у буйных эпічных формах XIX ст. выступаюць вобразы рэк Беларусі-Літвы. Шматмоўная літаратура гэтага перыду ўвасобіла і Прыпяць, і Днепр, і Дзвіну, і больш дробныя водныя артэрыі. Такая ўвага да іх не выпадковая: вада выконвае найважнейшую ролю ў чалавечым жыцці, забяспечвае адну з асноўных патрэб чалавека. Апісанне ў мастацкіх творах водных прастораў абумоўлена як той эстэтычнай атмасферай, якую яны сабой ствараюць у ландшафце, разліваючыся сеткай па ўсёй зямлі, так і функцыянальнасцю,

таму што па рэках спрадвеку ажыццяўляліся і перавоз разнастайных грузаў, і перамяшчэнне людзей. Найбольш распаўсюджаны ў мастацтве слова вобраз Нёмана, у сувязі з чым А. Бельскі адзначае: «Топас Нёмана стаў фактарам і сімвалам нацыянальнай ідэнтыфікацыі» [14, с. 5] і працягвае далей: «Нёман – больш чым рака, рэгіянальны топас, гэты вобраз-гідронім вырастае да сакральнага сімвала Радзімы» [14, с. 9]. Апроч таго, якраз у акрэслены перыяд у літаратуры прырода перастае быць нечым адасобленым і пачынае карэляваць з пачуццямі людзей, што і надае рацэ вагу і ў выяўленні Айчыны ў творах.

Даліна ракі стала месцам дзеянняў у знакамітым рамане Э. Ажэшкі «Над Нёманам», штораз «мільгае» ў вершах А. Міцкевіча («Нёман»), У. Сыракомлі («Пра маю старую хатку», «Нёман»), Адэлі з Устроні («Мачыха») і інш. Прыгожую, моцную раку згадваюць у сваіх эпічных творах Э. Масальскі («Лугавая даліна заканчвалася дубровамі і алешнікамі, у якіх хавалася рэчышча Нёмана» [73, с. 148]), І. Яцкоўскі («Нёман, які плыў праз тыя маёнкі, даваў сялянам магчымасць зарабіць на віцінах грошы, каб заплаціць чынш ды падаткі...») [123, с. 97]) і іншыя пісьменнікі. Часта гэты спрадвечны элемент беларуска-літоўскай прасторы адухаўляецца, удзельнічае ў жыцці краю і жыхароў, напаўняючы аўтарскія апісанні нечым асабістым.

У аповесці В. Савіча-Заблоцкага Дзвіна паўстае як сугучная пачуццям чалавека рака, якая упрыгожвае і адухаўляе край: «А годна ж Белую Русь рэпрэзентуе Дзвіна, якую географы называюць Заходняй! Вядомая старажытным рымлянам і грэкам (у тыя часы гэты паўночны Дунай быў ахрышчаны Рубонам), яна паўстае добрым паслом перад Божай Літвой ад нашых паветаў. Багатая знутры сваімі рыбамі для любога карабля, празрыстая і глыбокая, як пачуцці жыхароў, што жывуць за яе берагам; калі трэба, то грозная і вельмі гнеўная, а ва ўсіх іншых выпадках паважная і поўная годнасці, тая цу-

доўная рака красамоўна перадае ёй свае турботы...» [89, № 1, с. 125–126]. Значнасць Заходняй Дзвіны звязана ў аўтара з яе старадаўнасцю: вада бачыла далёкія часы і была апорай мясцоваму жыхарству.

Апісанне прастораў вялікай і малой радзім, апяванне іх знаёмай літаратарам з маленства непаўторнай прыгажосці, выказванне асаблівай натхняльнасці і гаючасці самога знаходжання ў родных мясцінах, прызнанне ў безумоўнай любові і павазе да іх – распаўсюджаныя матывы ў шматмоўнай літаратуры Беларусі XIX ст. Болей за тое, навукоўцы лічаць, што менавіта ў гэты час «у лік прыярытэтных этычных каштоўнасцей, што пазіцыянуюцца ў творах мастацкай літаратуры, трапілі любоў да роднай зямлі і да мінулага роднага краю, павага да продкаў, справядлівасць, гуманнасць, шчырасць...» [6, с. 131]. Даследуючы вобраз вялікай і малой радзімы, важна давесці: падобны змест быў больш значным, чым можа падавацца спачатку, таму што ў такіх амаль заўсёды лірычных, уласнаручна пакладзеных на паперу радках чалавек спазнаваў сябе, заглыбляўся ў прастору мінулага, што перадвызначала яго сучаснасць і адначасова давала ўнутраную сілу рухацца наперад.

* * *

Эстэтычныя апісанні Бацькаўшчыны ў шматмоўнай літаратуры XIX ст. найчасцей звернуты да малой радзімы пісьменнікаў – месца нараджэння ці ў шырэйшым значэнні прарадзімы ўвогуле – Вялікага Княства Літоўскага. Эмацыйнае, натхнёнае апісанне ландшафтных прастораў, багацця прыродных рэсурсаў, у тым ліку водных, нездарма распаўсюджана ў мастацтве слова. З аднаго боку, літаратары аддаюць творчую даніну родным мясцінам, неспатольная, светлая і прыемая настальгія па якіх заўсёды ўласцівая чалавеку (Я. Баршчэўскі). З іншага – адсутнасць палітычна замацаваных межаў у тэрыторыі, якая ўяўлася як малая або/і вялікая радзі-

мы, стымулявала балючыя намаганні ідэнтыфікаваць сябе тэрытарыяльна. Увасоблены ў мастацкіх творах вобраз Айчыны часта пазіцыянуецца праз параўнанне з блізкімі і далёкімі землямі, краінамі, народамі, пасродкам чаго сцвярджаецца яе безумоўная прыгажосць, вартасць і значнасць (А. Плуг, В. Савіч-Заблоцкі). Прааналізаваныя творы настройваюць на высокі лад, дазваляюць павучыцца ў продкаў шчырасці веры, самааддачы ў малітве і безумоўнай любові да мясцін свайго нараджэння, дзяцінства, навучання і сталення, нягледзячы на адсутнасць у Бацькаўшчыны афіцыйнага статусу дзяржавы.

БАЦЬКАЎШЧЫНА Ў ЭТНІЧНЫМ ВЫМЯРЭННІ І ЯЕ НАЦЫЯНАЛЬНЫ ГЕНЕЗІС ПАВОДЛЕ ЛІТАРАТУРНА-МАСТАЦКАГА ДЫСКУРСУ ХІХ СТАГОДДЗЯ

4.1. Узроўні паняцця Бацькаўшчыны ў творчасці пісьменнікаў ХІХ ст.

Айчыннае літаратуразнаўства прайшло доўгі шлях, каб прывесці шматмоўную літаратуру Беларусі ХІХ ст. да чытача, даць ёй адпаведнае найменне, атрыбутаваць яе рэспандэнтаў. У гэтым дачыненні ўжо ўсталяваны трывалыя маркеры ідэнтыфікацыі, такія як паходжанне аўтараў, мова твораў, ідэйна-тэматычны змест спадчыны. У высокай ступені пералічаныя крытэрыі даюць паўнату ўяўлення аб нацыянальна-патрыятычных поглядах пісьменнікаў, аднак варта пазбягаць схематызму і ўлічваць развіццё ідэнтыфікацыі аўтара цягам яго творчага шляху.

Пасля апошняга падзелу Рэчы Паспалітай тэрыторыя былога Вялікага Княства Літоўскага (тагачаснай Беларусі), апынулася ў складзе Расійскай імперыі. Аднак ці пачуваліся жыхары тагачаснай Беларусі грамадзянамі дзяржавы, якая дыктавала свае законы ў розных сферах жыцця, насаджала мову і веравызнанне? Як фарміравалася вызначэнне паняцця Бацькаўшчыны ў пісьменнікаў ХІХ ст. – ідэнтыфікацыя сваёй радзімы, сваёй краіны, сваёй нацыянальнай прыналежнасці на той час?

Ствараючы свой калектыўны партрэт беларускага пісьменніка ХІХ ст., Г. Кісялёў заўважыў, што менавіта ў той час «адбываецца паступовае фарміраванне беларускай нацыі» [47, с. 484]. Даследчык падкрэслівае, сярод абагульнення па розных крытэрыях, што выразнікам фарміравання нацыі з'яўля-

еща літаратура, а прадстаўнікі прыгожага пісьменства XIX ст. істотна праявілі сябе ў гэтым працэсе.

У артыкуле, прысвечаным узроўням разумення радзімы А. Міцкевіча, прыналежнасці яго спадчыны да таго ці іншага народа, А. Мальдзіс ахарактарызаваў этапы развіцця нацыянальна-патрыятычных поглядаў паэта як «ранні краёвы рэгіяналізм, «літоўскасць» і польскасць да разумення (на хвалі рэвалюцыйнага 1848 г.) шматэтнічнасці і былой Рэчы Паспалітай, і ўсёй Еўропы, да прызнання ў газеце “Tribune de People” («Трыбуна народаў») права кожнага народа на роўнасць і свабоду» [63, с. 442].

Ідэнтыфікацыя бацькаўшчыны беларуса па паходжанні, ліцвіна ў канцы XIX ст. выдатна вызначана ў адным з лістоў пісьменніцы Зоф’і Манькоўскай (псеўд. Адам М-скі, таму ў ліст напісаны ад імя мужчыны. – М. В.) да Зянона Пшасмыцкага: «У вершы “На крыллях Арыеля” Вы замянілі “Літву” на “родную зямлю”. Добра разумею вас – баіцеся правінцыяналізму. Але ў дачыненні да мяне такая заўвага няслушная. Разумею любоў да ўсёй Айчыны і такую, як умею, паказваю. Я – далёкі ад сепаратызму, але бывае так, што менавіта які-небудзь куток краю, асабліва занядбаны, патрабуе, каб толькі да яго адазвацца. Таму вось у вершы “Здалёку” я кажу: “Сягоння так і ты, Літва, спіш ціха!” У Вас няволя, але і ўніверсітэт, сталіца, пісьменства – у нас нічога няма, нават уласнае імя забыліся, *нас трэба клікаць па імені* (курсіў наш. – М. В.), нам трэба казаць: абудзіцеся! У свой час і да супольнай працы прыдамося» [124, с. XXV].

Пра мову і моўную сітуацыю ў XIX ст., яе ролю ў нацыянальнай ідэнтыфікацыі творцаў таго часу вядзецца даўняя палеміка сярод даследчыкаў. Пераважная большасць пісьменнікаў карысталася польскай мовай – мовай інтэлігенцыі, выкарыстанне ж беларускай мовы (якой, безумоўна, добра валодала большасць ўраджэнцаў тагачаснай Беларусі) часта абумоўліваюць сацыяльнымі чыннікамі, жаданне пісаць на ёй,

як адзначае, напрыклад, Л. Кісялёва, у тым ліку «хлапаманствам» [46, с. 75]. Зразумела, што адукацыйныя ці выхаваўчыя мэты пісьменнікаў маглі апраўдацца толькі з улікам таго, што іх творы могуць дайсці да пісьменных «хлопаў». Ж. Некрашэвіч-Кароткая зазначае: «Беларускамоўнасць творцы ў вачах прадстаўнікоў айчынай інтэлектуальнай эліты XIX ст. не была галоўным крытэрыем нацыянальнай ідэнтыфікацыі – ні яго самога, ні яго літаратурнага плёну» [75, с. 149]. Даследчыца звяртае ўвагу на тое, што выкарыстанне беларускай мовы ў XIX ст. не мейнстрым, і варта пагадзіцца, што ўвядзенне яе «ў кантэкст прыгожага пісьменства было матывавана імкненнем зрабіць гэтую мову эстэтычным дэтэрмінантам, гарантам чысціні не толькі лексічнага складу, але і этычнай парадыгмы народа» [75, с. 154]. Пра беларускую мову як сродак зносін і пісьмовага бытавання Зоф’я Манькоўская адгукаецца наступным чынам: «Столькі гадоў пражыўшы на чужыне, скажу Табе надзвычайную рэч: размаўляю чыста па-беларуску, так як у народзе ўжо не гавораць... Гэта справа больш складаная, бо пры адсутнасці літаратуры няма магчымасці вучыцца гэтай мове» [124, с. XXV].

У творчасці Я. Чачота (1796–1847) паняцце Бацькаўшчыны раскрываецца характэрным для пісьменнікаў свайго таго часу чынам. Праявы краёвага, мясцовага патрыятызму – гэта выкарыстанне беларускай мовы, зварот да народнай творчасці і яе захаванне і трансляцыя ва ўласнай апрацоўцы, любоў да малой радзімы, да лакальнай гісторыі (у зборах фальклору, вершах, уласных песнях). Нацыянальная самаідэнтыфікацыя – ліцвін, крывіч – паходжанне, народнасць, этнічны маркер. У глабальным плане актуальнымі былі ідэі аднаўлення былой велічы Рэчы Паспалітай, а таксама адмены прыгоннага права («няволі сялян, якая супярэчыць законам прыроды» [114, с. 203]), што адмысловым чынам праяўляецца ў публіцыстыцы Я. Чачота. Асобны ўзровень бачання Бацькаўшчыны ў спадчыне пісьменніка – з пазіцыі ссыльнага, чалавека, якога не па сваёй волі выправілі з радзімы.

Жыццёвы шлях Я. Чачота, аднаго з першых пісьменнікаў XIX ст., які стала выкарыстоўваў беларускую мову ў сваёй творчасці, непарыўна звязаны з радзімай. Тут бацькаўшчына – характэрная для яго эпохі, шматузроўневае паняцце. Калі звяртацца да малой радзімы, як базавага складніка фарміравання нацыянальнага светабачання, гэтае пытанне асветлена, асабліва на аснове паэзіі Я. Чачота, даследчыцай Таццянай Кохан, якая сцвярджае: «Радзіма паэта – краіна кантрастаў, дзе надзвычайная прыгажосць прыроды суседнічае з цяжкай працай сялян, з іх горкім жыццём <...> Рэгіянальны свет Чачотавых твораў вызначаецца дакладнасцю ў апісанні навакольнага асяроддзя, таму створаны аўтарам вобраз Наваградчыны стаў адметным элементам нацыянальнай карціны свету» [50, с. 10].

Публіцыстыка і навуковыя працы Я. Чачота ў высокай ступені дазваляюць раскрыць яго самаідэнтыфікацыю. Яна будзеца на дэклараванай, абвешчанай любові да айчыны. Разгледзім, як разумее гэтую складаную з’яву сам пісьменнік. Важны дакумент часоў моладзевых таварыстваў – «Пра будучае прызначэнне таварыства філаматаў, пра варыянты яго сённяшняй будовы, пра тое, наколькі адпавядаюць яны нашым мэтам (3 прамовы на пасяджэнні Таварыства філаматаў 7 мая 1821 г.)» – нясе ў сабе крытычныя пытанні працы суполкі, акрэслівае галоўную мэту, якую Я. Чачот бачыў перад сабою, «каб таварыства і яго саюзы былі, як той гадзіннік, у якім усё ўзаемазвязана, у якім кожная спружына, кожная колца, няспынна рухаючыся, служыць адной мэце – толькі такі гадзіннік можа адбіць некалі *гадзіну шчасця для краю...*» (курсіў наш. – М. В.) [114, с. 197]. Сярод задач аўтар вылучае «пры дапамозе асветы і згуртавання суайчыннікаў яно (Таварыства. – М. В.) павінна рабіць дзейсны ўплыў на грамадскую думку, рабіць усё для *шчасця і вызвалення айчыны*» [114, с. 197]. Я. Чачот ужывае далей словазлучэнне «польскі свет» у дачыненні да адзначанай раней айчыны, што ў кантэксце папярэд-

няй цытаты пра вызваленне дазваляе развіць думку аб былой Рэчы Паспалітай, якая не так даўно пацярпела тры падзелы.

Дарэчна будзе сказаць, што і да адбору будучых сяброў Таварыства Я. Чачот падыходзіць з патрабаваннямі, каб прымаліся «толькі сапраўды годныя людзі, дзейныя, з высакародным сэрцам, разумныя, людзі, *якія любяць айчыну*, старанныя і цвёрдыя; мы не будзем тады мець патрэбы ў пошуках спрабаў хавацца адзін ад аднаго» [114, с. 197].

Асаблівым чынам нацыянальныя, этнічныя і моўныя адрозненні ў сваім светабачанні Я. Чачот транслюе ў сваіх у навуковых працах. Напрыклад, пры ўкладанні тома «Сялянскіх песень з-над Нёмана і Дзвіны» (1846 г.), ён падае «крыху прыказак на *славяна-крывіцкай* мове і яе самабытных слоў» [114, с. 215]. Менавіта «*славяна-крывіцкай*» – К. Цвірка ў каментары да тома выбраных твораў на гэты конт робіць слушную заўвагу: «Чачот надрукаваў у сваім зборніку слоўнічак адметных слоў, уласцівых, на яго думку, толькі *беларускай* (курсіў наш. – М. В.) мове» [114, с. 355]. Далей фігуруюць выразы «крывіцкія словы», «крывіцкі дыялект», «крывіцкая мова» – у дачыненні да *беларускай*, а вось прыметнік «літоўскі» ў артыкулах Яна Чачота варта адсочваць кантэкстуальна – нярэдка ён сустракаецца ў сувязі з літоўцамі як этнічнай групай (раней Жамойць або Жмудзь) і літоўскай мовай.

Любоў да радзімы на адлегласці праяўляецца ў паэзіі Я. Чачота перыяду высылкі, абвостраная немагчымасцю быць дома («***Толькі Айчына і Зося», «Голуб», «Вандроўная пташка» і інш.). У многім каханне да дзяўчыны з'яўляецца ў іх адной з нітак, што злучае паэта з роднай зямлёй, так, у творы «Голуб» аўтар піша:

Я паслаў бы, голуб,
Цябе ў любви край,
Дзе маё каханне,
Дзе мой светлы май.

[114, с. 57]

Падобны драматызаваны пасыл гучыць і ў вершы «***Толькі Айчына і Зося»:

Я панясу да магілы
Любасць да краю і Зосі,
Хоць мне любоў мая гэта ў сэрцы
Столькі няшчасцяў прыносіць.

[114, с. 57]

Звяртаючыся да спадчыны Уладзіслава Сыракомлі (сапр. Людвік Кандратовіч), варта адзначыць адну малахарактэрную для творцы XIX ст. рысу: фактычна, за сваё жыццё ён не пакідаў зямель былой Рэчы Паспалітай, «лірніку вясковаму» ўдалося пазбегнуць долі выгнанніка, якая спасцігала інтэлігенцыю таго часу, бо ўсё сваё жыццё паэт пражыў у межах былой Рэчы Паспалітай. У творчасці Уладзіслава Сыракомлі можна прасачыць цікавасць да мінуўшчыны і краязнаўства мясцін, дзе нарадзіўся і жыў паэт. У высокай ступені любоў да малой радзімы – гэта прызнасць да «люду простага», да якога са сваімі асветніцкімі і натхняльнымі народнымі гутаркамі звяртаўся аўтар, гэта і жаданне размаўляць з сялянствам на яго мове (хоць беларускамоўных тэкстаў Уладзіслава Сыракомлі захавалася вельмі мала). Ёсць і іншы ўзровень разумення Бацькаўшчыны, у шырокім сэнсе – гістарычнай Літвы і Рэчы Паспалітай, падзей яе слаўнай мінуўшчыны, постацей, знітаваных з ёй, – гэты аспект яскрава праяўляецца ў ліра-эпасе. У адрозненне, напрыклад, ад Яна Чачота, для Уладзіслава Сыракомлі вяртанне Рэчы Паспалітай не было ўжо актуальным пытаннем. Хутчэй, на аснове досведу падзей, што адбываліся цягам папярэдняй паловы стагоддзя, «лірнік вясковы» мог бачыць новую перспектыву для Літвы з-пад прыгнёту Расійскай імперыі, а захаванне пазітыўнага досведу з гісторыі і традыцый некалі магутных ВКЛ і Рэчы Паспалітай адлюстраваных ў яго творах, было важным і надалей.

Паняцце малой радзімы ў творчасці Уладзіслава Сыракомлі прысутнічае ў творах разнастайных жанравых формаў

і тэматычнай скіраванасці. У прозе (нарысах і падарожных нататках), у лірыцы і ліра-эпасе – жывапіснымі расповедамі пра мясціны, дзе жыў паэт у дзяцінстве і юнацтве, праяўляецца іх гісторыя, традыцыйная культура, захаваныя моўныя адметнасці як галоўныя крыніцы натхнення.

Калі звяртацца да праявічых твораў, то самым цесна звязаным (згодна з азначэннем) з малой радзімай, названым даследчыкам К. Цвіркам «самым яркім праявічым творам «лірніка вясковага»», з'яўляюцца «Вандроўкі па маіх былах ваколіцах. Успаміны, даследаванні гісторыі і звычаяў» (1853). Сам Уладзіслаў Сыракомля прызнаецца ў прадмове, што мясціны, адзначаныя ў творы, «адыгралі найважнейшую ролю ў яго ўласным жыцці» [94, с. 174]. У кнізе пераплецены краязнаўчыя і гістарычныя факты, біяграфія паэта, значныя асобы ў лёсе краю, да таго ж тэкст інкруставаны фальклорам, а таксама цытатамі з мастацкіх твораў розных стагоддзяў – хіба, ад Себасцьяна Фабіяна Кляновіча да сучасніка і сябра Уладзіслава Сыракомлі Адама Плуга.

Пра біяграфію паэта, звязаныя з ёй мясціны, адукацыю, перадумовы выбару творчага шляху, скіраванасць у творчасці можна даведацца з кнігі “Syrokomla o sobie”. Гэтае выданне, укладзенае і каментаванае Уладзіславам Каратынскім, уяўляе сабой практычна анкету з перапіскі Уладзіслава Сыракомлі з пісьменнікам, філосафам, крытыкам, публіцыстам і этнографам Антоніем Марцінкоўскім (псеўд. Альберт Грыф, Антоні Навасельскі, 1823–1880). Тут Кандратовіч-Сыракомля зазначае, што нарадзіўся «на балоцістым Палессі, у вёсцы Смольгаве», распавядае, як вучыўся чытаць па “Złotym Ołtarzyku”, а на шостым годзе зачытаў дзесяць тамоў Красіцкага, а гэта «потым было вялікай дапамогай у навучанні старажытнай гісторыі» [160, с. 4]. Пісьменнік тут адзначае прагу да самаадукацыі, дае ацэнку сваім здольнасцям, а асабліва – незалежнасці думкі. «Гняздо ціхай шчаслівасці» – Залуча – пакіне Лірнік вясковы ў канцы 1852 г., развітваючыся з ім словамі:

«Хлеб пясчаных палёў карміў маё цела; твае змрочныя лясы, квяцістыя лугі і непараўнальныя салоўкі пестуюць у маёй душы любоў да характава прыроды; тваёй самотнай устроні я абавязаны за любоў да песні і кнігі, у якіх адзіная малітва маёй будучыні» [160, с. 7]. На гэтым выправіўся Уладзіслаў Сыракомля да Вільні, дзе яго чакаў іншы свет культурнай сталіцы, «але той свабоды думкі, якая бывала ў Залучы, не знайшоў. Лётала паўсюль за ім яго доля, хоць бы пайшоў на край свету» [160, с. 7].

У «Вандроўках» Сыракомля кажа і пра сваю сядзібу Залуча, дзе былі напісаны выдатныя паэтычныя творы, як пра выключна важнае ў сваім жыцці месца, у характэрным сціплым тоне, зазначыць, быццам у дыялогу, што «нам з табой не суджана было адыграць нейкай важнай ролі ў свеце» [94, с. 176] (зараз гэта гучыць іранічна, паколькі аўтар і праславіў Залуча). «Вандроўкі» даюць магчымасць прасачыць і факты, і перажыванні пісьменніка, рухаючыся па мясцінах, якія воляю лёсу давялося наведаць паэту, а дзе і затрымацца больш стала, аўтар кажа, што «без ніякага тайнага разліку мы выплачваем наш доўг ваколіцы, у якой жылі» [94, с. 175]. Пра сядзібу Залуча, дзе былі зроблены першыя літаратурныя крокі, Сыракомля піша: «Праўду кажучы, не маё гэта ўладанне, але тое ніяк не кранае маё самалюбства». Пісьменнік дэкларуе, што мясціны гэтыя «належаць па праву любові», і што права гэта дазваляе яму «назваць маімі і гэтую сядзібу, і гэтую вёску, і я прасочваю іх мінуўшчыну, не думаючы пра нейкае там дамінальнае на іх права» [94, с. 177].

Родная зямля для Уладзіслава Сыракомлі, якая на ўзровень вышэй за яго ваколіцы, – Літва. І тут ён, абапіраючыся на гістарычныя падзеі, выразна адрознівае яе ў этнічным і геаграфічным плане. Красамоўна апісаў аўтар тэрытарыяльнае размежаванне з кропкі на мапе – Залуча, дзе жыў на тагачаснай Беларусі, наступным чынам: «Тут за якія дзве тысячы крокаў ад майго дамка стаю на высокай гары, адкуль адкрываецца

такі шырокі кругагляд, адкуль не раз азіраў я бясконцы свет, такі прывабны здалёку, не раз пасылаў малітву Небу, стаю на гары тварам да сонца, што заходзіць недзе за Нёманам за лес Бярштаны (г. зн. – тварам на Поўдзень. – *М. В.*), і крычу: «Направа адсюль ляжала літоўская (маюцца на увазе паганскія ў старажытныя часы і Літва, і Жмудзь як складовыя часткі Вялікіга Княства Літоўскага. – *М. В.*) зямля, край Пяркуна і сардэчнай Мільды, налева пачыналася зямля славянская, зямля сыноў Славы, прыхільнікаў Святавіда; потым з левага боку адбілася тут хрысціянская песня і рэха касцельнага звану, а з правага – хрыплаваты гук літоўскага рогу; тут, дзе стаю, спакойны складальнік вершаў, была мяжа двух рыцарскіх народаў, у кожнага з якіх – свая будучыня, народаў, такіх розных сваімі нормамаі, верай, звычаямі» [94, с. 178]. Уладзіслаў Сыракомля як у яго сучаснасці, так і ў зрэзе мінуўшчыны адрознівае Рэч Паспалітую (напрыклад, маючы на ўвазе Крэўскую ўнію (1385), ён піша: «калі Польшча з Літвой пачалі ісці адной палітычнай дарогай долі і нядолі» [94, с. 179]) і, натуральна, сучасную яму Польшчу, ідэнтыфікуе насельніцтва той тэрыторыі, як палякаў. Так Сыракомля называе Яна Кахановіцкага (1530–1584), лаціна- і польскамоўнага пісьменніка – «польскім паэтам» [94, с. 212], тое ж адбываецца і з найменнямі многіх славянскіх дзеячаў з пазнакай прыналежнасці «польскі» (Яна Казіміра, Жыгімонта Аўгуста, Даніэля Лянчыцкага і інш.). У дачыненні да самаідэнтыфікацыі Уладзіслава Сыракомлі – галоўны этнонім, які выкарыстоўваецца – ліцвін (*litwin*), а таксама варыяцыі спалучэнняў з прыметнікамі «літоўскі», «ліцвінскі», пра што выдатна сведчыць творчасць паэта:

Хай пад страхою жабрацкай хаціны
 Верш прачытаюць *браты-ліцвіны*,
 Калі адчуюць брата ў паэце,
 Значыць, не марна я жыў на свеце.

[94, с. 44, «Прысвячэнне ліцвінам
 народных гутарак», пер. М. Лужаніна]

І, можа, заўтра скажа з захапленнем
Масква і Польшча, цэлая Еўропа,
Што мы, *ліцвіны*, згодай ды сумленнем
Прыгону ёрмы паскідалі з хлопа,
Што прымуць славы лепшыя кавалкі,
Ў аналы трапяць як узор для свету
Перш-наперш тыя, хто з жазлом маршалка,
Хто галава і сэрца ўсіх павеатаў.

[94, с. 60, «Вызваленне сялян»,
1859 (?), пер. М. Лужаніна]

Ліцвінскі патрыятызм, лакалізаваны, як мы ўжо заўважалі, праграмаваны на адрознасць ад польскага патрыятызму (агульнага – Рэчы Паспалітай, характэрнага ў высокай ступені для першай паловы XIX ст.), быў не такі празрысты з перспектывай на будучыню, верагодна, аднак меў у сабе канкрэтныя мэты – прынесці на землі Літвы роўнасць людзей, як адну з паяднаўчых умоў новага грамадства. За «ліцвінскі» (па-сутнасці, беларускі) патрыятызм, як заўважыў К. Цвірка, «доўгі час творчасць У. Сыракомлі адсоўвалася ў Польшчы недзе на задні план, ігнаравалася» [94, с. 7]. З гэтай нагоды было мала літаратуры, прысвечанай Лірніку вясковаму. Падкрэслім, што Уладзіслаў Сыракомля падтрымаў беларускамоўную творчасць Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, усядоміўшы значэнне мовы ў нацыятворчым руху. І тут Лірнік вясковы падкрэсліў неабходнасць навукі для сялянства на яго роднай мове): «Багатая некалі яго мова закасцянела ў застоі, перастала ўзбагачацца, а тыя, хто намагаўся замацаваць яе на пісьме і тым самым заахваціць народ да кніжкі, мусілі змагацца з не адной цяжкасцю. <...> Нарэшце, Вінцэнт Марцінкевіч сам пачаў пісаць на мове беларускага народа, у яго духу і пра яго» [94, с. 508–509, «Працы Вінцэнта-Дуніна Марцінкевіча»]. Такім чынам, лакальны патрыятызм вызначаецца ў творчасці Уладзіслава Сыракомлі як ліцвінскі або беларускі.

Што тычыцца творчасці знакамітага памочніка-сакратара Сыракомлі В. Каратынскага (1831–1891), то тэму малой радзі-

мы найбільш глыбока раскрываюць яго праязныя «падарожныя нататкі» «Наваградчына і Наваградак», а таксама нарыс «Карціны з берагоў Нёмана», якія напісаны ў адвольнай форме і дапоўнены гістарычнымі каментарамі. Калі ж звяртацца да лірыкі і ліра-эпасу, то можна заўважыць пераемнасць Каратынскага-вучня і Сыракомлі-настаўніка: важным складнікам ідэйна-тэматычнага комплексу творчасці пісьменнікаў з'яўляецца малая радзіма, яе гісторыя, мова і традыцыйная культура. «Ваколіца такая, што чым больш яе ўведваеш, тым мацней яна да сябе прывязвае; аддаленая, яна прыдае любові сум, вабіць да сябе думкі і сэрца, хоць бы з краю свету; між яе сынамі яна няспынна прадмет размоў і праектаў паказу яе свету», – так падае Каратынскі «план замалёўкі і апісання рэчаў, найбільш вартых увагі на берагах Нёмана», згадваючы імёны слаўных Міцкевіча, Сыракомлі, Глінскага, Чачота – усіх, чым натхненнем сталі гэтыя мясціны [45, с. 143–144]. Пры вывучэнні пісьмовай спадчыны Уладзіслава Сыракомлі і В. Каратынскага варта ўлічваць іх багаты плён даследчай працы: Сыракомля стаяў ля вытокаў музейнай справы ў Вільні, а В. Каратынскі быў знакамітым энцыклапедыстам. Глыбокія веды гістарычнага мінулага роднага краю далі магчымасць творцам не проста занатоўваць сухія звесткі ў прозе, але і па-мастацку перапрацаваць іх у паэтычныя формы.

Такім чынам, на аснове вывучанага матэрыялу можна зрабіць высновы аб шматузроўневай уяўленні пра паняцце Бацькаўшчыны ў творчасці асобных пісьменнікаў XIX ст. У гэтым аспекце варта адзначыць наступнае: абавязковы і базавы складнік – вузкарэгіянальны – малая радзіма (месца нараджэння або сталае месца жыхарства); этнічны складнік праяўляецца ў самаідэнтыфікацыі творцы: Я. Чачот выкарыстоўвае этнонімы «польскі» (свет), «крывіцкі», «славяна-крывіцкая» (мова) і інш., Уладзіслаў Сыракомля – этнонімы «ліцвін» (у лакальным значэнні), «беларуская» (мова), «беларусы» і інш., а В. Каратынскі – «ліцвін» (у лакальным значэнні)

сярод народаў; усведамленне сябе грамадзянінам: у той час, як Я. Чачот усведамляў сябе грамадзянінам Рэчы Паспалітай, ва Уладзіслава Сыракомлі і Вінцэся Каратынскага (пры безумоўнай павазе да слаўнай гісторыі радзімы) гэтая тэндэнцыя, што асабліва бачна ў другой палове XIX ст., слабее і імкнецца да лакалізацыі.

4.2. Мадэрная Беларусь як радзіма і Тадэвуш Касцюшка ў гістарычным кантэксце

З чаго пачынаецца Радзіма? У нашым выпадку лягчэй расказаць пра станаўленне розных фармацый існавання чалавечых супольнасцей на тэрыторыі сучаснай Беларусі, чым пра яе пачатак у якасці нацыянальнага краю. Натуральна, прыкметамі такога – мадэрнага – фармату могуць быць у першую чаргу носьбіты адпаведнай ментальнасці. Як правіла, гэтыя людзі для свайго часу выбітныя. Менавіта імі час і яго тэндэнцыі, трэнды вымяраюцца. Часцей за ўсё меркаванні тут не будуць адназначнымі, наадварот – востра дыскусійнымі. Аднай з такіх асоб з’яўляецца «герой двух кантынентаў» – Тадэвуш Касцюшка. Таму развязанне нашага пытання, не менш праблемнага, вырашана было прааналізаваць сінтэтычна менавіта з гэтым імем, якое, з’явіўшыся на беларускай зямлі, займела значэнне глабальнае, па сённяшні дзень адчувальнае для чалавецтва.

Пытанне пра этнічна-палітычную карэляцыю Т. Касцюшкі з роднай краінай дасюль не вырашана. Хоць мінула два стагоддзі па смерці ўраджэнца гістарычнай Літвы, таго лапіка зямлі, якое цяпер уваходзіць у склад Івацэвіцкага раёна Брэсцкай вобласці.

Дакладней, некаторыя бакі лічаць, што і пытання няма. Пераважае гледзішча, што ўраджэнец зямлі будучай Беларусі атаясамліваў сябе з польскай нацыяй і культурай. Мінімальнейшая прыналежнасць да беларушчыны катэгарычна адпрэч-

ваецца. Адэптамі такога меркавання, натуральна, з'яўляюцца палякі. Але і многія іншыя трансліююць аналагічныя думкі. Нават у Беларусі. Звычайна гэта прыхільнікі заходнерускай ідэі. Часам да іх далучаюцца і шчырыя прыхільнікі беларушчыны. Трэба прызнаць, што глеба для такой пазіцыі даволі трывалая.

Існуе і супрацьлеглы пункт погляду, паводле якога, спрощана кажучы, Касцюшка прызнаецца беларусам. Аднак, па шчырасці, здавальняючых аргументаў у дадзеным выпадку сустракалася вобмаль. У большасці публікацый галоўным чынам назіраецца строгае атаясамленне Літвы і Беларусі, з якога і выводзіцца (у пэўнай меры сафістычна) беларуская ідэнтыфікацыя чалавека, які не раз публічна называў сябе ліцвінам, а сваю радзіму Літвою, пры гэтым арганічна сумяшчаючы азначаныя паняцці з польскасцю і Польшчай.

Прыемна выдзяляецца на такім фоне артыкул Анатоля Тараса «Ці быў Касцюшка беларусам». У ім аўтар зыходзіць з трох прынятых падыходаў вызначэння нацыянальнасці чалавека – «закона глебы», «закона крыві», «закона мовы». Дакладваецца па ўсіх параметрах беларускасць Касцюшкі [96]. Аднак тут не ўлічваецца яшчэ шэраг акалічнасцей, якія значна падмацавалі б крыху па-публіцыстычнаму спрощаныя і месцамі павярхоўныя меркаванні А. Тараса і прывялі б – але з іншага доказнага боку – да тоеснай высновы.

Канечне, падчас жыцця Касцюшкі не было нацый у сучасным разуменні. Канечне, палітычна ён сябе адносіў да Польшчы. Канечне, этнічна лічыўся ліцвінам. Канечне, непасрэднай і відавочнай сувязі ўраджэнца Літвы, грамадзяніна Рэчы Паспалітай з беларушчынай у сучасным разуменні не было і не магло быць.

Што тады было? У чым заключаецца тая тонкая нітка, не раўнуючы Арыядны, якую ўсё ж звязваецца раннемадэрная постаць нашага зямляка з познемадэрным нацыянальным увасабленнем сваёй радзімы?

Сам Касцюшка, па меркаванні расійскага даследчыка гісторыі Беларусі Мікалая Нікалаева, «лічыў патрэбнымі і неадкладнымі прымусовыя меры па паланізацыі беларускага сялянства» [79, с. 232]. Гэта мае абгрунтаванне ў выглядзе слоў самога славутага ліцвіна, які ў цытуемым выпадку казаў пра русінаў (май 1789 г.): «Трэба іх прывучыць да польскай мовы... З часам у іх увойдзе польскі дух» [паводле: 86, с. 72]¹. Таму наўрад ці Касцюшка пагадзіўся б з Ф. Багушэвічам, які ў сваім вершы «Да 100-годдзя <Касцюшкі>» змадэляваў мастакі вобраз згодна з неабходнай кан'юнктурай, выкарыстаўшы выбітны «брэнд» у мэтах нацыянальнай ідэі.

Аднак таксама заўважана, што ліцвінскі патрыятызм не супярэчыў патрыятызму Рэчы Паспалітай і ў інтэнцыях Т. Касцюшкі стаяў паперадзе інтарэсаў супольнай «дзяржавы двух народаў». Больш за тое, паводле Алега Латышонка, «у асобе Касцюшкі мы назіраем столькі праяваў беларускасці, колькі іх магло быць у дадзеных гістарычных абставінах» [57, с. 393]. Атаясамленне ліцвінскасці і беларускасці знаходзіцца і ў работах сучаснага беларускага даследчыка Касцюшкавай дзейнасці Леаніда Несцерчука, які ў такім святле інтэрпрэтуе ўспаміны паплечніка па паўстанні Міхала Клеафаса Агінскага [78, с. 138]. Тым не менш гэта яшчэ можна лічыць нацяжкай.

Як ні парадаксальна, але меркаванні М. Нікалаева ды І. Марзалюка, падмацаваныя такімі важкімі аргументамі, як словы самога Т. Касцюшкі, зусім не супярэчаць пазіцыям ні Ф. Багушэвіча, ні А. Латышонка. Неабходна ўлічваць час, кантэкстам якога былі абумоўлены тыя словы героя.

Паводле прынятай перыядызацыі, эпоха Новага часу падзяляецца на два прынцыпова адрозныя для нацыястанаўлення адрэзкі: раннемадэрны і мадэрны. Іх падзяляе часавая мяжа канца XVIII ст., якая, аднак, зачалася ў Францыі, прыхо-

¹ Гэтыя словы любяць прыводзіць у якасці аргумента неазаходнерусісты: [68]. Гл. падрабязней пра нацыянальную ідэалогію Тадэвуша Касцюшкі: [19, с. 160–198].

дзячы да іншых народаў (палітычных, а не этнічных) пазней. Адным з важных паказчыкаў, індыкатараў для вызначэння той мяжы выступае мова. Менавіта пашырэнне сферы яе ўжывання азначала станаўленне на нацыянальнае крыло таго ці іншага этнасу. Як піша Арсень Ліс, «праз цікавасць да такой важнай духоўнай субстанцыі, як творчасць народа, яго мова ў першай палове XIX стагоддзя ідзе адкрыццё цэлых народаў, перадусім славянскіх, з іх аўтэнтчнымі культурамі ў кожнай паасобку пры пэўных супольных рысах у іхнай этнічнай прыродзе» [59, с. 242].

Але нават на мадэрным адрэзку, калі пачыналі выкрышталізоўвацца нацыі, мова, як даводзіць Тымаці Снайдэр на прыкладзе паўстання 1863 г. і ўдзелу ў ім узначаленых палякамі валынскіх паўстанцаў, яшчэ не служыла лініяй падзелу паміж нацыямі, паўстанні насілі характар хутчэй палітычны, чым этнічны [91, с. 164]. Тым не менш, на наш погляд, з кожным праяўленнем пэўнай мовы, якая да мадэрнага дыскурсу Новага часу не мела палітычнай рэпрэзентацыі (у нашым выпадку маецца на ўвазе літоўская, украінская і, безумоўна, беларуская мовы падчас існавання Рэчы Паспалітай і пасля яе падзелаў), можна казаць пра нацыятворчасць пэўнага этнаса, якому, аднак, магло быць яшчэ далёка не толькі да лагічнага выніку развіцця ў выглядзе нацыі, але і да ўсведамлення яго прадстаўнікамі сябе агульнай народнасцю як пераходнага этапу ад фармату палітычнага раннемадэрнага народа да нацыі ў сучасным разуменні, бо родная мова тут становіцца «душою народа» (Ф. Багушэвіч), а яе ўжыванне – сведчаннем той душы («мова народа ёсць яго дух, а дух народа ёсць яго мова, і цяжка ўявіць сабе што-небудзь больш тоеснае», Вільгельм фон Гумбальдт, 1767–1835).

З гэтай нагоды дазволім сабе шырокае цытаванне выбітнай украінскай даследчыцы Наталлі Якавенка: «Лише така держава, згідно з поглядами діячів Просвітництва, матиме гарантовану безпеку, торуватиме шлях поступові освіти, право-

порядку, усуватиме архаїчні пережитки тощо. Варто нагадати, що власне в останній третині XVIII ст. німецька мова була оголошена обов'язковою в поліетнічній Австрії, а у Франції, охопленій полум'ям революції, збереження регіональних мовних відмінностей трактувалося як ознака контрреволюції, бо, як говорив у 1794 р. депутат Конвенту Бертран Барер де Вйозак [Barère de Vieuzac], мова вільного народу мусить бути одна й та сама для всіх. На схожі ідеї натрапляємо і в політичній думці Речі Посполитої. Наприклад, майбутній вождь повстанців Тадеуш Костюшко у 1789 р. писав, що розв'язання української проблеми неможливе без призвичаєння до польської мови, у тому числі – навіть завдяки впровадженню її у церковний обряд, бо тільки так з часом у них увійде польський дух. Мовна асиміляція українського простолюду сприймалася і як запорука його лояльності, оскільки, як підкреслював один з найвидатніших діячів доби реформ Гуго Коллонтай, бунти спалахували завжди тільки там, де низи не вміли говорити по-польському» [122, с. 466–467].

Таму пры ўсім сваім ліцвінскім патрыятызме Касцюшка не мог выступаць за роўнасць роднай мовы з польскай, якая да таго часу выйшла далёка за межы Польшчы, запаланіўшы і на Беларусі фактычна ўсе сацыяльныя нішы, акрамя размоўнай і фальклорнай (гэта даказваецца і на прыкладзе мастацкіх твораў канца XVIII – пачатку XIX ст.). Касцюшка імкнуўся за прагрэсам, а заступніцтва рэгіянальнай мовы, да ўзроўню якой «лакалізавалі» ліцвінскія правячыя колы мову продкаў, рабіла б Касцюшку рэакцыянерам (з тагачаснага гледзішча) або чалавекам, які значна апераджаў свой час (калі глядзець з далечы XX і XXI стст.): фактычна толькі ў XX ст. стала канчаткова ясна, што «новыя нацыі» Цэнтральнай і Усходняй Еўропы фармуюцца на этнічна-моўна-культурных падставах, а не на гістарычна палітычных» [19, с. 193]. Гэта ўвяло ў аблуду нават Фрыдрыха Энгельса (1820–1895), які такія этнасы адносіў да разраду «негістарычных». А ён жа жыў прынцыпова

пазней за Т. Касцюшку! У розных светапоглядных эпохах. Таму нараджэнне мастацкіх твораў пра Касцюшкаўскае паўстанне на беларускай мове азначае першыя сігналы ўзыходжання і мадэрнай беларускай нацыі, нягледзячы на ўсе існыя песімістычныя прагнозы (у тым ліку цытаванага Аляксандра Валіцкага) і дэструктыўныя акалічнасці. Дый Т. Касцюшка пры ўсім пры тым, што «выказваўся ў падтрымку добраахвотнай паланізацыі», па рэзюмуючых словах А. Валіцкага, «не прымаў нікчэмнага “нацыянальнага эгаізму”, верыў у міжнароднае братэрства народаў» [19, с. 198]. Пасля вывучэння праблемы доктар гістарычных навук Алесь Смальянчук прыходзіць да высновы, «што за “польскасцю” наогул і, у прыватнасці, за “польскасцю” паўстанцаў Т. Касцюшкі звычайна хаваўся не ўласна польскі, а рэчпаспалітаўскі патрыятызм». Тым не менш, як дадаецца далей, «што датычыцца палітычных намаганняў ліцвінаў, то перабольшваць іх самастойнасць не трэба» [90, с. 49].

Згаданы верш Ф. Багушэвіча стаў апошнім у XIX ст. зваротам да нацыянальна-вызваленчых матываў з выкарыстаннем вобраза Касцюшкі як літаратурна-мастацкага канцэпта і кангеніяльнага сімвала. Падобных твораў, да таго ж на беларускай мове, гісторыя пакінула няшмат [гл. падрабязней: 100, с. 11–59]. Найбольш значныя – гэта фальклорны ліра-эпічны сказ, умоўна названы даследчыкамі «Беларускай песняй пра Касцюшку», і верш невядомага аўтара «Песня беларускіх жаўнераў 1794 года».

Аднак іх дастаткова, каб гаварыць, па-першае, пра зараджэнне (ці, больш карэктна, прысутнасць) элементаў беларушчыны ў сувязі з паўстаннем, па-другое, успрыманне ў далейшым беларускай культурай, у тым ліку народнай, падзей збройнага чыну 1794 г. і самога яго лідара ў якасці феномена іманентнага. Рэшткі «касцюшкаўскага» дыскурсу, з аднаго боку, сведчаць пра яго існаванне, а з іншага – дазваляюць дапусціць, што нават беларуска-літаратурная містыфікацыя ў азначаным тэматычна-ідэйным рэчышчы (пачынаючы з «Пес-

ні беларускіх жаўнераў 1794 года») арганічна ўпісвалася б у тагачасны культурны кантэкст.

У той жа час ані кроплі беларушчыны не назіралася ў дзеях расійскай экспансіі канца XVIII ст. Імя Аляксандра Сувова таксама не стала аб'ектам народных сімпатый на абсягах ВКЛ.

Аўтар «Песні беларускіх жаўнераў 1794 года», скіраванай супраць знешняга агрэсара, выбарам беларускай мовы твора, з аднаго боку, імкнецца данесці ідэі нацыянальна-вызваленчай барацьбы. Робіць гэта на зразумелай большасці мове! Як даводзіць вядомы польскі даследчык нацыятворчых працэсаў ва Усходняй Еўропе Рычард Радзік, на ўсходніх землях Рэчы Паспалітай (чытай – Беларусі) «моўнай паланізацыі не саступіла частка сярэдняй, а асабліва дробнай шляхты»; прычым, як можна зразумець, страта моўнай этнатоеснасці назіралася яшчэ большай у анямечаных тады Славеніі, Чэхіі, Маравіі [86, с. 67], а гэтыя рэгіёны рэанімавалі сваю нацыянальную самабытнасць ва ўмовах «вясны народаў» (сярэдзіна XIX ст.). З іншага боку, аўтар такой песні бачыць (магчыма, толькі паўсвядома прадугадвае) далейшае развіццё этнічных працэсаў у гэтым рэгіёне, якія вялі да ўсведамлення сваёй беларускасці, дыферэнцаванай ад асветніцкай палышчызны, якая тым часам увачавідкі архаізавалася.

«Нацыя, на думку ідэолагаў эпохі Асветніцтва, павінна быць зуніфікавана згодна з нормай, прынятай ва ўсёй дзяржаве, пры поўнай інтэграцыі з ёю лакальных супольнасцяў, рэлігійных і моўных меншасцяў, груп, якія адрозніваюцца звычаямі – аднак не з пункту гледжання на нібыта вышэйшасць этнічна-культурнай сферы, якая яе ўтварае, а перадусім прымаючы пад увагу лепшае кіраванне такім грамадствам, большую магчымасць канцэнтравання на ажыццяўленні асветніцкіх лозунгаў», – цытуем далей Р. Радзіка [86, с. 68–69]. Але ці ж не было на землях будучай Беларусі Асветніцтва? Было. Што ж тады магло азначаць стварэнне аўтарскай (нароўні з народ-

нымі) песні на беларускай мове? Такі мастацкі твор ішоў жа ў разрэз «канцэнтраванню на ажыццяўленні асветніцкіх лозунгаў!» Паводле нашага меркавання, гэта азначала найперш тое, што эпоха Асветніцтва завяршала сваё існаванне, саступаючы месцы новай – з лозунгамі «свабоды, роўнасці, братэрства» (у дадзеным кантэксце ў сувязі з падкрэсленымі словамі з цытаты польскага калегі акцэнтаваць увагу хацелася б менавіта на словы «роўнасць»).

Аляксей Пяткевіч бачыць у «Песні...» пэўны момант знакавасці і паказальнасці для станаўлення нацыянальнай ідэі беларусаў у агульным кантэксце паўстання 1794 г., галоўнай мэтай якога, як даволі зладжана (на погляд названага даследчыка) сцвярджаюць гісторыкі, з'яўлялася адраджэнне Рэчы Паспалітай нібыта без якіх-кольвек сепаратысцкіх імкненняў. Сапраўды, выключэннем выглядае пазіцыя, якую займае, да прыкладу, Анатоль Грыцкевіч. Ён лічыць, што «ідэя незалежнасці Беларусі была галоўнай падчас паўстання 1794 г.» [31, с. 22]. «...Беларуская мова паўстанцкіх песень – вельмі важны паказчык таго, што нараджалася ў гэтым асяродку (шляхецкай інтэлегенцыі. – А. Т.) менавіта беларуская свядомасць. <...> [У «Песні...»] адлюстраваны, такім чынам, не дробныя, побытавага ўзроўню клопаты, а кардынальныя пытанні быцця беларускага народа. Ці ж не дзейнічае тут беларуская звышзадача аўтара? Пэўна, што так» [85, с. 133–134].

Такім чынам, феномен «Песні беларускіх жаўнераў 1794 года» дае магчымасць зрабіць пэўныя высновы і выказаць некаторыя меркаванні. Нягледзячы на тое, што паўстанне 1794 г. было агульным на тэрыторыі Польшчы і ВКЛ, інсургенты выразна бачылі сваю этнічную аўтэнтычнасць і праяўлялі нацыянальную самаідэнтыфікацыю. Важна, што выдзялялася беларуская пасіянарная плынь, у якой бачыцца запачаткаванне сучаснага беларускага народа. Узровень той самаідэнтыфікацыі напэўна не быў высокім, аднак дастатковым, каб не ігнараваць яе высокапісьменнаму аўтару «Песні...»: яна не

з'яўлялася літаратурна-музычным творам з разраду “die Kunst für die Kunst”, а мела практычны характар, а значыць, была разлічана на зусім пэўную аўдыторыю. Паводле гэтага твора, мэты паўстання патрыятычныя: інсургенты выступаюць супраць захопнікаў іх радзімы, разам з тым пры агульнасці падзей на польскіх і беларускіх землях няма падладжвання пад агульны патрыятызм у святле польскай нацыянальнай ідэі таго часу. Кіраўнік паўстання ў «Песні беларускіх жаўнераў 1794 года» – Тадэвуш Касцюшка – успрымаецца сваім, без намёку на адчужанасць ад беларускага этнасу.

У многім такія матывы закладаліся дзякуючы аўтару твора, ліцвінскае паходжанне якога несумненна (А. Мальдзіс мяркуе пра яго сувязь са Слонімшчынай [64, с. 38]). Разам з тым у яго свядомасці нараджалася этнічнае атаясамленне згодна з надыходзячай мадэрнай эпохай.

Таму вельмі падманлівай логікай з'яўляюцца меркаванні, тоесныя выказаным Уладзімірам Казберуком, што «перамога паўстання Касцюшкі раз і назаўсёды пахавала б беларушчыну як такую, паставіла б крыж на ідэі нашага нацыянальнага адраджэння. Інакш кажучы, тыя пакуты народа – гэта была цана, якую заплаціла Беларусь за ўмовы для такога адраджэння, што аказалася нечаканым і непрадбачаным вынікам падзей канца XVIII ст.» [42, с. 180]. Мала таго, што аўтар цытаты, выдатны навуковец, выкарыстоўвае ў якасці доказу ўмоўны лад, дык яшчэ і акцэптуе варункі царскай палітыкі, у якіх эвалюцыянавала беларуская нацыянальная ідэя, імпліцытна параўноўваючы іх, як можна зразумець, не на карысць эвентуальнай сітуацыі пры захаванні Рэчы Паспалітай.

«Умоўналадным» мадэляваннем верыфікаваць або абвергнуць ні пазіцыі У. Казберука, ні адваротныя погляды немагчыма (затое выяўляецца прасталінейнасць мыслення прыхільнікаў такой пазіцыі). Але наяўнасць разгледжаных мастацкіх твораў па-беларуску, з беларускім зместам ці ідэйнымі канатацыямі працуе ў адваротны бок скептыцызму фармулёвак ва

ўмоўным ладзе і бачаньня пераважна канструктыўнасці ў канлізацыйных працэсах на Беларусі ў XIX ст. Гэта па-першае. Па-другое, як вышэй гаварылася, змена эпох вяла да «дыверсіфікацыі» этнічных працэсаў у Еўропе, прычым у Расійскай імперыі «малыя» народы былі пастаўлены ў найгоршыя ўмовы і развіваліся як нацыя больш марудна. Варта засяродзіць увагу, што той жа «вясны народаў» у Расіі – «турме народаў» (дарэчы ўспомніць Уладзіміра Леніна) – не было. Тыповым прыкладам тут сталі менавіта палякі: частка іх – пад германскім панаваннем – перажыла яскравы нацыянальны ўздым напрыканцы 1840-х гг. з канструктыўнымі вынікамі і наступствамі для нацыянальнага развіцця, частка – пад расійскай уладай – не, хоць такімі спробамі былі два паўстанні (1830–1831 і 1863–1864 гг.), якія не прынеслі карысці і змяніліся перыядам рэакцыі. Па вялікім рахунку дасягненні ў сэнсе нацыянальнага развіцця многіх еўрапейскіх народаў сярэдзіны XIX ст. у Расіі (чытай: для беларусаў) сталі магчымыя толькі пасля рэвалюцыі 1905 г. Беручы пад увагу сказанае, вылучаць «умоўналаднае» мадэляванне – гэта значыць прызнаваць, што на працягу XIX ст. у нацыятворчым развіцці еўрапейскіх народаў назіраецца хутчэй статыка, чым нейкія падзвіжкі, эвалюцыя, што не адпавядае рэчаіснасці.

Разам з тым назіралася прынцыповая трансфармацыя стаўлення і польскай палітычнай думкі да маладзейшых і меншых нацый, што праз паўвека пасля ліквідацыі Рэчы Паспалітай выкрышталізавалася ў пазіцыю, ахарактарызаваную вядомым польскім дзеячам Баляславам Ліманоўскім: «Мы жадалі аднаўлення Рэчы Паспалітай у яе даўніх межах, але таксама забяспечыць правы ўсіх нацыянальнасцей, што ўваходзілі ў яе склад, і падтрымаць абуджанае пачуццё самабытнасці сярод літоўска-рускага народа» [паводле: 36, с. 85–86]. Ці могуць пахваліцца аналагічнымі выказваннямі тагачасныя расійскія палітыкі? Ініцыятыва так званага нацыянальнага адраджэння запачаткавалася, ажыццяўлялася і прыходзіла на

славянскія землі з заходняга боку, і першыя публікацыі даследаванняў народнай культуры, што ў выніку прывяло да вызначэння беларускага народа як нацыі і ўсведамлення ім сваёй этнатоеснасці, былі прадпрыняты ўсё ж (пра)польскімі грамадзянамі Расійскай імперыі [гл., напрыклад: 71, с. 10–44] (прычым з мэтай вызначэння нацыянальнай аўтэнтчнасці насельніцтва былога ВКЛ / будучай Беларусі). І гэта спачатку польскамоўныя літаратары (спярша з ухілам у ліцвінскі патрыятызм) сталі асвойваць беларускамоўную народную стыхію, якая неўзабаве выкрышталізавалася ў літаратурную мову. Даследчыкі, якія вывучалі культуру народа, што называлі часцей на раннемадэрны капыл ліцвінскім, канцэнтраваліся у Віленскім універсітэце. Дзякуючы ім і пачало адбывацца так званае беларускае культурнае наапаўненне (тэрмін А. Смаленчука) [90, с. 51–52]. Такім чынам, даследуючы ліцвінскую архаіку, яны працавалі на беларускую будучыню (яшчэ не бачачы яе, але ўсведамляючы аўтэнтчнасць і гістарычную суб’ектнасць народа).

Названая навучальная ўстанова, дарэчы, была закрыта расійскай уладай у 1832 г. Гэта, безумоўна, перарвала тэндэнцыю азначанага вывучэння. Яна была адноўлена неўзабаве – у сярэдзіне XIX ст. – ужо расійскімі даследчыкамі, але – з мэтай даказаць адзінародства трох усходнеславянскіх народаў (пар. з вышэйазначаным ідэйным арыенцірам польскамоўных «ліцвіністаў»).

Пераванасць далася ў знакі, і нацыянальнае развіццё беларускага народа, які не меў тым часам «П’емонта» (у адрозненне ад украінскай Галіцыі), было прытарможана. Гэтым вытлумачваецца меншая колькасць і ніжэйшая якасць дасягненняў беларусаў як народа (перадусім літаратурных) на працягу XIX ст. і адставанне іх па самасвядомасці ў XX ст. Аднак нават у рэчышчы канцэпцыі трыадзінства расійскага народа этнаграфічныя даследаванні Беларусі *volens polens* працягнулі працэс беларускага культурнага наапаўнення і не змаглі

перавесці рэйкі выпявання беларусаў на патрэбны імперыі пець.

Тым не менш ажыццяўленне палітыкі заходнерусізму, паралельны працяг паланізацыі адлучылі яшчэ ў зародку мадэрную беларускую нацыю і культуру ад ліцвінскай глебы і канчаткова нівелявалі ўспрыманне Рэчы Паспалітай як поліэтнічнай дзяржавы, у тым ліку будучага беларускага народа. Гэта стала адным з чыннікаў маргіналізацыі вобраза Тадэвуша Касцюшкі ў кантэксце беларускай культуры, які напачатку быў у ёй даволі рэпрэзентатыўны.

Другім фактарам адстаранення пакуль яшчэ «тутэйшых» ад гістарычнай постаці славутага земляка стаў прыход у гісторыю народа новых герояў, якія выклікалі міфалагізацыю сваёй асобы, – перадусім Кастуся Каліноўскага, які да таго ж знаходзіўся ў адным хранатопе з генезісам беларусаў як нацыянальнай супольнасці. У сувязі з гэтым А. Латышонак падкрэслівае сапраўдную народнасць славы Тадэвуша Касцюшкі, што «не мае нічога супольнага са штучным культам асобы Каліноўскага, створаным беларускімі бальшавікамі ў 20-я гг.» [57, с. 394]. Менавіта з таго часу ў беларускім дыскурсе адбываецца інтэнсіўнае мастацкае асэнсаванне фігуры апошняга. Нявыключана, што легендарызацыя вобраза Кастуся Каліноўскага¹ ў многім ускаласілася на пасіянарнай глебе, падрыхтаванай папярэднімі хваляваннямі на зямлі нядаўняга ВКЛ, у тым ліку і перадусім – інсурэкцыі на чале з Тадэвушам Касцюшкам.

Такім чынам, жыццё Т. Касцюшкі прыйшлося на пачатак трансфармацыі цывілізацыйных парадыгмаў. Сам ён ментальна заставаўся збольшага ў папярэдняй эпосе, але дзейсна стаяў пад лозунгамі наступнай. Гэта ўскладніла ўстанаўленне

¹ Пэўны, хоць і няпоўны, агляд паэтычных твораў беларускіх аўтараў са стварэннем вобраза К. Каліноўскага зроблены маладой даследчыцай В. Суднік [93]. Гэтага артыкула ўжо дастаткова для таго, каб убачыць, што параўнанне па колькасці твораў пра паўстанцкіх лідараў Т. Касцюшкі і К. Каліноўскага будзе на карысць апошняга.

этнічнай ідэнтыфікацыі героя. Разам з тым і дало зусім не ілюзорны шанец беларусам, з якіх выйшаў такі славуты чалавек, атаясаміць яго з народам, што пачынаў шлях да мадэрных нацый, як аказалася – даволі цяжкім (найперш у параўнанні з суседнімі). Гэта па-першае. Да другога залічым прысутнасць у беларускім фальклорным і літаратурным дыскурсе фігуры Касцюшкі, прычым – як свайго героя. Г. зн. ён спачатку прымаўся беларусамі. Але адбылося ўскладненне ўмоў іх нацыянальнага станаўлення пры рэжыме царскай Расіі. Аўтэнтычнасці народаў паўночна-ўсходніх і маларасійскіх губерній не хацеў прызнаваць «старэйшы брат». Аднак яе сталі выяўляць паборнікі Рэчы Паспалітай, заклаўшы адпаведны трэнд, якому ў далейшым не далі рады заходнерусісты. Натуральна, антаганісты Расійскай імперыі, якім з'яўляўся і Касцюшка, у рамках вялікадзяржаўнай рэгламентацыі не маглі быць дапушчаны да залічэння ў пантэон хоць і адгалінавання, але ж нібыта адзінага рускага народа. Час паказаў, што і гэта задача не была выканана.

* * *

У цэлым успрыманне радзімы грамадзянскай супольнасцю на тэрыторыі сучаснай Беларусі мела дваякія тэндэнцыі, якія былі абумоўлены часам. З аднаго боку, на аснове даўняй гісторыі сказвалася рэцэпцыя, сфарміраваная ў мінулы перыяд – Рэчы Паспалітай. Гэта мела на ўвазе некалькі ўзроўняў разумення бацькаўшчыны: ад вузкакаляльнага – роднага кута да шырокапалітычнага – страчанага дзяржавы-канфедэрацыі. З іншага боку, у Еўропе пачыналася нацыянальная эра і пакрысе (далёка не самымі шпаркімі тэмпамі) яна ўплывала і на станаўленне беларускага народа, у тым ліку акрэсленне тэрыторыі яго пражывання. Гэты працэс ішоў пры павярхоўным поглядзе латэнтна, але няўхільна пры ўсёй няпэўнасці яго будучыні, якая, тым не менш, забяспечыла беларусам *пасад між народамі*.

ЭВАЛЮЦЫЯ ПОГЛЯДАЎ НА ТВОРЧАСЦЬ І ІДЭНТЫФІКАЦЫЮ УЛАДЗІСЛАВА СЫРАКОМЛІ

5.1. Асоба і спадчына Уладзіслава Сыракомлі ў кантэксце літаратурнага працэсу XIX ст.

Біяграфічныя звесткі. Уладзіслаў Сыракомля (сапр. Людвік Уладзіслаў Францішак Кандратовіч) нарадзіўся 29 верасня 1823 г. у фальварку Смольгаў (цяпер – в. Смольгава Любанскага раёна Мінскай вобласці) ў сям’і збяднелай шляхты. Належаў да старажытнага гербу Сыракомля, менавіта адсюль паходзіць і псеўданім творцы. Сям’я арандатарай Кандратовічаў была вымушана пераязджаць з месца на месца – Случчына, Капыльшчына, Стаўбцоўшчына. Значная частка маленства будучага пісьменніка прайшла ў Мархачоўшчыне пад Стоўбцамі. Першапачаткова Уладзіслаў Сыракомля атрымаў хатнюю адукацыю, а ў 1833 г. паступіў у другі клас дамініканскай школы ў Нясвіжы, дзе вучыўся да 1835 г., пазней працягнуў навучанне ў Наваградку. Пасля вучобы юнак вярнуўся ў Мархачоўшчыну, дзе шмат чытаў і пачаў пісаць вершы. Важную ролю ў станаўленні пісьменніка адыграла праца ў канцелярыі радзівілаўскіх маёнткаў у Нясвіжы, куды ён уладкаваўся ў 1841 г., дзе змог пазнаёміцца з класічнай літаратурай і архівам слыннага магнацкага роду. Вясной 1844 г. Уладзіслаў Сыракомля ажаніўся з 16-гадовай Паўлінай Мітрашэўскай. Пасля вяселля ён звольніўся са службы і пачаў арандаваць фальварак Залуча на Стаўбцоўшчыне, дзе пражыў да 1852 г.

У 1844 г. дэбютаваў у друку ў віленскім альманаху “Atheum” з гутаркай “Pocztulion” («Пашталён»), якая пасля была перакладзена на рускую мову Леанідам Трэфалевым і стала папулярнай песняй. Творы пісьменніка з канца 40-х гадоў ак-

тыўна друкаваліся на старонках перыядычных выданняў. Першая кніга пабачыла свет у 1850 г. («Гісторыя літаратуры ў Польшчы ад старажытнасці да нашых часоў», том II – 1852 г.).

Пасля трагічных падзей для сям’і Сыракомлі – памерлі тры дачкі (Марыня, Вікторыя, Анэта) – пісьменнік накіраваўся ў Вільню, дзе працаваў у часопісе “Kurier Wileński”, але з той прычыны, што не мелася сталага заробку, давалося вяртацца да арандатарства, таму паэт пераехаў у фальварак Барэйкаўшчына на Віленшчыне.

Творчасць Сыракомлі стала папулярнай з сярэдзіны 1850-х гг., менавіта тады пачало выдавацца па некалькі кніг на год. Пісьменнік стасаваўся са многімі знакамітымі асобамі, працягваў займацца крэацыяй, гісторыяй, этнаграфіяй і фальклорам. Сярод яго сяброў былі такія літаратары, як Вінцэс Каратынскі, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, Адам Плуг і іншыя.

Вясной 1861 г. за ўдзел у патрыятычнай маніфестацыі Сыракомля быў зняволены. Пісьменнік знаходзіўся ў Віленскай турме каля месяца, а пасля вызвалены пад нагляд уладаў.

На 38-м годзе жыцця Уладзіслаў Сыракомля памёр ад сухотаў, пахаваны на могілках Роса ў Вільні.

Жанрава-тэматычная разнастайнасць твораў. Уладзіславу Сыракомлю давалося пражыць кароткае, але багатае на падзеі жыццё, якое амаль цалкам прайшло на тэрыторыі сучаснай Беларусі, што, безумоўна, паўплывала на яго творчасць. Пісьменнік увайшоў у гісторыю беларускай літаратуры ў ампула «лірніка вясковага» за блізкасць да народнай традыцыі. Аўтарскае бачанне жыцця простага чалавека фарміравалася праз досвед працяглага суіснавання з сялянствам, праз вывучэнне фальклору.

Характэрна праяўляецца прыязнасць да простага люду ў вершах і гутарках, якія, у сваю чаргу, з’яўляюцца і найбольш навукова распрацаванымі – як у плане перакладу, так і даследавання (у прыватнасці “gawędy ludowe”, або народныя гутаркі). Аб значнасці жанру гавэнды ў творчасці Сыракомлі разважаў

Уладзімір Мархель, звязваючы яго развіццё з паслядоўным набліжэннем да мастацкай свядомасці беларускага народа, перш за ўсё дробнай шляхты і сялянства, для якіх вуснапаэтычныя традыцыі бліжэйшыя за літаратурна-пісьмовыя [70, с. 39]. Польскі “Słownik pisarzy” падае наступныя тыпы гутарак Уладзіслава Сыракомлі: 1) шляхецкія (szlacheckie) – “Urodzony Jan Dęboróg” (1852); 2) народныя (ludowe) – “Kęs chleba” (1855); “Janko Cmentarnik” (1856), 3) жаўнерскія (żołnierskie) – “Kapral Terefera i kapitan Szerpentyna” (1855); 4) гістарычныя (historyczne) – “Kanonik przemyski” (1851–1852), “Nocleg hetmański” (1857), “Starosta Kopanicki” (1857) [157]. Аднак жанравая дыферэнцыяцыя гістарычных паэм і гутарак неадназначна маркіруецца ў тэкстах розных перакладчыкаў, выдаўцоў і даследчыкаў творчасці пісьменніка. У прыватнасці, яшчэ ў пачатку 1920-х гг. Станіслаў Цывіньскі залічыў усе гістарычныя творы Уладзіслава Сыракомлі ў шэраг паэм, сярод якіх асобна вылучыў “poematy historyczne i bohaterskie”, у той час як сярод гутарак (gawęd) гістарычныя не размяжоўваюцца [144, с. 49]. Наконт тэматычнага падзелу названых дыферэнцыяцыі дадзеных твораў таксама няма адзінага меркавання. Паводле польскай літаратуразнаўцы Мечыславы Раманькуўны, з пункту гледжання тэматыкі гутаркі Уладзіслава Сыракомлі можна падзяліць на шляхецкія, вясковыя і гістарычныя, у тым ліку «напалеонаўскія» [156, с. 23]. Супярэчнасці ў вызначэнні жанру паводле розных класіфікацый яскрава бачныя на прыкладзе твора “Urodzony Jan Dęboróg”, які ў пераважнай большасці публікацый вызначаецца як «паэма», у працах Уладзіміра Мархеля – як «гутарка», а рэкордную колькасць жанравых маркераў да гэтага твора сустракаем у Ю. І. Крашэўскага – гутарка (gawęda), абраз (obraz), паэма (poemat), апавяданне (opowiadanie), успамін (pamięтка) [159, s. 268].

Уладзіслаў Сыракомля ў значнай ступені з’яўляецца паслядоўнікам Адама Міцкевіча і іншых прадстаўнікоў рамантызму. Разам з тым некаторыя даследчыкі адзначаюць полісты-

лёвасць творчасці Сыракомлі, дзе рамантычная маштабнасць вобразаў, узбуджэнныя пачуцці персанажаў і рэалістычныя замалёўкі рэчаіснасці спалучаюцца з чулівасцю, ідылічным адчуваннем прыроды і ідэямі натуральнай роўнасці, характэрнымі для ідэалогіі і мастацкай практыкі сентыменталізму [17, с. 39].

Уладзіслаў Сыракомля выступае ў сваёй творчасці як краязнаўца і гісторык, пра што сведчаць яго пражаніны творы – нарысы або нататкі, сярод якіх варта назваць добра знаёмыя беларускім гісторыкам і літаратуразнаўцам «Вандроўкі па маіх былых ваколіцах», «Мінск», «Нёман ад вытокаў да вусця» і іншыя.

Сыракомля праяўляе сябе і ў якасці перакладчыка на польскую мову, пра што сведчыць значная колькасць выданняў у перакладзе з лаціны і іншых моў. Акрамя таго, шырокае кола стасункаў з тагачаснай інтэлігенцыяй, абазнанасць у актуальным літаратурным працэсе натхнілі Сыракомлю выступіць у якасці крытыка. У прыватнасці, адзначым артыкулы пра творчасць Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, а таксама згаданую вышэй «Гісторыю літаратуры ў Польшчы».

Дасведчаны ў гісторыі, захоплены падарожнік-краязнаўца, сакратар археалагічнай камісіі, меў за плячыма ўжо два тамы «Гісторыі літаратуры ў Польшчы» (1849–1851, 1850–1851), знакамітыя «Вандроўкі...» (1850–1852, 1853), пераклад з лацінскай мовы «Польшчы» Марціна Кромера (1853) і «Кароткага дзённіка польскіх падзей» Яна Салікоўскага (1855), пераклады лепшых узораў класічнай і сучаснай літаратуры з замежных моў. Няма сумневу, што Кандратовіча натхняла праца яго калег па цэху, такіх як Тэадор Нарбут і Адам Кіркор, якія расшуквалі і адкрывалі для шырокага ўжытку пісьмовыя крыніцы, занатоўвалі, захоўвалі і папулярызавалі гісторыю старой Літвы.

Мастацкі патэнцыял і веды пісьменніка далі штуршок да стварэння буйных ліра-эпічных твораў, звязаных з гісторыяй

роднага краю, так паступова паўсталі паэма-гутарка “Urodzony Jan Dęboróg” (1847–1851, 1853), паэмы “Margier” (1854, 1855), “Córa Piastów” (1855), “Stare Wrota” (1856, 1857), “Marcin Studzieński” (1859), гутаркі (або гавэнды) “Spowiedz pana Korsaka” (1853), “Kapral Terefera i Kapitan Szerpentyna” (1855, 1856), “Nocleg Hetmański” (1857), “Starosta Kopanicki” (1857, 1858), “Ułaz” (1858), вершаваныя драмы “Hrabia na Wątorach” (1856), “Kasper Karliński” (1857, 1858), “Możnowładcy i sierota (Zofija Xieźniczka Słucka)” (1858, 1859) і інш.

На вялікі жаль, з усяго пераліку твораў у перакладзе на беларускую мову існуе толькі п’еса «Магнаты і сірата». Плён у перакладзе на рускую мову быў большы яшчэ ў пры жыцці паэта, а ў канцы XIX ст. выйшаў цэлы грунтоўны том, куды ўвайшла значная частка тэкстаў на гістарычную тэматыку.

Аснову сюжэтаў пісьменніка складаюць розныя па маштабе падзеі. Уладзіслаў Сыракомля часта прыводзіць гістарычныя факты, на якія абапіраецца ў прадмове ці каментары, спасылаючыся на таго ці іншага аўтара, нават прыводзячы цытаты з першакрыніц. Калі арыентавацца на найбольш поўнае дзесяцітомнае выданне збору твораў Уладзіслава Сыракомлі (1872), то варта адзначыць дасканалае каментаванне, што змяшчае і аўтарскія (Сыракомлі), і спасылкі ўкладальніка (Каратынскага) на гістарычныя крыніцы.

У кожным тэксце, прысвечаным мінуўшчыне, мы знаходзім літаратурна апрацаваны гістарычны факт. Пры працы непасрэдна з творамі выявілася некалькі відаў крыніц, якія паслужылі асновай для ліра-эпасу аўтара. Па-першае, Уладзіслаў Сыракомля цікавіўся лацінамоўнай пісьмовай спадчынай XVI ст. У гэтым рэчышчы, напрыклад, паўстаюць творы, звязаныя з лёсамі такіх асоб, як Пётр Скарга (паэма “Stare wrota”), аўтара знакамітай «Раксаланіі» (У. Сыракомля ўвасобіў яе па-польску) Себасцьяна Фабіяна Кляновіча, Станіслава Арахоўскага (гутарка “Kanonik Przemyski”), а таксама варта адзначыць асобна паэму-гутарку “Urodzony Jan Dęboróg”, дзе праявілася асаблівае

стаўленне паэта да справы ордэна езуітаў (трэба сказаць, што гэта не адзіны твор, дзе згадваюцца дзеячы езуіцкага руху). Па-другое, пісьменнік узяў за аснову гісторыка-біяграфічныя нарысы, сярод якіх можна назваць “*Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego kasztelana krakowskiego, hetmana wielkiego koronnego*” Станіслава Арахоўскага (гутарка “*Nocleg hetmański*”), “*Historya Jana Karola Chodkiewicza, Woiewody Wilenskiego, Hetmana Wielkiego*” Адама Нарушэвіча – п’еса “*Możnowładcy i sierota (Zofija Xiężniczka Słucka)*”. Па-трэцяе, Уладзіслаў Сыракомля звяртаецца прац па гісторыі розных перыядаў, напрыклад, у аснове паэмы “*Córa Piastów*” сюжэт абраны з «Гісторыі літоўскага народу» Тэадора Нарбута, у паэме “*Marcin Studziński*” – з «Хронікі» Мацея Стрыйкоўскага, у гутарцы “*Spowiedz pana Korsaka*” – з гербоўніка Каспера Нясецкага.

Большасць твораў, прысвечаных мінуўшчыне Радзімы, былі папулярнымі ў чытацкай аўдыторыі, пра што сведчыць актыўнасць і зацікаўленасць друкароў, як на польскай мове, так і на мове тагачаснай «вялікай зямлі» – рускай, у тым ліку і па смерці паэта.

5.2. Гісторыя даследавання твораў Уладзіслава Сыракомлі. Эвалюцыя прыняцця ў кантэксце беларускай літаратуры

Першыя водгукі на творчасць Уладзіслава Сыракомлі пачалі з’яўляцца найперш у **польскіх выданнях** канца 1840-х гг. Манаграфічна з працай “*Władysław Syrokomla*” (1862) да творчасці пісьменніка звярнуўся Юзаф Ігнацы Крашэўскі, які падрабязна рэцэнзаваў нарысы і паэзію яшчэ пры жыцці Людвіка Кандратовіча. Пазней, у 1875 г. Аляксандр Тышыньскі звярнуўся да паэзіі Сыракомлі, закрануў эстэтычны і пачуццёвы аспект творчай спадчыны паэта. Беларускасць Сыракомлі падкрэсліваецца ў артыкуле даследчыка Аляксандра Брукнера “*Z piwy białoruskiej*” (1918). Варта згадаць як каштоўную біяграфічную крыніцу ўспаміны Юльяна Гарайна “*Z życia poety*”:

wspomnienia o Władysławie Syrokomli”, написаныя ў 1850–1860 гг., дзе выкладзены падрабязныя звесткі пра абставіны знаёмства Уладзіслава Сыракомлі і Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча.

Напрыканцы XIX ст. ў Пецярбургу выходзіць матэрыял Уладзіміра Спасовіча (ёсць таксама і на рускай мове), у якім Уладзіслаў Сыракомля названы сярод «паслядоўнікаў Міцкевіча, польскіх паэтаў літоўскай школы», пры гэтым апошнім яе прадстаўніком, «найздольнейшым і выдатна арыгінальным» [92, с. 62]. У. Спасовіч згадвае ў сваім артыкуле і працу свайго папярэдніка А. Тышыньскага. У. Спасовіч грунтоўна падыходзіць да спадчыны Сыракомлі, у прыватнасці, звяртаецца да гістарычных крыніц яго творчасці.

Падагульненнем даследчыцкай працы па творчасці Уладзіслава Сыракомлі за XIX стагоддзе практычна стала праца “Władysław Syrokomla” (1905) Аўрэлія Драгашэўскага, якая апавядае паслядоўна аб жыццёвым і творчым шляху паэта, першых пісьменніцкіх спробах (перакладах), аб рамантызме ў творчасці Сыракомлі, паэтыцы лірычных і эпічных твораў, жанрава-тэматычнай разнастайнасці спадчыны Сыракомлі ў розныя гады. Разам з тым А. Драгашэўскі называе і аналізуе працы сваіх папярэднікаў Ю. І. Крашэўскага, А. Тышыньскага, У. Спасовіча, П. Хмялёўскага, К. Круля, Я. Нітоўскага, В. Зындрам-Касцялкоўскай, Т. Піні і інш. Драгашэўскі падкрэслівае неабходнасць паўнавартаснай публікацыі ўсяго аб’ёму пісьмовай спадчыны Сыракомлі і падрабязнага літаратуразнаўчага агляду.

У пачатку XX ст. постаць Уладзіслава Сыракомлі таксама не абміналася даследчыцкай увагай. Вялікая колькасць пераважна мемарыяльных, аглядавых матэрыялаў выйшла ў перыядычных выданнях у 1912 г. да пяцідзясятых угодкаў з дня смерці паэта.

У 1920-я гг. былі ўкладзены два значныя выданні выбраных твораў Уладзіслава Сыракомлі: “Wybór poezji” (1922), падрыхтаваны Францішкам Белякам, і “Wybór poezji” (1923) у трох тамах, укладзены Станіславам Цывіньскім.

Францішак Беляк у прадмове да выдання збору паэзіі Сыракомлі абагульняў значны пласт матэрыялаў, звязаных з жыццём, творчасцю і рэцэпцыяй спадчыны Сыракомлі, прыведзена адмысловая класіфікацыя твораў пісьменніка. Маецца і раздзел, які тычыцца ананімнай ці «псеўданімаванай» паэзіі, а таксама ўласна беларускіх вершаў Кандратовіча.

У дачыненні да гістарычных твораў лірніка вясковага ў працы выказаны неадназначныя меркаванні, Ф. Беляк піша, што «дзве гістарычныя гутаркі – “Дачка Пястаў” і “Староста Капаніцкі” не даюць нам бачання сярэднявечча ці саксонскіх часоў. І тут, і ў гістарычных драмах Сыракомля не ўлавіў адметнасцей тых эпох і людзей [...] Тлумачыцца гэта ў пэўнай ступені фундаментальным лірычным светаадчуваннем паэта, якое ўскладняе яму распрацоўку персанажаў з адметнымі, індывідуальнымі характарамі». Больш за тое, літаратуразнаўца падкрэслівае, што У. Сыракомля не дасягае такой эпічнай магутнасці вобразаў, як у творах Ю. І. Крашэўскага і Г. Сянкевіча [163, с. 44–45].

Станіслаў Цывіньскі падае ў выданні “Syrokomla. Człowiek i twórczość” (1923) каратка жыццяпіс Сыракомлі, разглядае творчасць пісьменніка па перыядах, становішча ў літаратуры, асаблівасці светапогляду, уплывы, мову, паэтыку, акрэслівае пазіцыі крытыкаў у дачыненні да Кандратовіча. С. Цывіньскі прыводзіць класіфікацыю твораў Сыракомлі паводле родаў, жанраў і тэматыкі, на гэтай падставе тлумачыць сістэму ўкладання трохтомніка. У кнізе прыводзяцца табліцы важнейшых твораў і дат у жыцці Сыракомлі.

Адметна тое, што Беляк і Цывіньскі ставяцца да творчасці Сыракомлі з пазіцыяй польскай літаратуры як вядучай.

Даследчык мовы Сыракомлі Юзаф Трыпуцька ў працы “Język Władysława Syrokomli” (1955–1957) адзначае значную колькасць беларускіх слоў у творах паэта, прынамсі, налічвае каля 150 слоў.

Фелікс Фарнальчык сярод даследчыкаў творчасці Кандратовіча ў другой палове ХХ ст. выдае, бадай, самую грунтоўную ў польскім літаратуразнаўстве манаграфічную працу “Hardy lirnik wioskowy” (1972). Аўтар шырока падае кантэкст эпохі, у якую жыў і працаваў Уладзіслаў Сыракомля, раскрывае асаблівасці літаратурнай і выдавецкай дзейнасці, адметнасці светаўспрымання тагачаснай інтэлігенцыі. Ф. Фарнальчык рацыянальна абапіраецца на гісторыю краю ўжо пасля больш як стагоддзя ад смерці Лірніка. Яшчэ Пётр Хмялёўскі ў сваю чаргу адмыслова вызначаў для творцаў былой Рэчы Паспалітай час “mędzupowstaniowy”, вылучыўшы асобныя супольнасці пісьменнікаў рамантызму падзеленага краю ў першую чаргу паводле ідэйнай скіраванасці твораў (якая не магла не выцякаць з паходжання таго ці іншага творцы).

Дарэчна будзе назваць у гэтай сувязі артыкул Кшыштафа Стэнпніка «Drobne formy narracyjne w literaturze krajowej» («Дробныя нарацыйныя формы ў краёвай літаратуры»). Літаратуразнаўца слушна падкрэслівае сінкрэтызм жанру гутаркі, заўважае, што ўласна назва ці падтытул (характэрны для пісьменнікаў перыяду паміж паўстаннямі 1831–1863 гг.) ужо ў пэўнай ступені раскрываюць жанравую і тэматычную прыналежнасць твора, з’яўляючыся, па-сутнасці, яго канцэнтраваным кароткім зместам.

Мечыслава Раманькуўна (1975) каротка і ёміста падсумоўвае вынікі польскіх даследаванняў творчасці Уладзіслава Сыракомлі ад пачатку да апошняй чвэрці ХХ ст., прыводзячы біяграфію паэта, класіфікацыю асноўных твораў: перакладаў, лірычных, эпічных і драматычных. Невялікая па аб’ёме праца дае анталагічнае ўяўленне пра творчасць Кандратовіча. Варта адзначыць, што ў працы адмысловы падыход да класіфікацыі твораў, які ў многім адрозніваецца ад папярэдніх.

Як вынікае з прыведзеных матэрыялаў, у розныя часы стаўленне да асобных пластоў спадчыны Уладзіслава Сыракомлі было неаднастайным, практычна ўвесь корпус твораў на поль-

скай мове, уключаючы гістарычныя, аналізаваўся, аднак варта зазначыць, што ў большасці крыніц польскі кантэкст дамінуе.

Папулярнасць на «вялікай зямлі». Творчасць У. Сыракомлі ў свой час была вельмі папулярнай на «вялікай зямлі» Расійскай імперыі. На рускую мову былі перакладзены некаторыя вершы і гутаркі, паэмы, нарысы. Вядома, што Уладзіслаў Сыракомля перакладаў з рускай мовы (Пушкіна, Рылеева, Лермантава, Някрасава). Асаблівае значэнне надаецца ўвасабленню на польскай мове паэме «Вайнароўскі» Рылеева, як аднаму з уплывовых агітацыйных твораў, што неаднаразова падкрэсліваецца ў працах польскіх і рускіх даследчыкаў, якія змаглі засведчыць факт знаёмства Сыракомлі з арыгінальным, нецэнзураваным тэкстам паэмы. Такім чынам праяўляецца рух твораў у рукапісах, сувязі паміж літаратарамі.

У адносінах да колькаснага і якаснага складу твораў, а таксама да выданняў, дзе былі змешчаны пераклады з Сыракомлі, найбольш дакладныя звесткі прыводзіць В. Вільчынскі: «Произведения Сырокомли печатались во многих журналах, причем различного направления: революционно-демократических, славянофильских, консервативных, народнических, а также в издательстве Л. Н. Толстого “Посредник”. Стихотворения, гавенды и поэмы Сырокомли переводило 35 поэтов, в том числе Л. Трефолев, Л. Пальмин, П. Вейнберг, Д. Минаев, Омудевский. Благодаря им 127 произведений Сырокомли в 245 переводах сделались доступными русским читателям. Некоторые из них “Ямщик” (“Когда я на почте служил ямщиком”) и “Ворон” проникли в русский фольклор и стали народными песнями» [21, с. 193]. Творы Уладзіслава Сыракомлі карысталіся попытам у Расійскай імперыі, распаўсюджваліся ў рукапісах на мове арыгінала, а таксама актыўна перакладаліся з польскай (а таксама з беларускай) на рускую мову, маюцца звесткі, да прыкладу, і аб перапісцы Сыракомлі з рускімі перакладчыкамі яго твораў, напрыклад, з Меем [69, с. 193].

У шэрагу рускамоўнай перыёдыкі, дзе так ці інакш фігуравала постаць Уладзіслава Сыракомлі, канца XIX – пачатку XX ст. абавязкова трэба адзначыць выданні «Иллюстрация» («Иллюстрированная газета»), «Московские ведомости», «Вести Западной России», «Русское богатство», «Живописное обозрение», «Минский листок», «Вестник Европы», «Наблюдатель», «Отечественные записки» (менавіта ў ім выйшла рэцэнзія на «Выбраныя творы», 1879 г.), «Русская мысль». Даледчыца В. Е. Смірнова ў працы «Журнал “Русская мысль” и польская литература (1880–1902 гг.)» на аснове зместу выдання справядліва зазначае, што апошні з названых лічыўся рускамоўнай трыбунай полькага прыгожага пісьменства на свой час.

Сярод значных кніжных выданняў асабліва адзначым «Гісторыю польскай літаратуры» Людвіка Кандратовіча (рус. «История польской литературы от начала ее до настоящего времени») у перакладзе з польскай Ф. Кузьмінскага (Т. 1 – 1860 г., Т. 2 – 1862 г.).

У 1879 г. выйшаў зборнік «Выбраныя творы» Людвіка Кандратовіча ў рускім перакладзе «Избранные сочинения Людвиг Кандратовича (Владислава Сырокомля)», пазначаны як том I. У выданне ўваходзяць наступныя творы (назвы падаем на мове перакладу): «Почтарь», «Три звездочки», «Ходыка» (поэма), «Могильщик», «Ян Денборог» (поэма), «Жизнь почтенного человека», «Янко кладбищенский» (поэма), «Неученый», «Староста Копаницкий» (поэма), «Деревенский скрипач» (пераклад Л. Пальміна), «Филипп из Коноплей» (рассказ), «То грубою силой, то низкою лестью», «Счастье», «Кукла», «Бывало», «О, не люби меня», «Перед весной» (пераклад М. Пятроўскага), «Иллюминация», «Капрал Терефера и капитан Шерпентына» (пераклад Л. Мея), «Ночлег Гетмана», «Сон и ворожба», «Деревенский гуслар», «Три литвинки» (поэма) (пераклад Д. Мінаева), «Смерть соловья», «Мелодии из дома сумашедших» (пераклад П. Вейнберга).

Відавочна, што ў працэсе збору матэрыялаў быў і другі том, як вынікае з прадмовы. Маецца нават пералік твораў, якія павінны былі ўвайсці ў наступны: «Маргер» (пераклад Л. Пальміна), «Впечатления пилигрима», «Варианты старых тем», «Погребальная процессия», «Обмен мыслей», «Винценту Коротынскому», «Охотники», «Шум березы», «Старые часы», «Мотылек», «Княгине Пузыниной», «Первые мысли», «Еще певец», «Освобождение крестьян», «Стелла Форнарина», “*Cupio dissovli*” (пераклад Д. Мінаева). Акрамя таго, выдаўцы тут жа перапрашаюць за тое, то ў сувязі з занятасцю не паспяваюць падрыхтаваць біяграфію паэта для першага тома [95, с. 5–6]. Аднак том так і не выходзіць, затое творы друкуюцца ў перыядычных выданнях, напрыклад, у часопісе «Русская мысль». Так, першы нумар яго пачынае пераклад Ліадора Пальміна гістарычнай паэмы Уладзіслава Сыракомлі «Маргер».

Пазней, у 1901 г. выходзіць брашура «Общества распространения полезных книг» «Людвиг Кондратович (Сырокомля). Биографический очерк польского поэта с приложением его стихотворений», у якую ўваходзяць уласна кароткі жыццёпіс паэта і невялікая колькасць вершаў і гутарак.

Варта сказаць, што рускамоўная крытыка адгукаецца на творчасць Сыракомлі дастаткова неадназначна. Уключаючы творы Людвіка Кандратовіча ў рускамоўны літаратурны працэс, рускія крытыкі прапануюць, перадусім, кантэкст блізкасці рускай і «польскай» культур. Пры гэтым (збольшага) без асаблівых нацыянальных ці палітычных спекуляцый. Можна сустрэць такія характарыстыкі: «Кондратович поэт с инстинным, хотя и не с огромным талантом и, несмотря на то, что у нас есть Пушкин, Лермонтов, Кольцов, Некрасов его стихотворения и для русского читателя могут иметь образовательно-нравственное значение» [80, с. 104].

Уладзіслаў Сыракомля быў і ў ліку апальных пісьменнікаў, крыху раней, у 1860-я гг., за нелегальнае захаванне і распаўсюд яго твораў (зразумела, што і не толькі яго) быў асу-

джаны на высылку кнігавыдавец Фелікс Завадскі. Тым не менш, варта сказаць і пра прыязнасць і сімпатыю з боку некаторых цензараў, напрыклад, Паўла Кукальніка. Як заўважае Д. С. Пракоф’ева на аснове архіўных дакументаў, менавіта П. Кукальнік падпісваў да друку некаторыя творы Кандратовіча (іх уласна III аддзяленне не дапускала да распаўсюду, а друкаваныя экзэмпляры вымаліся з продажу). Акрамя таго, даследчыца падкрэслівае, што Сыракомля і Кукальнік неаднаразова перасякаліся ў працы статыстычнага камітэта, археалагічнай камісіі, у музеі старажытнасці ў Вільні, супрацоўнічалі ў перыёдыцы, а таксама маглі сустракацца на музычна-літаратурных вечарынах. Павел Кукальнік пісаў вершы, адзін з якіх, дарэчы, пераклаў і Уладзіслаў Сыракомля [84, с. 139–140].

Папулярнасць твораў Уладзіслава Сыракомлі падкрэслівае яшчэ адна цікавая акалічнасць: паэту прыпісвалі творы іншых аўтараў. Дзеля прыкладу, названы вышэй даследчык В. Вільчынскі прыводзіць выпадак, калі згаданы вышэй паэт Л. Мей перакладае вершы «Грузинка» і «Украинка» з пазнакай «Из Сыракомли», хаця вершы належалі С. Вінніцкаму [21, с. 195].

Пэўнае літаратурнае міжславянскае ўзаемапранікненне адбывалася ў тым ліку і ва ўмовах высылкі. Так, паэт-дэмакрат А. М. Пляшчэеў у 1850-я гг. пад уплывам З. Серакоўскага, Б. Залескага, Э. Жалігоўскага ў Арэнбургу вывучае польскую мову, перакладае вершы Уладзіслава Сыракомлі.

Вывучэнне асобы і творчасці Уладзіслава Сыракомлі яго **землякамі** пачалося яшчэ ў 1860-я гг. – па смерці паэта. Аднымі з першых выйшлі ўспаміны А. Плуга “Władysław Syrokomla” (1862), а таксама “Ułamki pamiętników Syrokomli” (1870) Вінцэнта Каратынскага. В. Каратынскі ў свой час выканаў значную працу па выданні спадчыны пісьменніка. Уладзіслаў Каратынскі ўклаў у канцы XIX – пачатку XX ст. кнігі “Syrokomla o sobie” (1896), “Podróż swojaka po swojszczyźnie” (1914). Далей былі публікацыі ў перыёдыцы, напрыклад, газеце

«Наша Ніва», часопісе «Маладняк», першай чвэрці XX ст., што далі пачатак уключэнню Уладзіслава Сыракомлі ў літаратурны працэс Беларусі, выданні спыялі разгляду беларускай асновы твораў пісьменніка. У гэты час з'яўляецца і «Гісторыя беларускае літаратуры» М. Гарэцкага (1920), асобнага артыкула, прысвечанага пісьменніку, у гэтай кнізе не стае, аднак названыя яго беларускія вершы і водгукі на творчасць Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча.

Наступны этап зацікаўлення лірнікам вясковым распачаўся, у першую чаргу, у сувязі з іншымі пісьменнікамі, нацыянальнымі літаратурнымі кантактамі. Назавем працы С. Майхровіча «Янка Лучына: жыццё і творчасць» (1952), дзе аналізавалася ўздзеянне Лірніка на творчасць Я. Лучыны, а таксама пераклады на беларускую мову з Сыракомлі, пазней паўсталі «Нарысы беларускай літаратуры XIX стагоддзя» (1957). «Старонкі братняй дружбы: артыкулы пра літаратурныя сувязі» С. Александровіча (1960) ўздываюць вострае пытанне беларускасці Сыракомлі, звяртае ўвагу на панятак «ліцвінскасць», на тое, што папярэднія даследаванні не атаясамляюць яго з беларускасцю (артыкул «Недакладнасць ці састарэлыя погляды?»).

Шэраг навуковых публікацый А. Мальдзіса прысвечаны рознабаковаму разгляду жыццёвага і творчага шляху Уладзіслава Сыракомлі. Яшчэ ў 1960-я гг. даследчык адзначыў важнасць вывучэння беларускай літаратуры XIX ст. з пункту гледжання ўплыву польскага класічнага пісьменства, безумоўна, не выключаючы ўздзеяння іншых славянскіх літаратур. «Самабытнасць, адметнасць літаратур выяўляюцца перш за ўсё пры параўнанні», – адзначае А. Мальдзіс у кнізе «Творчае пабрацімства» (1966). Уладзіслаў Сыракомля названы ў шэрагу «польскіх аўтараў, якія жылі на беларускай зямлі і таму былі тут вельмі папулярныя» [66, с. 57–58] і «меншага таленту» (параўнальна са Славацкім, Міцкевічам, Красінскім), аднак падкрэслівае, што большасць пісьменнікаў таго часу «бачылі асноўную сваю задачу ў тым, каб выходзілі у чытача патрыя-

тычныя пачуцці любові да айчыны, яе народа, яе мінулага, клікаць да барацьбы за нацыянальнае вызваленне» [66, с. 58]. У гэтай працы кантэкст разгляду асобы Уладзіслава Сыракомлі – у рэдакцыйнай групе газеты «Kurjer Wileński». Варта адзначыць, што А. Мальдзіс робіць высновы аб матывацыі выкарыстання беларускай мовы Кандратовічам і іншымі «польскімі» пісьменнікамі яго часу: «Калі раней, пакуль яшчэ не ўзнікла зацікаўленасць фальклорам, беларуская лексіка выкарыстоўвалася ў польскай літаратуры толькі як к а м і ч н ы элемент («Лямант закаханага»), то цяпер яна ўжываецца ў б у д з ё н н ы м сэнсе для таго, каб прыдаць твору большую праўдзівасць і мастацкую пераканальнасць» (вылучэнне разрадкай А. Мальдзіса. – *М. В.*) [66, с. 72]. Падкрэсліваючы дэмакратызм Сыракомлі, А. Мальдзіс кажа пра «дваістасць» аблічча паэта ў супастаўленні з В. Дуніным-Марцінкевічам: «Па друкаваных творах сучаснікі пераважна ведалі яго як памяркоўнага паэта. А потым аказалася, што ён жа напісаў такі востры палітычны памфлет, як “Сахар-Мароз”, такі антыклерыкальны верш, як “Баль ксяндзоў”» [66, с. 73]. Кніга нарысаў А. Мальдзіса «Падарожжа ў XIX стагоддзе» змяшчае артыкул, прысвечаны Сыракомлю, дзе даследчык у кантэксце яго творчай спадчыны заўважае асобна гістарычныя творы пісьменніка: «У гістарычным мінулым Беларусі і Літвы паэта прываблівалі тыя падзеі, якія сведчылі аб патрыятызме нашых продкаў у іх барацьбе з чужаземным ворагам, аб іх імкненні ахвяраваць сабой у імя вызвалення краіны (“Маргер”, “Марцін Студзенскі”, “Вяльможы і сірата” або другая назва “Соф’я, княжна Слуцкая”, “Каспар Карлінскі” і інш.)» [65, с. 48]. У зборніку «З літаратуразнаўчых вандраванняў» (1987) Адама Мальдзіса пра архіўныя знаходкі таксама маюцца матэрыялы, прысвечаныя Уладзіславу Сыракомлю, звязаныя з рэцэпцыяй яго творчасці ў іншых пісьменнікаў і даследчыкаў, напрыклад, Янкі Лучыны (для якога, як зазначае даследчык, Кандратовіч з’яўляецца настаўнікам), Аляксандра Снежкі, Зыгмунта Нагродскага.

Варта адзначыць асаблівай увагай кнігу «Вытокі, уплывы, паскоранасць» Віктара Каваленкі (1975), у якой фактычна выкладзены асноўныя шляхі развіцця беларускай літаратуры XIX – пачатку XX ст., у кантэксце літаратур суседніх краін. Важны момант у гэтым даследаванні, які тычыцца Сыракомлі непасрэдным чынам, – гэта вылучэнне яго на вышэйшую прыступку ў плане стылю пісьма на беларускай мове. Неаднаразова падкрэсліваецца аўтарам, што Сыракомля паступова адыходзіць ад фальклорнай традыцыі, павучальнасці і кіруецца ў бок больш глыбокай праблематыкі, звязанай з самаідэнтыфікацыяй, грамадзянскасцю. В. Каваленка на аснове толькі двух захаваных беларускамоўных твораў Уладзіслава Сыракомлі робіць выснову: «Пры іх бяспрэчнай залежнасці ад агульнага метаду творчасці паэта на польскай мове выразна ўмацоўваецца эстэтычная аснова ўласна беларускай мовы» [41, с. 121].

Манаграфічныя даследаванні, прысвечаныя спадчыне Кандратовіча-Сыракомлі, з’яўляюцца ў апошняй чвэрці XX – пачатку XXI ст. Яны асвятляюць жыццё і творчы шлях Уладзіслава Сыракомлі, яго бяспрэчныя сувязі з Беларуссю і беларушчынай. Нарыс Кастуся Цвіркі «Дарога ў сто год» (1974) падрыхтаваны на аснове матэрыялаў экспедыцыі па мясцінах, звязаных з жыццём У. Сыракомлі, а фактычна здзейсніць сваю вандроўку шляхам лірніка: «Недзе там, як сведчаць дакументы, у былым Бабруйскім павеце, месца нараджэння Уладзіслава Сыракомлі. З яго, з гэтага месца, і начну я сваё падарожжа, каб потым крок за крокам прайсці ўвесь шлях паэта. У дарогу я прыхапіў у Ленінскай бібліятэцы яго кнігу, выдадзеную ў 1854 годзе, “Вандроўкі па маіх былых ваколіцах”» [112, с. 4]. У працы «Слова пра Сыракомлю. Быт і культура беларусаў у творчасці “вясковага лірніка”» (1975) К. Цвірка асэнсоўвае творы Сыракомлі ў этнаграфічным аспекце. Падаюцца падрабязная біяграфія пісьменніка, асновы яго светапогляду, аналізуюцца літаратурныя сувязі і, адпаведна, гістарычны кантэкст творчасці.

Грунтоўны ўнёсак у даследаванне спадчыны Сыракомлі напрыканцы XX – у пачатку XXI ст. зрабіў У. Мархель сваімі працамі «Уладзіслаў Сыракомля ў беларуска-польскім літаратурным узаемадзеянні (сярэдзіна XIX – пачатак XX ст.)» (1982), «Лірнік вясковы» (1983), «Вяшчун славы і волі» (1989), «Крыніцы памяці. Старонкі беларуска-польскага літаратурнага сумежжа» (1990), «Творчасць Уладзіслава Сыракомлі» (2005). Манаграфіі даследчыка шырока раскрылі постаць Уладзіслава Сыракомлі. Літаратуразнаўца поўна падае грамадска-палітычную і культурную сітуацыю, у якой жыве і піша Людвік Кандратовіч, акрэслівае яго творчыя сувязі і ўплывы, нацыянальную і сацыяльную самаідэнтыфікацыю. Важная роля ў адзначаных працах надаецца пытанню адрасата творчасці паэта. Аўтар неаднаразова падкрэслівае, што «творчасць Сыракомлі, як нічыя іншая, адлюстроўвала крызіс феадальна-прыгонніцкай сістэмы ў Беларусі, з’яўлялася аб’ектыўным мастацкім барометрам нарастання нацыянальна-вызваленчага руху, які выліўся ў паўстанне 1863 г.» [69, с. 52–53]. Магістральная тэма даследаванняў Уладзіміра Мархеля – народная гутарка, прызнаная ім найбольш густоўнай з усяго кола твораў Сыракомлі. Навуковец прасачыў трансфармацыю гутаркі ва Уладзіслава Сыракомлі да народнай, фактычна як да асобнай жанравай яе разнавіднасці. Значная роля ў засваенні беларускай літаратурай польскамоўнай спадчыны Кандратовіча-Сыракомлі і перакладазнаўчыя матэрыялы У. Мархеля – часткі яго манаграфій. Даследчык аналізуе узаемарэцэпцыю Сыракомлі з Вінцэсам Каратынскім і Вінцэнтам Дуніным-Марцінкевічам, літаратурныя сувязі ў колах тагачаснай інтэлігенцыі (А. Вярыгам-Дарэўскім, І. Легатовічам, А. Шэмешам, П. Малышэвічам, Р. Падбярэскім і інш.) і іх уплыў на лёс вясковага лірніка. Да прыкладу, Уладзімір Мархель адзначае погляд на гісторыю ў перапісцы Людвіка Кандратовіча з Рамуальдам Падбярэскім, дзе лірнік вясковы адстойвае значнасць падзей мінулага для будучыні [69, с. 151]. Асобным аспектам

творчасці Уладзіслава Сыракомлі прысвечаны ў тым ліку навуковыя артыкулы У. Мархеля, напрыклад, на тэму ўзаемадачыненняў паміж пісьменнікамі, сярод якіх «Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч і Уладзіслаў Сыракомля», «Уладзіслаў Сыракомля і беларуская літаратура».

Крыніцазнаўчая праца «Пачынальнікі» (1977), укладзеная Генадзем Кісялёвым, змяшчае цэлы раздзел, прысвечаны адмыслова Уладзіславу Сыракомлю, у які ўвайшлі верш з «Альбома» А. Вярыгі-Дарэўскага, лісты да А. Вярыгі-Дарэўскага, В. Дуніна-Марцінкевіча, В. Каратынскага, а таксама артыкулы па творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча.

Уладзіслаў Сыракомля ў XX–XXI стст. паўстае ў многіх працах беларускіх даследчыкаў у якасці патэнцыйнага аўтара некаторых ананімных твораў. Сярод даследчыкаў, якія раскрылі гэтае пытанне, можна назваць Генадзя Кісялёва, Ігара Запрудскага.

Працягваецца, хоць і не так актыўна, праца над перакладамі твораў У. Сыракомлі. У прыватнасці, літаратуразнаўцай Ірынай Багдановіч перакладзены драматычны твор «Магнаты і сірата, або Соф'я, князёўна слуцкая», акрамя таго, маюцца матэрыялы, прысвечаныя названай драматычнай паэме і іншым творам Уладзіслава Сыракомлі, так, напрыклад, выходзяць артыкулы, прысвечаныя вобразу жанчыны-хрысціянкi ў творчасці Кандратовіча і гістарычнай аснове драмы «Магнаты і сірата». Трэба асабліва адзначыць, што названы твор, бадай, адзін з першых буйных твораў Сыракомлі на гістарычную тэматыку, які перакладзены цалкам.

Напрыканцы XX – у пачатку XXI ст. з'яўляюцца матэрыялы, прысвечаныя аўтару, у сферы гісторыі, літаратуры, культуры Беларусі і замежжа, часта пляцоўкай для новых публікацый робяцца выданні, арыентаваныя на беларуска-польскія літаратурныя сувязі (у тым ліку па выніках супольных міжнародных навуковых мерапрыемстваў). Варта асобна адзначыць матэрыялы навуковых чытанняў, прысвечаных пісьмен-

ніку асабіста: так, у 2003 г. адбылася канферэнцыя «Уладзіслаў Сыракомля» да 180-годдзя з дня нараджэння польскага і беларускага паэта і этнографа, па выніках якой выдадзены грунтоўны зборнік матэрыялаў такіх даследчыкаў, як Уладзімір Мархель, Генадзь Кісялёў, Ірына Багдановіч і інш.

Названы вышэй даследчык Ігар Запрудскі ў сувязі са 190-годдзем з дня нараджэння Уладзіслава Сыракомлі і Паўла Шпілеўскага асвятляе іх біяграфіі і творчасць, падсумоўваючы досвед папярэднікаў у працы «Уладзіслаў Сыракомля і Павел Шпілеўскі – славуць я ўраджэнцы Міншчыны» (2013). У тым жа 2013 г. выйшла навукова-папулярная кніга «Уладзіслаў Сыракомля» А. Марціновіча ў серыі «100 выдатных дзеячаў», у якой на аснове выключна беларускіх крыніц падаюцца звесткі аб асноўных этапах жыцця паэта. 190-годдзе лірніка вясковага адзначылася і выхадам кнігі Генадзя Кісялёва (на вялікі жаль, праз некалькі гадоў па смерці шанюўнага архівіста, гісторыка і літаратуразнаўцы), прысвечанай і Сыракомлю ў пэўнай ступені – у прыватнасці, рэцэпцыі яго творчасці.

Асобна варта вылучаць артыкул Жанны Некрашэвіч-Кароткай «“Я песню прысвячаю гэткаму народу!” Ліра-эпічная спадчына Уладзіслава Сыракомлі». Даследчыца разглядае ў сваёй працы некалькі гістарычных твораў, якія не перакладаліся на беларускую мову, пацвярджае неперарывістасць літаратурнай традыцыі на нашых землях.

На ніве сучаснага сыракомлезнаўства працуюць не толькі гісторыкі і літаратуразнаўцы, але і даследчыкі беларускага тэатру. Сярод іх можна назваць Наталлю Валацэвіч, дзякуючы якой адбыліся ўвесну 2018 г. мастацкія чытанні фрагментаў п’есы «Каспар Карлінскі» ў перакладзе паэта Алеся Плоткі. Аднак, трэба заўважыць, што ні фрагментарны, ні, тым больш, поўны пераклад твора апублікаваны не быў.

На сучасным этапе, калі асобна адкрыты постаці творцаў, вядомыя іх творы, раскрыты іх ідэйна-мастацкі змест, усё больш актуальныя пытанні супастаўляльнага і кампаратыў-

нага аналізу творчасці, раскрыццё сувязяў і ўзаемаўплываў пісьменнікаў той ці іншай эпохі, жанравай і тэматычнай блізкасці. Так, да прыкладу, у манаграфіі Г. Шаўчэнкі «Паэзія Антона Гарэцкага і станаўленне рамантычнай традыцыі ў літаратуры Беларусі XIX стагоддзя» (2015) творы Уладзіслава Сыракомлі разглядаюцца ў кантэксце «паэзіі легіёнаў» і лірыкі напалеонаўскай тэматыкі. Прыведзена абгрунтаванае меркаванне, што «паэзія чыну» Антона Гарэцкага яшчэ не стала самастойным мастацкім феноменам, адносна пазнейшых эпічных твораў, напрыклад Адама Міцкевіча і Уладзіслава Сыракомлі [117, с. 54].

Вобраз айчыны між народаў у творчасці Уладзіслава Сыракомлі разглядаецца ў працы Наталлі Бахановіч «Аблічча Іншага ў шматмоўнай літаратуры Беларусі XIX стагоддзя» (2022), на прыкладзе яго асобных твораў робяцца высновы аб фактарах, што ўплываюць на знешняе ўспрыняцце краю. У прыватнасці, звернута ўвага на тое, што «вырашэнне пытання іміджу свайго народа ў свеце часта атаясамліваецца У. Сыракомлем з надзеяй на актыўнасць шляхты» [13, с. 239] у кантэксце змагання з прыгонам на прыкладзе верша «Вызваленне сялян». Даследчыца падкрэслівае: «Надзеі на падвышэнне аўтарытэту краю звязаны з жаданнем таго, каб жыхарам беларускай зямлі не было сорамна глядзець у вочы прагрэсіўным насельнікам Еўропы» [13, с. 239].

З ініцыятыў апошніх гадоў варта вылучыць конкурс біяграфічных твораў «Слаўная кампанія: рэANIMАцыя», прысвечаны дзесячам XIX ст. (у 2018–2022 гг. прайшло тры туры з крыху адрознымі ўмовамі). Сыракомлю прысвечана за два сезоны некалькі прац, сярод якіх, напрыклад, «Шэсць вандровак і адно фантасмагарычнае інтэрв'ю» Надзеі Скрыпнік.

Важна, што значная колькасць твораў Уладзіслава Сыракомлі перакладзена на беларускую мову (дзякуючы Янку Лучыну, Альберту Паўловічу, Гальяшу Леўчыку, Язэпу Лёсіку, Янку Купалу, Уладзіміру Дубоўку, Максіму Лужаніну, Яўге-

ніі Пфляўмбаўм, Кастусю Цвірку, Уладзіміру Мархелю, Генадзю Кісялёву, Ірыне Багдановіч, Інэсе Кур'ян і іншым). Выйшлі ў свет зборы твораў пісьменніка «Выбраныя творы» (1966), «Добрыя весці: паэзія, проза, крытыка» (1993), «Вандроўкі па маіх былых ваколіцах. Успаміны, даследаванні гісторыі і звычайяў» (2002), «Згадкі Нясвіжа: санеты» (2002), «Дамок арганіста: вершы, гутаркі, эсэ» (2003), «Выбраныя творы» (2010). Творчая спадчына У. Сыракомлі ўключана ў навукова-вучэбны ўжытак праз анталогіі.

* * *

Працы айчынных і замежных даследчыкаў у многіх аспектах шырока і падрабязна ахопліваюць жыццёвы і творчы шлях Уладзіслава Сыракомлі. Статус аўтара істотна змяніўся ў працэсе літаратуразнаўчага засваення яго спадчыны – ад разумення ў кантэксце ўзаемасувязяў літаратур да паўнаўтараўнага ўключэння ў плынь беларускага шматмоўнага пісьменства XIX ст. лірніка вясковага і патрыёта роднага краю. Шэраг польскамоўных твораў, у прыватнасці, гістарычных паэм, вершаваных драм і гутарак, дагэтуль не перакладзены, мала вядомы чытацкаму колу, а асобныя праявіны творы (нават пры наяўнасці перакладаў) шырока не разглядаліся, таму паграбуюць шматаспектнага ўвядзення ў навуковы ўжытак.

Далейшае вывучэнне спадчыны творцы дасць уяўленне пра здабыткі Сыракомлі, а разам з тым і сукупна пра гісторыю беларускай літаратуры XIX ст. Варта адзначыць, што некаторыя навукоўцы дапускаюць магчымасць існавання неапублікаваных беларускамоўных твораў Уладзіслава Сыракомлі – так ці інакш, наступная праца дазволіць пашырыць веды пра пісьменніка.

ПАНЯЦЦЕ БАЦЬКАЎШЧЫНЫ І ПАЧУЦЦЁ ПАТРЫЯТЫЗМУ Ў ТВОРЧАСЦІ УЛАДЗІСЛАВА СЫРАКОМЛІ

6.1. Асэнсаванне Бацькаўшчыны ў творчасці Уладзіслава Сыракомлі

Асэнсаванне паняцця радзімы, бацькаўшчыны ў творчасці Уладзіслава Сыракомлі адбываецца падобна ў розных жанравых напрамках. Калі разглядаць белетрызаваную прозу, заснаваную на ўласным досведзе і багатым факталагічным матэрыяле (краязнаўчыя нарысы і падарожныя нататкі, літаратурна-крытычныя і публіцыстычныя артыкулы), то заўважаем пільнае і паважнае стаўленне аўтара да духоўнай і матэрыяльнай культуры свайго краю, як у лакальных адносінах – да малой радзімы, так і ў шырокім сэнсе – да спадчынніцы Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, якая толькі зараджалася. У працэсе даследавання твораў Уладзіслава Сыракомлі выяўлена некалькі груп крыніц, якія паслужылі асновай творчасці аўтара: лацінамоўная пісьмовая спадчына, гісторыка-біяграфічныя нарысы, працы па гісторыі розных перыядаў. Апрача таго, ліра-эпас, як і лірыка Уладзіслава Сыракомлі, выяўляе самую важную каштоўнасць бацькаўшчыны – чалавека. Адзін з апошніх паэтаў-рамантыкаў, лірнік вясковы тагачаснай Літвы-Беларусі прапагандуе роўнасць, справядлівасць, братэрства і ўсеагульную асвету ў родным краі. Лірыка імкнецца да фальклорных традыцый, утрымлівае знаёмыя сітуацыі і фонавыя карціны прыроды і побыту, інкруставаная дэталямі, якія непасрэдным чынам адлюстроўваюць светапогляд і самаідэнтыфікацыю паэта.

Краязнаўчыя нарысы і падарожныя нататкі дазваляюць прасачыць асэнсаванне паняцця бацькаўшчыны для паэта на

аснове ўласных уражанняў ад вандраванняў, заглыбленасці ў краязнаўчыя і гістарычныя крыніцы. У шэрагу твораў прозы Уладзіслава Сыракомлі, прысвечанай роднаму краю, можна назваць такія працы, як “Wędrówki po moich niegdyś okolicach. Wspomnienia, studia historyczne i obyczajowe” («Вандроўкі па маіх былых ваколіцах», 1853), “Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna” («Падарожжа па Літве і ў радыюсе Вільні», Т. 1 – 1857 г., Т. 2 – 1860 г.), “Mińsk” («Мінск», 1857), “Dziennik podróży po Litwie i Żmudzi” («Дзённік падарожжа па Літве і Жмудзі», 1858), “Niemen od źródeł do ujścia” («Нёман ад вытокаў да вусця», 1861) і многія іншыя.

У прадмове да «Вандровак...» вельмі добра характарызуе Уладзіслаў Сыракомля мэты краязнаўчай працы, першая з якіх – «жаданне падзяліцца з людзьмі сваімі асабістымі ўспамінамі». Пра другую аўтар піша так: «Будзем даследаваць тут гісторыю, народныя звычаі, словам, усё, што просіцца нам на пярэ, а паколькі выбралі мы вельмі невялікую прастору для вандроўкі, хочам паказаць, што кожны закутак краю, хоць бы на першы погляд і не ўяўляе ён нічога надзвычайнага, можа быць прадметам даследаванняў, а даследаванні такога роду не могуць быць для нас бескарыснымі, бо не ўсе мы добра ведаем, сваю зямлю; што кожны, пільней прыгледзеўшыся да роднай ваколіцы і гэтак жа апісаўшы яе, мог бы дадаць нейкія звесткі да скарбніцы гісторыі» [94, с. 175]. Так, і Літву-Беларусь у «Манаграфіі ракі Нёман» называе пісьменнік «родная Маці-зямля», заўважаючы, што пачуццё да яе любові і ахвярнасці – нават не заслуга, а проста абавязак, што вывучэнне роднай зямлі «ў адносінах гістарычных, прыродазнаўчых, этнаграфічных, археалагічных, геаграфічных» – па меркаванні аўтара «нязначны вынік таго, што звычайна завецца любоўю да бацькаўшчыны» [94, с. 490].

Адна з першых падарожных кніг Сыракомлі, перакладзеная на беларускую мову, «Вандроўкі па маіх былых ваколіцах» – цікавая ў многіх аспектах даследчыкам з розных галін

навуці, сапраўды раскрывае біяграфію пісьменніка, гісторыю, геаграфію, побыт, матэрыяльную культуру краю. Разам з тым кніга дапамагае зразумець, што фарміруе самаідэнтыфікацыю паэта як у творчасці, так і ў жыцці, у тым ліку яго сацыяльную ролю. Тэрытарыяльна ахопліваецца Залуча і Жукаў Барок, Мір, Нясвіж, Свэржань, Стоўбцы, Койданаў, пра кожны населены пункт і ваколіцы маюцца звесткі з мінуўшчыны, асабістыя ўражанні Уладзіслава Сыракомлі. Асобныя часткі прысвечаны хроніцы старажытнага Нясвіжа, традыцыйнай культуры (гаворка ідзе пра Мінскі, Слуцкі і Наваградскі паветы), вёскам і іх насельніцтву. Дакладныя каардынаты населеных, пунктаў, апісанне ландшафту, забудовы, нават інвентары свецкіх і рэлігійных помнікаў, побыту тутэйшых людзей, імёны славурых дзеячаў даўніны і сучаснасці паэта, постацей лакальнай гісторыі, постацей агулам значных для былой Рэчы Паспалітай і Вялікага Княства Літоўскага, а то і Еўропы – усё аплецена меркаваннямі паэта.

Сухія і канкрэтныя звесткі пра куток, дзе давялося калі не нарадзіцца, але правесці багата часу, распачаць творчую справу, Сыракомля перарывае шкадаваннем, «што гэтая мясіна, нават назва якой невядома, нічым не вызначылася ў гісторыі: яна не была полем якой-небудзь бітвы, тут няма ніякага замчышча, няма нават мястэчка, якое б карысталася магдэбургскім правам і пра якое можна было б расказаць, што калісьці ў сівых вяках мела права меча» [94, с. 179]. Затое аўтар паслядоўна падае інфармацыю аб тым, у якія часы гэтыя землі належалі князям і магнатам, як праходзілі рэлігійныя змены.

Для паўнаты карціны ва Уладзіслава Сыракомлі ўсё мае сэнс, напрыклад, сказана ў «Вандроўках...» пра Жукаў Барок, у прыватнасці, пра дом лесніка: «У гэтым дамку, у гэтым садзе правёў свае дзіцячыя гады малады, прызнаны грамадствам пісьменнік, аўтар “Сповідзі”, “Дзеці забойцы”, “Заразы” і іншых твораў, Антоні Пяткевіч, вядомы пад іменем Адама Плуга» [94, с. 219].

Трывога за лёс тутэйшага люду гучыць у выказваннях аб сучасных пейзажах, абураецца Кандратовіч-Сыракомля колькасці корчмаў у краі: «Але ж чаму мы аздабляем мы нашы найцудоўныя краявіды толькі такім спосабам! Ці ж не больш прыгожа на фоне цёмна-зялёнага лесу выглядала б касцельная вежа, франтон сельскай школы, домік лесніка альбо сапраўдны заезны дом з усімі выгодамі для падарожнікаў, з кухняй, дзе чуецца пах дымку, з гасцінным святлом вокан, з аздабленнем, якое само запрашала б падарожнага адпачыць» [94, с. 213].

Боль за страчаную веліч радзімы Уладзіслаў Сыракомля адчувае, трапляючы ў залі Нясвіжскага палаца, збіральнік не толькі фактаў, але і прадметаў даўніны для музея старажытнасцей эмацыйна апісвае ўбачанае: «Сэрца сціскаецца, калі глядзіш на многія з гэтых карцін, асабліва, калі зойдзеш у “галерэю”, дзе выдатныя палотны, каштоўныя і з боку мастацкай вартасці, і як дарагія памяткі, што захавалі для нас вобразы гістарычных асоб, старасвецкія ўборы альбо асобныя падзеі гісторыі, – без парадку, без рам, без надпісаў вісяць на сцяне, чакаючы лепшых часоў, альбо, разасланыя на падлозе, марнеюць на нашых вачах, аблязаць, абвяшчаючы аб хуткай сваёй гібелі» [94, с. 219].

Уладзіслаў Сыракомля зазначае ў «Вандроўках...», што яго край, па вялікім рахунку, не мае «арыстакратыі», то бок буйной шляхты, дзякуючы гэтаму «панскія грахі – напышліваць, касмапалітызм, эгаізм, раскоша – не мелі магчымасці тут разрасціся і заглушыць усё тое добрае, што ёсць у гэтай мясцовасці» [94, с. 304]. Аўтар у многіх творах, як мы заўважылі раней, звяртаецца да стану адукацыі (наяўнасць і колькасць навучальных устаноў, стаўленне да навучання) і асветы ў родным краі, культуры (у тым ліку стану выдавецкай справы, перыядычных выданняў, кнігагандлю, тэатру, музыкі і г. д.) сярод людзей адрозных сацыяльных статусаў. Дакладныя звесткі прыводзяцца ў краязнаўчых нарысах, напрыклад,

У. Сыракомля разважае аб асвеце драбнейшай шляхты на Міншчыне, Случчыне, Наваградчыне, падкрэслівае, «што не ўсе яшчэ ў нас усвядомілі яе патрэбу»: «Тыя маладыя людзі, што ідуць вучыцца, – гэта надзея краю. <...> Тым часам, можна ў нас знайсці мноства сямей, дзе ў святой прастадушнасці з пагардай глядзяць на кнігу, бо яна, бачыце, нічога не дае га-спадарцы, затое шчыра вераць, як у нешта святое, у прадказанні з віленскага ці бернардынскага календароў» [94, с. 304]. Важнасць асветы, кніжнасці заключана і ў паэзіі, тут назавем такія творы, як гутаркі «Вулічны кнігар», «Вясковая школа», «Непісьменны», паэму-гутарку «Дабрародны Ян Дэмбарог», «Школьныя часы – новае апавяданне Яна Дэмбарога» і інш.

Варта адзначыць, што пісьменнік XIX ст., на фоне публіцыстыкі таго часу, бачыцца чалавекам, які прапануе праграму для жыцця ў родным краі (на што мы звярнулі ўвагу і ва Уладзіслава Сыракомлі). Адметнай у гэтых адносінах падаецца і творчасць Яна Чачота, у прыватнасці, артыкулы «Думкі для вышэйшага класа» і «Думкі, якія павінен пашыраць вышэйшы клас». Тут, як і ва Уладзіслава Сыракомлі падкрэсліваюцца цноты грамадзяніна, якія вызначаюцца ў дачыненні да роднага краю наступным чынам: «2. Хто дбае пра грамадскае дабро, інакш кажучы пра шчасце, асвету і славу краю, хто рады прысвяціць яму самога сябе, адаць яму ўсе здольнасці, сілы і маёмасць – з'яўляецца сапраўдным грамадзянінам. <...> 9. Асвета краю – найважнейшая спружына яго шчасця» [114, с. 199–200].

У лірычнай паэзіі Уладзіслава Сыракомлі адбываецца глыбокае выяўленне любові да бацькаўшчыны, рознаўзроўневае, праз ідэйна-тэматычнае багацце. Паэт бачыць у сваёй радзіме сціпласць, адсутнасць пышнасці, краявіды яе могуць падацца панурымі на першы погляд, такімі, што не нясуць вялікай радасці. Аднак, малюнкі тагачаснай рэчаіснасці Лірніка вясковага наўрад ці шчыра маглі быць выяўлены інакшым чынам.

Сціпласць уласную і сціпласць роднага краю выяўляе Уладзіслаў Сыракомля надзвычай празрыста і ўмела – гэта падкрэсліваюць шматлікія даследчыкі творчасці паэта. Сярод літаратурна-крытычных водгукаў можна знайсці характарыстыкі светабачання паэта, яго любові да роднай зямлі праз «яе ўбогасць – пяскі, балоты, хударлявыя плакучыя бярозы – усё гэта прыстасавана да адчування душы чалавека, асабліва душы жыхара гэтых родных паэту мясцін, якія заключаюць у сабе смутак і бясконцы сум краявіду». «Самым спагадлівым паэтам на свеце» называе Сыракомлю змяляк Мар’ян Здзяхоўскі [39, с. 118].

Адзін з прыхільнікаў і крытыкаў творчасці Уладзіслава Сыракомлі У. Спасовіч так ахарактарызаваў супярэчліваю натуру пісьменніка: «Сам Кандратовіч (Сыракомля. – М. В.), разам з раздражняльнасцю і прагай славы, аб’ядноўваў нейкую баязлівую сціпласць, ніколі не спрабаваў высокіх палётаў, не выступаў з трыбуны, і песні свае прыраўноўваў да спеваў прынёманскага салаўя, да ігры дамарослага музыкі сярод вясковых беднякоў» [92, с. 2].

У процівагу, М. Здзяхоўскі, з пэўнай часовай адлегласцю, з праявай вялікай павагі адзначыў любоў паэта да ўсяго роднага, адзначыўшы «цуд журбы», «любоў-жаласць»¹ – творчасць паэта прасякнута светлымі пачуццямі да вялікага і малога, узнёслага і зямнога, праз нават самыя несамавітыя дэталі. Важна, што насуперак папярэднім багатым крытычным водгукам на творчасць Уладзіслава Сыракомлі, М. Здзяхоўскі аспрэчвае думкі аб пасрэднасці пісьменніка, падкрэсліваючы яго ўменне бачыць прыгажосць і глыбіню ва ўсім, нават калі «Сыракомля быў на сто міль ад філасофіі», вылучаючы яго асаблівую «рэлігію сэрца». Сціпласць Уладзіслава Сыракомлі бачыцца натуральнай і арганічнай у яго асяроддзі, дзе ён узгадаваны. І светла, і панура гучаць апісанні ў вершы «Пра маю старую хатку» (1847, Залуча):

¹ Тэрмін паводле перакладу М. Хмяльніцкага.

Паркановай трапіш вулкай
Да старой пахілай хаты,
Да зямлі яна прыгнута,
Мох страху закрыў і латы.

[94, с. 27, пер. К. Цвіркі]

Уладзіслаў Сыракомля разважае пра навуку і творчасць
у сваёй залучанскай рэзідэнцыі:

Столік мой – мая сталіца,
На стале паперак горы.
Кніжак поўныя паліцы:
Маё шчасце, маё гора...

А над столікам высока
Павуцінне вісне долу.
Там бывае маё вока
Ў часе думак невясёлых.

[94, с. 29–30, пер. К. Цвіркі]

Настрой змяняецца на больш лагодны, калі паэт разважае
пра свае поспехі:

Павуцінне ў бляску сонца
Зіхаціць, нібы вясёлка,
Калі думку-валаконца
Я сную, складаю ў столкі.

[94, с. 29–30, пер. К. Цвіркі]

Адна з важных тэм, дэклараваная ў лірыцы, – прызначэнне
паэта на радзіме. Яна раскрываецца праз усведамленне па-
клікання, нават калі песня не самая прыгожая, паэт падкрэслі-
вае, што варта ўсё роўна рабіць сваю справу годна, як можаш:

У дарагой старонцы і дзень, і ноч, і бясконца
Граць і граць буду людзям –
Да ўсхваляванага твару гарача кроў ударыць,
Бодем сціснуцца грудзі.

Хай рука ўся здранцвее, сэрца няхай замлее,
Тону не зніжу я, шчыры.
Мо нават страчу голаў, усё ж – я лірнік вясковы,
Памру, пеючы на ліры.

[94, с. 17, ідылія «Лірнік вясковы»,
пер. К. Цвіркі].

У ідыліі «Лірнік вясковы» аўтар адзначае «Лірнік – гонар краіны», вызначаючы місію кожнага, хто авалодаў мастацтвам слова, пэўны сацыяльны аспект творчасці і адказнасць перад сваім чытачом. Гэтая ідэя прасочваецца асаблівым чынам і ў прысвячэннях калегам па цэху, такім як Вінцэсь Каратынскі ці Арцём Вярыга-Дарэўскі. Да Вінцэся Каратынскага:

Спявай жа пра тое, што сэрца хвалюе,
У час весялосці умеі весяліцца.
Тваю хай спагаду бяздольны адчуе,
Братам пакажы шлях да яснай Зарніцы.
У тлуме спявацкім твой спеў не загіне,
Падзяку пачуеш ты ў роднай краіне.

[94, с. 56,
«Вінцэнту Каратынскаму
пры выданні “Чым хата
багата”», пер. У. Дубоўкі].

У альбоме А. Вярыгі-Дарэўскага чытаем радкі Уладзіслава Сыракомлі, якія абазначаюць мэту для ўсіх творцаў, хто спрычыніўся да таго каштоўнага памятнага рукапісу, радкі, дзе кожны «Тут бы зачэрпаў сілу збавення, / Голас уцехі, шчырай спагады, / Светлай, духоўнай братняй парады!.. [94, с. 56, «Да Арцёма Вярыгі-Дарэўскага», 1858, пераклад А. Лойкі].

Сацыяльна-палітычная праблематыка ў дачыненні да акрэслівання паняцця радзімы гучыць, напрыклад, у вершы «Вызваленне сялян», напісаным пасля таго, як у 1858 г. з'езд беларускай і літоўскай шляхты адхіліў праект замены паншчыны чыншам, што магло б стаць вялікім крокам да распрыгонвання. Уладзіслаў Сыракомля распавядае, што яго род «ад ліцвіна, што мае герб з пячаткай», але гатовы адрачыся і ад герба, і ад Вільні, калі яе айцы «свайёй рукою ўласнай кайданы люду самі ўмацавалі» [94, с. 60, «Вызваленне сялян», 1859 (?), пераклад М. Лужаніна].

У гэтым ключы гучаць і радкі верша Вінцэся Каратынскага «Пастрыжыны»:

Віно зеляное вы піць бы паселі,
Дзівіліся б на частаванне:
Я вас малаком бы птушыным звяселіў
І зіхамі росаў буяння.
Ды дзе тыя дзівы? Як быў я падлетак,
Ніхто не ўказаў мне дарогі!
Калі ж адгадаў я, што паншчына гэтак
Скавала мне рукі і ногі,
Што светам у айчыне не мілы мне наскай,
Працую за так да ўпаду,
О, добрыя людзі! Не грэбуйце ласкай:
Чым хата багата, тым рада.

[45, с. 17–18]

Усведамленне абяздоленасці Літвы, асабліва праз жыццё сялянства, праз праблему прыгону асэнсоўваецца і ў Вінцэса Каратынскага, і гэтая тэма сціплага творцы, сціплага прадстаўніка свайго народу гучыць нярэдка ў паэзіі, блізка, як у фальклору – пра лёс спяваць журботныя песні, без прасвету, з устаноўкай «чым хата багата»:

Ліцвін я – ах, людцы вялікі мне сорам
За свой перад вамі дабытак:
Прысмакаў не мае сялянскі мой хорам,
Ласункам не ўсцешыць спажытак.

[45, с. 17]

Побач з асуджэннем прыгону як з’явы Уладзіслаў Сыракомля заўважае, што «дастаткова быць чалавекам і хрысціянінам, каб убачыць, як шмат павінны мы аддаць сялянам – сардэчнасці, як братам, удзячнасці, як карміцелям. Матэрыяльны побыт людю так непасрэдна звязаны з побытам уладальніка зямлі, што гэты апошні, грэшачы Богу сваім нядбальствам да падданных, сам становіцца пакутнікам, бо цяпер занепадае і яго ўласная гаспадарка» [94, с. 308].

Варта адзначыць адзін з важнейшых складнікаў фарміравання патрыятычнага светапогляду Уладзіслава Сыракомлі – зварот да гісторыі ў ліра-эпасе. Заглыбленасць у мінуўшчыну

роднага краю выразна праявілася ў перыяд, калі гістарызм фактычна быў адным з кананічных складнікаў рамантычнага твора. Да гістарычнай тэматыкі звярталіся Ю. У. Нямцэвіч, А. Міцкевіч, Т. Зан, Я. Чачот. Пазней не абмінуў увагай яе і Уладзіслаў Сыракомля.

Літаратура XIX ст. мае выразна патрыятычны характар, што звязана з тагачаснай грамадска-палітычнай сітуацыяй. Страта незалежнасці зямель былой Рэчы Паспалітай, а таксама змены ў сацыяльным ладзе абумовілі зварот да слаўнай мінуўшчыны, узнялі настальгічныя настроі. Акрамя таго, дэмакратычныя павевы, прага роўнасці паміж людзьмі ва ўсіх адносінах паслядоўна прывялі да крызісу і ліквідацыі прыгонніцкай сістэмы.

Напрыканцы адной з рэцэнзій на творы Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча ў выданні “Gazeta Warszawska” ад 23 чэрвеня 1855 г. Уладзіслаў Сыракомля зазначае: «Справа вялікага значэння, як збіраць з чыста гістарычнай мэтай легенды, што маглі застацца з часоў дахрысціянскай славяншчыны, так і па-мастацку ўзнаўляць у паэзіі тую мінуўшчыну, што сінееца з імглы вякоў, – мінуўшчыну, некаторыя звесткі аб якой запісала для нас гісторыя, а некаторыя мы выкапалі з курганоў» [94, с. 497]. Безумоўна, аўтар падкрэслівае мэтазгоднасць працы з фактамі даўніны ў мастацкай літаратуры, у прыватнасці, у аўтара «Гапона» і «Вечарніц» (зазначым, што на момант публікацыі цытаванай рэцэнзіі Уладзіслаў Сыракомля сам мае некалькі гістарычных твораў).

Сярод ліра-эпасу варта адзначыць такія звязаныя з мінулым роднага краю творы, як паэма-гутарка “Urodzony Jan Dęboróg” (1847–1851, 1853), паэмы “Margier” (1854, 1855), “Córa Piastów” (1855), “Stare Wrota” (1856, 1857), “Marcin Studzieński” (1859), гутаркі (або гавэнды) “Spowiedz pana Korsaka” (1853), “Kapral Terefera i Kapitan Szerpentina” (1855, 1856), “Nocleg Hetmański” (1857), “Starosta Kopanicki” (1857, 1858), “Ułaz” (1858), вершаваныя драмы “Hrabia na Wątorach” (1856), “Kasper Karliński”

(1857, 1858), “Możnowładcy i sierota (Zofija Xiężniczka Słucka)” (1858, 1859) і інш. Яны амаль не ўведзены ў айчыны навуковы ўжытак, а замежнае літаратуразнаўства (у першую чаргу польскае і рускае), зрабіла пэўныя высновы і пра жанрава-тэматычную маркіроўку твораў, і пра іх ідэйна-тэматычны змест (аднак у многім па-за кантэкстам уласна беларускай або прабеларускай літаратуры). Паводле вывучанага матэрыялу, з усяго пераліку твораў у перакладзе на сучасную беларускую мову існуе толькі п’еса «Магнаты і сірата». Уладзіслаў Сыракомля выкарыстоўвае сапраўдныя гістарычныя падзеі, пра якія, робячы спасылкі на аўтараў, распавядае ў прадмове ці каментары, цытуе першакрыніцы, а таксама ўключае ў творы ў якасці персанажаў вядомых асоб.

Уладзіслаў Сыракомля ўзяў за аснову твораўнаступныя крыніцы: 1) лацінамоўная пісьмовая спадчына XVI ст. У гэтым рэчышчы, напрыклад, паўстаюць творы, звязаныя з лёсамі Пятра Скаргі (паэма “Stare wrota”), аўтара знакамітай «Раксаланіі» (Уладзіслаў Сыракомля ўвасобіў яе па-польску) Себасцьяна Фабіяна Кляновіча, Станіслава Арахоўскага (гутарка “Kanonik Przemyski”); 2) гісторыка-біяграфічныя нарысы – “Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego kasztelana krakowskiego, hetmana wielkiego koronnego” Станіслава Арахоўскага (гутарка “Nocleg hetmański”), “Historya Jana Karola Chodkiewicza, Woiewody Wilenskiego, Hetmana Wielkiego” Адама Нарушэвіча – п’еса “Możnowładcy i sierota (Zofija Xiężniczka Słucka)”); 3) працы па гісторыі розных часоў, напрыклад, у аснове паэмы “Сора Piastów” сюжэт абраны з «Гісторыі літоўскага народу» Тэадора Нарбута, у паэме “Marcin Studzieński” – з «Хронікі» Мацея Стрыйкоўскага, у гутарцы “Spowiedz pana Korsaka” – з гербоўніка Каспера Нясецкага.

Такім чынам, паняцце айчыны асэнсавана ў спадчыне Уладзіслава Сыракомлі шырока на прыкладзе твораў разнастайнай жанравай скіраванасці – у прозе (краязнаўчыя нарысы і падарожныя нататкі, літаратурна-крытычныя і публіцыстыч-

ныя артыкулы) і паэзіі (вершы, гавэнды (гутаркі), паэмы). Важныя складнікі, што фарміруюць уяўленні пра радзіму: тэрытарыяльны і этнічны, грамадска-палітычны, культурны, дазваляюць зразумець на прыкладзе творчасці глыбіню да-следавання пісьменнікам свайго краю ў гістарычным зрэзе, у бягучым часе і на будучыню. Пісьменнік бачыць сціпую красу бацькаўшчыны, паважае мінуўшчыну, люд свайго краю, усведамляе праблемы сучаснага яму грамадства.

6.2. Тэма езуітаў і рэалізацыя ідэй лакальнага патрыятызму ў творчай спадчыне Уладзіслава Сыракомлі

Спадчына Уладзіслава Сыракомлі шырока прадстаўлена творамі, прысвечанымі гісторыі, асаблівае месца займаюць нарысістыка і ліра-эпас, што ахопліваюць перыяд Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, у прыватнасці, часы існавання ордэна езуітаў. Адзначаны корпус тэкстаў прыцягваў увагу як польскіх (Ф. Беляк, Ф. Фарнальчык, М. Раманькуўна і інш.), так і беларускіх даследчыкаў-літаратуразнаўцаў (А. Мальдзіс, К. Цвірка, У. Мархель, І. Багдановіч, Ж. Некрашэвіч-Кароткая і інш.).

Звяртаючыся да некаторых твораў Уладзіслава Сыракомлі, нельга не адзначыць акалічнасці біяграфіі паэта, якія, верагодна, маглі паўплываць на прыязнае стаўленне да асобных аспектаў дзейнасці ордэна, у прыватнасці, асветніцка-культурнай і адукацыйнай дзейнасці (пры ўсім разуменні паэтам галоўных мэтаў «Таварыства Ісуса»). Варта нагадаць, што паэт навучаўся ў дамініканскіх школах у Нясвіжы і Наваградку з 1833 па 1837 г., далей жа атрымліваў веды самастойна, збіраў уласную бібліятэку. Пра склад кнігазбору Уладзіслава Сыракомлі ў сваіх «Крыніцах памяці» распавёў паводле архіўных і мемуарных матэрыялаў Уладзімір Мархель, не абыйшоўшы ўвагай арыгіналы і копіі выданняў лацінскіх твораў К. Яніцкага, Бельскага (з высокай ступенню верагоднасці можна

сказаць Бельскіх – храністаў і літаратараў Марціна і Іахіма. – М. В.), Я. Каханоўскага, С. Ф. Кляновіча, М. К. Сарбеўскага. Даследчык прыводзіць сведчанне Вінцэся Каратынскага: «Самае пачэснае месца, “бібліятэчны покуць”, займаў тут польскі Ян Каханоўскі ажно ў двух езуіцкіх выданнях: варшаўскім і полацкім...» [70, с. 10].

Прадстаўнікі «Таварыства Ісуса» (Societas Jesu), ці, інакш, езуіты з’явіліся ў Еўропе ў 1530–1540 гг., дзякуючы іспанскаму дзеячу Ігнацыю Лаёлу (сапр. Іныга Лопэс дэ Рэкальдэ). Афіцыйная дата заснавання – 27 верасня 1540 г. – дзень выхаду булы папы Паўла III “Regimini militantis ecclesiae”. Ствараўся гэты ордэн у процівагу дзеячам Рэфармацыі, меў на мэце распаўсюджванне каталіцкай веры, найперш праз выхаванне моладзі і дабрачыннасць. Ордэн быў строга цэнтралізаваны, меў складаную ўнутраную арганізацыю. Сапраўды, адукацыя была адным з ключавых момантаў працы ордэна, дзеля чаго была пабудавана цэлая сетка калегіумаў і акадэміяў па ўсёй Еўропе, у тым ліку і на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Даследчыкі адзначаюць надзвычай высокую якасць навучання ў езуіцкіх установах, імкненне да ўсебаковага развіцця асобы вучня. У аснове навучання ляжалі гуманітарныя навукі, сярод якіх, да прыкладу, класічныя мовы, тэалогія, філасофія, важнае месца займала фізічнае развіццё і дысцыпліна. Школьная сістэма езуітаў прыцягвала да сябе навучэнцаў з заможных сем’яў, адгэтуль – шчырыя ахвяраванні ад знаці, што дапамагала павышаць узровень адукацыі – прыцягваць настаўнікаў, здабываць якаснае абсталяванне, ствараць дапаможнікі. Ордэн амаль адразу стаў вельмі ўплывовым, настолькі, што яго генералам, фактычна, падпарадкоўваліся манархі. Да канца XVIII ст. у Еўропе ўзмацніліся тэндэнцыі да секулярызацыі, багатыя езуіцкія ўстановы зацікавілі свецкіх асоб у маёмасным плане, што прывяло да скасавання ордэна папам Кліментам XIV у 1773 г.

Дзейнасць езуітаў на Беларусі разгарнулася ў 1569 г., паступова быў адчынены шэраг калегіумаў у буйных на той час

населеных пунктах, пачынаючы з Вільні (дзе ў 1579 г. трансфармаваўся акадэмію, пазней – у славыты ўніверсітэт), далей у Полацку, Нясвіжы, Оршы, Брэсце, Пінску, Навагрудку, Слуцку і іншых гарадах і мястэчках. Афіцыйна ўстановы лічыліся свецкімі, тым не менш, узрошчвалі ў вучнях каталіцкі светапогляд. Нягледзячы на гэта, да навучання дапускаліся і прадстаўнікі іншых канфесій (гэта было апраўдана жаданнем езуітаў пашыраць каталіцкую веру сярод насельніцтва, што і адбывалася). Адукацыя была бясплатнай, таму нават прадстаўнікі немагчымых слаёў насельніцтва маглі дазволіць сабе навучанне дзяцей і забяспечыць ім спадзеў на ўдалую кар’еру і будучыню [113].

Варта згадаць важную акалічнасць спраў езуітаў – можна сказаць, яны паспрыялі развіццю выкарыстання тэрміну «беларус», «беларускі». На тое слушна звяртае ўвагу Мікола Хаўстовіч (са спасылкай на матэрыял К. С. Сербіновіча ў часопісе «Русская старина», 1874 г.): «Тут варта зазначыць, што беларускі, вобразна кажучы, сцяг напрыканцы XVIII ст. перахапілі ў праваслаўных езуіты, каб аддзячыць Кацярыне II за дазвол ордэну працягваць дзейнасць на тэрыторыі Расійскае Імперыі. Езуіты пачалі называцца беларускімі, пачалі называць сваіх студэнтаў і школяроў беларусамі. А з тае прычыны, што ўніяцкія святары навучаліся ў езуітаў, дык і Уніяцкая царква спрычынілася да пашырэння беларускай свядомасці сярод насельнікаў былога Вялікага Княства Літоўскага» [108, с. 9].

Звесткі, прысвечаныя справам ордэна езуітаў, дзелячым, навучальным установам, культавай архітэктурой, знаходзім у гісторыка-краязнаўчых працах Уладзіслава Сыракомлі. Напрыклад, нарыс «Мінск» змяшчае апісанні фундаваных слыннымі езуітамі святыняў, калегій і школ. Таксама падрабязна даведваемся пра дзелячэй ордэна і мецэнатаў, такіх як Цыпрыян Бжастоўскі («троцкі ваявода, асаблівы дабрадзеі езуітаў, пра якога Нясецкі гаворыць, што, сыплючы грошы на патрэбы краю, з Богам ён таксама шчодро дзяліўся – віленскім езуітам адпісаў 50 000 польскіх злотых, мінскім падараваў багаты абраз Святой Дзевы Марыі, адпісаўшы таксама 50 000» [94,

с. 334]), Крыштоф Завіша, Канстанцін Бжастоўскі, Сымон Міхоўскі, Марцыял Агінскі, Марцін-Казімір Валадковіч, Андрэй Кансоўскі, Язэп Бака, Міхал Карыцкі. Асобу аўтара паэмы «Птушыны сейм», рэктара Мінскай калегіі, Уладзіслаў Сыракомля вызначае асаблівым чынам: «У памятным 1773 годзе заняпалі ў адну хвіліну ўсе калегіі Літвы і Польшчы. У Мінску на той час рэктарам быў Міхал Карыцкі, чалавек заслужаны перад Ордэнам і навукаю, якога разам з яго братам Каралем, таксама езуітам, Альберtrand называў найпершым рэфарматарам навукі і густу езуітаў менавіта ў Літве» [94, с. 412].

Нягледзячы на многія адмоўныя ацэнкі дзейнасці, пісьменнік, у асноўным, зважае на пазітыўны ўплыў езуітаў, аднак зазначае, што «правіннасці і памылкі тутэйшае арганізацыі былі такія ж самыя, як і ва ўсім ордэне» [94, с. 412]. Значнасць іх ролі заключаецца («дзеля справядлівасці») ў духоўным выхаванні і адукацыі: «Мінскія езуіты разам невялікаю калегіяй у Бабруйску выхоўвалі напрацягу стагоддзя ўсю шляхту Мінскага ваяводства (бо іншых школаў не было)» [94, с. 413]. Варта дадаць, што пра часы заняпаду ордэна Уладзіслаў Сыракомля валодаў інфармацыяй з першых рук, акурат пра рэарганізацыю езуіцкіх навучальных устаноў пісаў Антон Пяткевіч (на тэрыторыі Беларусі ордэн быў скасаваны расійскім урадам у 1820 г.), бацька Адама Плуга (аўтар спасылаецца на нататкі, адгэтуль жа, верагодна, паўстае старэйшае пакаленне Дубарога ў паэме-гутарцы “Urodzony Jan Dęboróg”). Уладзіслаў Сыракомля паказвае і чалавечы бок існавання Мінска, цытуючы рукапісны летапіс езуітаў: тут бачым і міжусобіцы паміж братствамі, і суды, і урачыстыя працэсіі для горада. Аўтар адзначае і палітычную ролю езуітаў у Мінску, пішучы, што «ў 1730 годзе езуіты мірылі даўнюю варожасць паміж дамамі Завішаў, Быкоўскіх і Валадковічаў» [94, с. 404].

Праяўляецца прыязнае стаўленне да дзейнасці і прадстаўнікоў ордэна і ў ліра-эпічных творах. У гэтым рэчышчы, напрыклад, паўстаюць паэма “Stare wrota” (1857), звязаная з асобай Пятра Скаргі, паэма-гутрака “Urodzony Jan Dęboróg”, дзе

праявілася асаблівае стаўленне паэта да справы ордэна езуітаў, “Zgon Aserna: chwila z XVII wieku” пра Себасцьяна Фабіяна Кляновіча.

Гісторыя Яна Дубарога і яго роду разгортваецца ў XIX ст., дух Рэчы Паспалітай прысутнічае самым непасрэдным чынам ва ўсёй паэме. Праявы яго грунтуюцца на некалькіх асноўных чынніках, якія выразна прасочваюцца ў творы: шляхецкі гонар, патрыятызм, дух ваярства, а найбольш – вера і асвета – у высокай ступені праз шанаванне ідэй ордэна езуітаў. Найбольш актыўна гэты каштоўнасны шэраг рэтранслюецца паэтам праз вобраз Паўла Дубарога.

Так, Павел зважае, што без езуітаў няма як вучыцца моладзі:

Młodzież głupieje, nic a nic nie wie,
A gdzie się uczyć bez jezuity?¹

[162, s. 74]

Таксама заўважае, што без прымусу, без дысцыпліны не можа быць навучання, апрача таго, бачыцца і значэнне лаціны – мовы адукаваных людзей (разам з тым, што лаціне паўнавартасна навучалі езуіты, у адрозненні ад піяраў):

Przodkowie nasi stąd mieli ducha,
Stąd wiekopomne tworzyli cuda,
Dzisiaj bez różgi moralność krucha,
Z pijarskich ksiązek łacina chuda².

[162, s. 75]

Паважлівае стаўленне да езуітаў праяўляецца ў выказваннях Паўла Дубарога ў дачыненні да ксяндза-дэфінітара – як выхаванца «старой школы» – чалавека надзвычайнага розуму

¹ Пераклад: «Моладзь дурнее, нічога і нічога не ведае, / А дзе вучыцца без езуіта?». Тут і далей цытаты з вершаваных тэкстаў, калі беларускамоўная версія адсутнічае, даюцца ў падрадкавым перакладзе М. Варабей.

² Пераклад: «У нашых продкаў адсюль быў дух, / Адсюль векапомныя цуды, якія яны стваралі, / Сёння без прута маральнасць нетрывалая, / З піярскіх кніжак лаціна слабая».

і цнотаў. Вера і асвета, а разам з тым мудрасць знітаваны з вобразам ксяндза, які нясе ў сабе і свецкія веды, і рэлігійныя, і досвед цяжкой фізічнай працы, што ў гэтым сінтэзе робіць настаўніка найлепшым прыкладам для маладога Яна:

Bo już co prawda, to wyznać potrzeba,
Że jego głowa przemądra, choć stara,
Łaciny jeszcze uczył się z Alwara,
A cnoty chyba od samego nieba...¹

[162, s. 80]

Адна са знакамітых гістарычных паэм, створаных ў 1850-я гг., залічаная да найбольш улюбёных самім аўтарам [161, s. 4], – “Stare Wrota” («Старыя вароты») была завершана летам 1856 г. у Барэйкаўшчыне. Апублікаваная праз год, яна дагэтуль не перакладзена на беларускую мову. «Старыя вароты» з шэрагу мастацкіх тэкстаў паэта, у якіх адлюстраваны падзеі часоў Рэчы Паспалітай.

Пачынаецца твор эпіграфам з Ліста Пятра Скаргі і прысвячэннем Ігнату Ходзьку, адкуль можна даведацца, што Уладзіслаў Сыракомля паабяцаў на вечарыне ў Апалінарыя Концага даслаць адрасату першыя напісаны ад сустрэчы твор. Паэма была натхнёная альбомам Юзафа Ігнацыя Крашэўскага, дзе змешчана замалёўка за подпісам “Pocziwe Stare Wrota” («Паважныя старыя вароты») – паводле прадмовы да названай паэмы [161, с. 3]. У паэме перад чытачом паўстае Літва напрыканцы XVI ст. – час кіравання Жыгімонта III Вазы. Адна з ключавых постацей твора – святар пры каралеўскім двары езуіт, рэктар калегіума і першы рэктар Віленскага ўніверсітэта Пётр Скарга (1536–1612) [26, с. 42–66].

Уладзіслаў Сыракомля выяўляе сацыяльную і палітычную сітуацыю ў тагачаснай Рэчы Паспалітай, фон падзей Контр-

¹ Пераклад: «Бо гэта праўда, трэба прызнацца, / Што галава яго разумная, хоць і старая, / Лаціну вывучаў яшчэ з Альвара, А цноты, хіба, ад самога неба...».

рэфармацыі. Аўтар узвышае прапаведніка праз яго справы, роздумы, дылемы, падкрэсліваючы яго красамоўны талент:

On broni świętych tajemnic ołtarzy,
Zasłania Kościoł od błędnej szarańczy,
W bitnych pancerzach odwagę rozżarzy,
W togach senatu szczepi duch poddańczy
Dwoi się Skarga – i kędyż go nie ma,
Gdzie woła Kościół lub ziemia rodzima¹.

[161, s. 6]

Значэнне фактычна галоўнага яе дзеяча падкрэсліваецца апісаннямі таго, як кароль Жыгімонт III Ваза прыходзіць да Пятра Скаргі на споведзь або па парадзе:

Że gdy jak ojciec od swawolnych dziełek
Doznał zniewagi szlachty czy magnata,
Już Zygmunt tęskni do spowiednich kratek,
Skarżyć się Skardze na ból, co przygniata?
Że kiedy dworskie pochlebstwo owionie,
Gdy mu dworują koronni panowie,
Tęskliwem okiem patrzy ku ambonie?
Bo tam z ust Skargi o prawdzie się dowieć².

[161, s. 7]

Шырокіх характарыстык справам Жыгімонта III Вазы Сыракомля, быццам, не дае, спасылаючыся на тое, што падрабязнасцей ў гістарычных крыніцах і без таго шмат. Письменнік распавядае аб Пятры Скаргу, аб яго прыязнасці да караля Жыгімонта:

¹ Пераклад: «Ён бароніць святых таямніцы алтароў, / Хавае Касцёл ад злоснай саранчы, / У адважных даспехах адвагу распальвае, / У тогах сената расце дух падданства / Дваіцца Скарга – і дзесь яго няма, / Дзе кліча Касцёл ці родная зямля».

² Пераклад: «Што калі як бацька з гуллівых дзяцей / Спознаў знявагі шляхты ці магната, / Зыгмунт ужо сумуе па спавядальных кратах, / Скардзіцца Скаргу на боль, што прыгнятае? / Што калі прыдворная лісліваць ахутвае, / Калі каронныя панове заляцаюцца да яго, / Тужлівым вокам глядзіць на амбон? / Бо там з вуснаў Скаргі дазнаецца аб праўдзе».

A Skarga kochał Zygmunta trzeciego:
Bo w jego sercu dostrzegał grunt żyzny,
Bo w łzach pokutnych, co mu z oczu biega,
Widział deszcz hojny dla plonów ojczyzny¹.

[161, s. 7]

Уладзіслаў Сыракомля падкрэслівае важную ролю касцёла ў дзяржаве, а таксама яго вялікі ўплыў на грамадска-палітычнае жыццё – гэта ў высокай ступені адпавядае тагачаснай рэчаіснасці.

Ключавы герой паэмы – служба Пятра Скаргі Шаліга, які дзякуючы каморніку Баболу, прыйшоў службы на стайню – так былы шляхціц стаў фурманом. Скарга з цягам часу прызначае яму выдатак – 20 грошаў на тыдзень. Шалігу ксёндз пра гэта не паведамляе, але фурман ведае, з чыёй ласкі мае такую пенсію.

Уладзіслаў Сыракомля дае яскравую характарыстыку служкі ксяндза праз апісанне таго, як штодня фурман суправаджае ксяндза «ад езуітаў і да езуітаў», што Шаліга сумленна выконвае сваю службу. Письменнікам уведзены дыялог фурмана і Скаргі падчас чарговай паездкі, дзе Шаліга распавядае аб доме ўдалага раней збройніка, каля якога праязджаюць. Фурман кажа, што збройнік памёр, засталася ўдава і дзеці, галодныя і голыя, што раней чалавек апранаў войска ў латы і шлемы, а зараз яго сям’і ніхто не падасць і кашулі. Выслухаўшы Шалігу, Пётр Скарга пазначае на васковай дошцы імя ўдавы, і ўжо на наступны дзень жанчына атрымлівае дапамогу.

Уладзіслаў Сыракомля ў сваіх творах звярнуўся да памяці езуітаў, у высокай ступені, каб засяродзіць увагу на пазітыўных аспектах працы ордэна, найперш – адукацыйнай дзейнасці, іх спадчыны ў плане матэрыяльнай культуры, а таксама звярнуўся да выбітных асобаў, якія шмат зрабілі і для росквіту краіны. Назіраецца прыхільнасць У. Сыракомлі да адзначанага руху, калі разгледзець яго літаратуразнаўчыя працы («Гіс-

¹ Пераклад: «А Скарга любіў Зygмунта Трэцяга: / Бо ў сэрцы сваім убачыў глебу ўрадлівую, / Бо ў пакутных слязах, што цякуць з вачэй, / Бачыў дождж гойны на ўраджай айчыны».

торыя літаратуры ў Польшчы», Т. 1–2), пераклады з лацінскай мовы (напр. М. Карыцкага, С. Ф. Кляновіча і інш.), нарысы («Вандроўкі па маіх былых ваколіцах»), ліра-эпас (“Stare wrota”, “Urodzony Jan Dęboróg” і інш.).

6.3. Ян Чачот і Уладзіслаў Сыракомля: захаванне традыцый, сацыяльная праблематыка і гістарызм

Шматмоўнае пісьменства Беларусі XIX ст. развівалася ва ўмовах складанай сацыяльна-палітычнай сітуацыі, якая запа-навала пасля страты цэласнасці Рэчы Паспалітай пасля трох падзелаў (1772, 1793, 1795). Такім чынам, тагачасныя тэрыторыі краю ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі, а мясцовае насельніцтва моцна абмяжоўвалася ў правах на нацыянальнае самавыражэнне. Адпаведна, становішча, якое склалася на мяжы XVIII–XIX ст., выклікала зрухі ў грамадстве, справакавала настальгічныя настроі і імкненне да нацыянальна-вызваленчай барацьбы. Гэта выразна прасочваецца ў ходзе падзей пазамінулага стагоддзя, дастаткова прыгадаць працэс над таемнымі моладзевымі таварыствамі ў 1820-я гг., паўстанні 1830–1831 гг. і 1863–1864 гг. і, фактычна, цэлае стагоддзе рэпрэсій і хвалі эміграцыі. На той час літаратары сталі аднымі з галоўных выразнікаў думкі народа – прагі роўнасці людзей, усеагульнай справядлівасці, самастойнасці нацый і этнасаў. На гэтай глебе паўстала надзвычайная цікавасць да лакальнага краязнаўства, вуснай народнай творчасці і гісторыі роднага краю, што яскрава выявілася ў творчасці паэтаў, якіх сучаснае літаратуразнаўства адносіць да рамантычнай плыні, – Адама Міцкевіча, Аляксандра Ходзькі, Тадэвуша Лады-Заблоцкага, Яна Чачота і іншых, а пазней і Уладзіслава Сыракомлі.

Пра двух апошніх пісьменнікаў паразважаем асобна. Нягледзячы на пэўную часавую адлегласць, розніцу ў досведзе, Ян Чачот (1796–1847) і Уладзіслаў Сыракомля (1823–1862) маюць сугучнасць у многіх аспектах творчасці.

Варта адзначыць, што і Ян Чачот, і Уладзіслаў Сыракомля належалі да колаў збяднелай шляхты, іх сем'і ў асноўным жылі са службы, абодва пісьменнікі ў розны час вучыліся ў Наваградку. У сталым узросце з атрыманнем адукацыі, відавочна, больш пашанцавала Яну Чачоту: у 1816 г. будучы фалькларыст і пісьменнік паступіў у Віленскі ўніверсітэт на аддзяленне маральных і палітычных навук. Хоць былі матэрыяльныя праблемы, даводзілася працаваць паралельна, аднак жа вучоба прыносіла свой плён, у дадатак да ўсяго, з 1818 г. Ян Чачот быў прыняты ў Таварыства філарэтаў, а праз два гады ўзначаліў літаратурны яго адзел. Важная акалічнасць – на пасяджэнні Таварыства Ян Чачот рыхтаваў выступленні, прысвечаныя гісторыі роднага краю. На вялікі жаль, Яна Чачота, як і большасць прадстаўнікоў моладзевага руху таго часу, напаткала высылка (на дзесяць гадоў) з роднага краю за свае погляды і дзейнасць. Дарэчна адзначыць, што пісьменнік і фалькларыст годна праявіў сябе падчас справы філаматаў – браў на сябе віну за іншых, ратуючы паплечнікаў.

Маладзейшага Уладзіслава Сыракомлю чакаў іншы лёс – грашовае становішча не дазволіла выехаць на вучобу, але гэта не спыніла прагі да ведаў – па сутнасці, лірнік вясковы бесперапынна займаўся самаадукацыяй, сабраў выдатную бібліятэку, вывучаў замежныя мовы, перакладаў. На першы погляд, Уладзіслаў Сыракомля амаль не паўдзельнічаў у вызваленчым руху, аднак даследчыкі нярэдка падкрэсліваюць прагрэсіўнасць поглядаў паэта, называючы яго дэмакратам-«нефармамалам» (Генадзь Кісялёў), Адам Мальдзіс кажа пра «дваістасць» творцы і яго палітычна скіраваныя творы [65, с. 73]. Паспеў Уладзіслаў Сыракомля пабыць у астрогу за ўдзел у палітычнай маніфестацыі, аднак жа хутка вярнуўся дадому. Яшчэ адно лучыць пісьменнікаў – абодва пайшлі з жыцця характэрна для краёвай інтэлігенцыі таго часу – у галоце.

І Ян Чачот, і Уладзіслаў Сыракомля выкарыстоўвалі ў сваёй творчасці беларускую мову. У Яна Чачота гэта праяўляецца больш шырока, сярод твораў Уладзіслава Сыракомлі да нашых часоў дайшлі два беларускамоўныя вершы, атрыбуцыя

«Ужо птушкі пяюць усюды» на цяперашні момант пад пытаннем. Другі ж, «Добрыя весці» (1848, 1861), выразна суадносіцца ў ідэйна-тэматычным плане з вершам «Да мілых мужычкоў» (1845–1846) Яна Чачота. У абодвух творах паэты дэкларуюць роўнасць селяніна са шляхтай. Уладзіслаў Сыракомля выказвае гэтую думку больш агульна:

І панская дзецка, і хамская юха
З адной кватэркі піяюць мёд,
І прысягнулі навек, да абуха,
Быць сабе вольны і роўны народ.

[94, с. 15]

У Яна Чачота праяўляецца гэта асабіста:

Ды і я ж вам памагу,
Песеньку спяваці,
Ды і я між вамі ўзрос
Пры бацьку і маці
<...>
Ой, што ж вы напелі тут,
Ды якога дзіва!
Шкода, што на голас ваш
Старонка драмліва.

[114, с. 192–193]

І ў адным, і ў другім вершы гучыць надзея на змены, якая, відавочна, ужо доўгі час лунала ў паветры:

У Яна Чачота:

Ой, каб колісь нам дажыць,
Да такой паправы,
То запеў бы з вамі я,
Што нам Бог ласкавы!

[114, с. 193]

Ва Уладзіслава Сыракомлі:

Пяром на карце, сахой на ніве
Адзін другому роўнасць засярог.
Эй, у свабодзе заживем шчасліве,
Мы будзем дзеткі, а наш бацька – Бог!

[94, с. 16]

Заўважым, што і Ян Чачот, і Уладзіслаў Сыракомля ба-
чаць праблемы сялянства не з вышыні шляхцюка-інтэлігента,
а заглыбляючыся ў жыццё вёскі праз існаванне ў ёй. Пра гэта
сведчаць дэталі ў тэкстах, датычныя, напрыклад, несправяд-
лівага пакарання, панскіх здзекаў, гвалту, п'янства, безвыход-
насці, невучонасці. У Яна Чачота ў гэтым рэчышчы можна
назваць вершы «Нашто нам дым выядае вочкі», «Любым
сялянам з-над Нёмана і Дзвіны», «Мамка», «Дабрачынным
панам і іх аканомам, якія клапацяцца пра добры быт сялян»,
«Покуль сонца ўзыходзе...» і інш.

У баладзе «Узногі» паўстаюць адразу некалькі надзённых
пытанняў сялянства:

Ды хто ж гэта жыць мужыку забароніць!
Ці ж можна ўседзець у цёмнай хаце,
Дзе ў місе крупіна крупы не дагоніць,
А скваркі, малой хоць, няма і ў паміне?
<...>

Таму вось мужык красці дрэва і лезе,
На рынак вязе – хоць на грошык разжыцца.
Дармо, што бізун панскі бачыцца ў лесе –
Ну, хіба ж жывому ў магілу лажыцца?

[114, с. 161–162]

Тут жа апісаная здзекі з дзяўчыны, якая прыйшла ў пан-
скі лес па ягады:

Прыбілі дзяўчыну, дахагы паволі,
Пайшла, ну а дома скруціла нябогу –
Памерла ад голаду, сораму, болю,
Адпомсціць за ўсё даручаючы Богу.

[114, с. 163]

Аўтар робіць выснову, як могуць суіснаваць паны і сяляне,
што моцны павінен падтрымліваць слабога, разумны – вучыць
няўмелага.

Сярод твораў Уладзіслава Сыракомлі можна назваць вер-
шы «Прысвячэнне ліцвінам народных гутарак», «Вызваленне

сялян», «Эпітафія землеўласніку D. O. M.», гутаркі «Хадыка», «Непісьменны», «Акраец хлеба» і іншыя. У «Нядзелі» Уладзіслава Сыракомлі пра долю селяніна апавядаецца ў падобным ключы:

Хоць і знаў бы чытанне,
Мужык панам не стане:
Тыдзень пот цячэ з чарку,
А ў нядзелю п'е чарку.
Мала долі праклятай,
Дык здадуць у салдаты,
Дасць капрал па хрыбтах...
Смалі конь з капыта!

[94, с. 67]

У значнай колькасці твораў аўтараў у аснове ляжаць гістарычныя падзеі. У Яна Чачота характэрным у гэтых адносінах з'яўляецца цыкл “*Spiewki o dawnych litwinach do roku 1434*”, які складаецца з 55 тэкстаў, якія грунтуюцца найперш на матэрыяле «Хронікі» (1582) Мацея Стрыйкоўскага і «Гісторыі» (“*Dzieje starożytne narodu litewskiego*”, 1835–1841) Тэадора Нарбута. Нездарма названыя «спеўкамі» (у перакладзе ў зборы твораў «Спевы пра даўніх літвінаў да 1434 года»), сам аўтар выказваецца пра іх у лісце да Адама Міцкевіча наступным чынам: «Думаю паспрабаваць пісаць пра Вітаўта, Альгерда, Кейстута і іншых. Пра іх можна болей гаварыць, чым пра жанчын, трэба паказваць усе іх дзеі. Пагляджу, як гэта мне ўдасца. Добра б было, каб гэтыя творы не толькі можна было чытаць, але і спяваць. Яны маглі б выклікаць тады большы эфект...» [114, с. 324]. Даследчыкі мяркуюць, што тэкст «Спеваў» паўстаў ужо па вяртанні з высылкі – эпизоды з часоў паганскай Літвы «Караная Міндоўга. 1252 г.», «Спаленне крыжака Руды ў часы Гедыміна. 1320 г.», «Заснаванне Вільні. 1322 г.», «Альгерд і Марыя ў часы Гедыміна», «Альгерд, вялікі князь літоўскі. 1330–1345 гг.», «Ягайла і Ядзвіга. 1386 г.» і іншыя творы.

Фрагмент перакладу адной песні «Гедымін Віценевіч, вялікі князь літоўскі 1328 г.» дэманструе манеру аповеду. І адразу ў назве больш як на 10 гадоў ранейшую, чым у сапраўднасці, смерць (паводле гістарычных крыніц Гедымін загінуў у 1341 г., а вось месца указана дакладней – Вялона – непадалёк ад месца гібелі – замка Баербург у Жамоіці):

Плач, Літва – такая страта
У цябе сягоння:
Твайго князя Гедыміна
Смерць знайшла ў Вялоне.

Бараніў ад зграй крыжацкіх
Нас ён па-геройску.
Сёння сам ад рук тых хіжых
Паў ва ўласным войску.

[114, с. 169]

Гістарычную і фальклорную аснову маюць балады Яна Чачота «Бекеш», «Наваградскі замак», «Радзівіл, альбо Заснаванне Вільні» і іншыя. Варта адзначыць, што на аснове аналізу некаторых твораў Яна Чачота і Уладзіслава Сыракомлі можна зрабіць выснову аб тым, што балада ў Яна Чачота выходзіла за межы свайго жанравага вызначэння, істотна рухаючыся да праўдзівасці перадачы выяўленага сюжэту, губляла традыцыйны фантазійна-містычны пачатак – відавочна папярэднічаючы такой форме, як гавэнда, шырока распаўсюджанай ў пісьменстве Уладзіслава Сыракомлі.

На гістарычнай аснове шэраг ліра-эпічных твораў, сярод якіх якраз гутаркі або гавэнды, паэмы, драматычныя творы напісаў Уладзіслаў Сыракомлі, са спасылкамі на крыніцы, да ліку каторых адносяцца і названыя вышэй, апрача таго, гербоўнік Каспера Нясецкага, а таксама ранейшыя гісторыка-біяграфічныя творы, такія як “*Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego kasztelana krakowskiego, hetmana wielkiego koronnego*” Станіслава Арахоўскага, “*Historya Jana Karola Chodkiewicza, Wojewody Wilenskiego, Hetmana Wielkiego*” Адама Нарушэвіча і інш. Вар-

та адзначыць, што творы У. Сыракомлі адрозніваюцца больш буйнымі формамі, імкнуцца да маштабнасці выяўлення падзей, эпізоды з гістарычных дакументаў паказваюцца ў больш глыбокім зрэзе, аўтар намагаецца не проста прадэманстраваць пэўны фрагмент мінулага, але і прамаляваць герояў, іх характары, зняць з іх у пэўнай ступені «пыл стагоддзяў». Паэма-гутарка “Urodzony Jan Dęboróg” адлюстроўвае ў высокай ступені сутыкненне кансерватыўнага ладу з прагрэсіўным і, у той жа час, падкрэслівае і важныя для захавання на будучыню маральныя пастулаты, важнасць шляхецкай годнасці, адукацыі, веры. У паэме “Margier” адлюстраваны гераічны замак Пулен, які пераможаны, але не здадзены на рабункі і палон крыжакоў. Паэма “Stare Wrota” паказвае сацыяльна-палітычны лад Рэчы Паспалітай у часы Жыгімонта III Вазы, малюе партрэт святара Пятра Скаргі, замацоўвае важнасць духоўных арыенціраў. Дзеі сутыкнення двух розных светапоглядаў, хрысціянскага і язычніцкага апісваюцца і ў паэме “Córa Piastów”. Вялікі князь літоўскі Трайдзень нападае на замак князя Земавіта, з мэтай захопу. Тройдзень мае намер разбурыць замак, але сустракае дачку Пястаў – Ганну. Дзяўчына раззбройвае пераможцу, пагаджаецца выйсці за яго замуж, каб прадухіліць помсту і забойствы. Паэма “Marcin Studzieński” трансліюе падзеі XV – пачатку XVI ст. Тут паўстае Літва ў час развіцця гандлю, рамёстваў, паказваюцца сацыяльныя супярэчнасці. У цэнтры рамантычнага аповеду – гісторыя закаханага юнака, які не можа быць з абранніцай Марыяй з прычыны свайго шляхетнага паходжання. Калі гаварыць пра часавы ахоп у гістарычных творах, ва Уладзіслава Сыракомлі параўнальна з Янам Чачотам ён значна больш шырокі – часы Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай, а таксама Расійскай імперыі падчас вайны з Напалеонам Банапартам.

Пры дастатковым заглыбленні ў змест гістарычных твораў як Яна Чачота, так і Уладзіслава Сыракомлі можна заўважыць, што ў многім пісьменнікі падыйшлі да інтэрпрэтацыі крыніц

з доляй мастацкай умоўнасці, асабліва з улікам пэўнай часовай адлегласці і немагчымасці ўдакладнення факталогіі, хаця, верагодней за ўсё, дасканаласць захаванне фактаў не мелася на мэце. Першаснай мэтай ставілася канструяванне гістарычнай рэчаіснасці – памяці пра моцную дзяжаву, яе ваяроў, справядлівых князёў, заснаванне гарадоў, слаўныя перамогі – дзеля шанавання мінуўшчыны, а разам з тым – пабудовы шляху ў будучыню. Выкарыстанне фальклорнага матэрыялу сустракаецца ў абодвух пісьменнікаў, у Яна Чачота-збіральніка за свойваецца і праяўляецца ў паэзіі больш глыбока. Сацыяльны фон падзей рэзануе ў творах аўтараў у розных жанравых уваабленнях, у Яна Чачота выяўляецца асаблівым чынам і ў эмігранцкі перыяд.

* * *

Пры дастатковым заглыбленні ў пісьмовую спадчыну Уладзіслава Сыракомлі можна прасачыць, як асэнсавана паняцце Бацькаўшчыны на прыкладзе твораў розных жанраў. У краязнаўчых нарысах і падарожных нататках, літаратурна-крытычных і публіцыстычных артыкулах, паэтычных творах (вершах, гавэндах, паэмах) фарміруюцца ўяўленні аўтара пра радзіму. Акрэсленыя тэрытарыяльны, этнічны, грамадска-палітычны, культурны складнікі дазваляюць спазнаць патрыятычныя памкненні пісьменніка.

Варта вылучыць грунтоўны падыход Уладзіслава Сыракомлі да спасціжэння гісторыі роднага краю. У творчасці аўтара тэма мінуўшчыны праяўляецца шырока, дэкларуецца, што без памяці і досведу папярэдніх часоў нельга выбудаваць прышласці народа. Так, у якасці прыкладу мы адзначылі ўвагу да дзейнасці ордэна езуітаў, факты якой Уладзіслаў Сыракомля ўзяў за аснову ў ліра-эпічных творах і белетрызаванай прозе, абапіраючыся на іх справы ў развіцці асветы, матэрыяльнай культуры, на постаці знакамітых людзей, якія зрабілі шмат для будучыні краю.

Гісторыя робіцца і фактарам збліжэння твораў Яна Чачота і Уладзіслава Сыракомлі. Адзначым, што пісьменнікі інтэрпрэтуюць выкарыстаны матэрыял з пэўнай мастацкай умоўнасцю, маючы на мэце і гераізацыю дзеячаў мінулага. Адзін з важных фактараў – менавіта канструяванне вобраза – памяць пра веліч і магутнасць дзяржавы, яе кіраўнікоў, смелых і адданных ваяроў, апірышча на справядлівасць і закон. Абодва пісьменнікі выкарыстоўваюць фальклорны матэрыял, што таксама абумоўлена назапашаным вопытам творцаў, абодва з пачцівасцю ставяцца да мовы краю. І Ян Чачот, і Уладзіслаў Сыракомля развіваюць сацыяльную праблематыку, уздымаючы пытанні роўнасці, асветы і свабоды людзей. Абодва аўтары праяўляюць бязмежную любоў да Радзімы, заўважна адрозную. Уладзіслаў Сыракомля практычна ўсё жыццё не пакідаў Літвы-Беларусі, праяўляючы пачуцці сціплага творцы да такой жа сціплай айчыны, якая, на першы погляд, мала чым адметная – відавочна, пісьменнік усё жыццё намагаўся праявіць красу ўсяго роднага. Ян Чачот бачыў абавязкам сумленнае служэнне краю, пажыў і на чужыне, таму змог пабачыць Бацькаўшчыну здаля, праз тугу на «чужой старане» беларуская зямля ў сваёй недасяжнасці выглядае яшчэ больш каштоўнай.

**АРТУР БАРТЭЛЬС:
“OJ NIE MASZ, NIE MASZ, JAK LITWA NASZA!”**

7.1. Творчасць Артура Бартэльса ў кантэксце беларускай і польскай літаратур (ідэйна-тэматычны аспект)

Так сталася, што беларускі і польскі народы на працягу «доўгага» XIX ст. не мелі сваёй дзяржаўнасці. Што датычыцца палякаў, фактычна ўтварылася сітуацыя, аналагічная становішчу нямецкіх зямель у XVIII ст., калі патэнцыял германскага народа, не могучы раскрыцца ў дзяржаватворным рэчышчы, паспяхова сублімаваўся ў духоўнай сферы, што дало чалавечтву класіку філасофскіх вучэнняў у выглядзе тэорый перадусім Гегеля, Канта, Феембаха, а таксама літаратурных класікаў – найперш Гётэ ды іншых прадстаўнікоў перыяду «Бурны і націску». Польскі народ свой патэнцыял нескаронага, пасіянарнага духу ўвасобіў у літаратуру, спарадзіўшы такіх пісьменнікаў, як рамантыкі А. Міцкевіч і Г. Сенкевіч, рэалісты М. Канапніцка і Ю. Крашэўскі, прадстаўнікі перыяду “Młodej Polski” («Маладой Польшчы»)… А колькі выхадцаў з зямель Рэчы Паспалітай, пачынаючы ўжо з другой паловы XVIII ст., прысвяцілі свае жыцці іншым дзяржавам!

Вір, энергетыка такой пасіянарнасці не маглі не зацягнуць у сябе і народжаных на этнічных беларускіх землях. Лепшым прыкладам тут – А. Міцкевіч. З аднаго боку, ліцвіны, як яны самі сябе называлі вельмі часта, працавалі на польскую культуру і – адпаведна – палітычную ідэю. З іншага боку, адкараскацца ад сваіх каранёў практычна нікому не ўдавалася. Хаця многія сваю ліцвінскасць і лічылі або феноменам вузкалакальным, непалітычным, або перажыткам, атавізмам. Гэта не перашкаджала ім адносіць сябе да падзвіжнікаў польскай

нацыянальнай ідэі ці хоць бы культуры. Але ў той жа час менавіта састарэлая, раннемадэрная ліцвінская сапраўднаю сцэжкою, якая вяла да беларускасці ў сучасным катэгарыяльным разуменні, і літаратурныя творы шырокага кола аўтараў-ліцвінаў, польскія па мове, тым не менш, у сваёй глыбіннай этнічнай сутнасці з'яўляліся беларускімі.

Праўда, гэта стала зразумела толькі з адлегласці часу. Прынамсі да 1960-х гг. у беларускай літаратуразнаўчай навуцы не было прынята адносіць да гісторыі айчынай літаратуры аграмадны пласт польскамоўных твораў XIX ст. Аднак на іх зусім па-іншаму паглядзелі такія на той час маладыя даследчыкі, як А. Мальдзіс і Г. Кісялёў, убачыўшы духоўную каштоўнасць для беларушчыны ў многіх здабытках польскамоўнай творчасці землякоў – ураджэнцаў літоўскіх і беларускіх губерній.

Да такіх належыць адзін з самых вядомых у XIX ст. паэт і мастак Артур Бартэльс. Яго імя, аднак, на працягу XX ст. пакрылася смугою забыцця. Нават не дапамог факт прыняцця верша “A tu jest Warszawa” («А тут ёсць Варшава») А. Бартэльса ў якасці нефармальнага гімна Варшавы пасля зруйнавання горада напрыканцы Другой сусветнай вайны.

Між тым феномен творцы пры ўсёй тагачаснай тыповасці знаходжання ў двух літаратурных кантэкстах – польскім і беларускім – заслугоўвае ўвагі, падмацаванай мастацкім узроўнем шматлікіх вершаў, чатырох паэм, трох вершаваных п'ес, а таксама некалькіх нарысаў пра паляванне.

Год нараджэння А. Бартэльса – 1818. Месца – дакладна невядома. Гіпатэтычна (калі верыць прызнанню самога аўтара ў адной з паэм) – вёска Дзяніскавічы (цяпер Ганцавіцкі раён Брэсцкай вобласці). Паходжанне – шляхецкае. Будучы творца атрымаў добрую адукацыю: вучыўся ў Варшаве і Парыжы.

Ужо з гэтай пункцірнай інфармацыі відаць, што сталенне маладога чалавека прыпала на пік творчасці і славы найбольш вядомага польскага пісьменніка Адама Міцкевіча. Натуральна,

у будучым такая «інтэрферэнцыя» не магла не сказацца. І А. Бартэльс не хавае ўплыву А. Міцкевіча:

...I nuż się cisnąć do ust Litwina,
Walenrod, Dziady albo Grażyna...

І ціснуцца знекуль у вусны ліцвіна
Дзяды, Валенрод ці Гражына-каліна¹.

[138, s. 10]

Калі шырэй глядзець, штуршком да творчасці магла стаць дзейнасць філаматаў і філарэтаў. Менавіта яны першымі надалі канцэптуальную ўвагу фальклорнаму багаццю свайго народа, падзеям, якія адбываліся на гэтай зямлі, увогуле прыгажосці свайго краю, запачаткаваўшы тым самым мадэрную беларускасць. Менавіта яны аднавілі традыцыю беларускамоўнай творчасці, што была пэўны час перарвана. Менавіта яны ўбачылі матэрыял для мастацтва слова на сваёй Бацькаўшчыне.

Зададзеная інерцыя была настолькі магутнай, што спарадзіла шэраг паслядоўнікаў, мэйнстрым. Хоць магчымасць вучыцца ў Віленскім універсітэце для А. Бартэльса была перакрыта: у 1832 г. установу ўлады зачынілі. Тым не менш ён стаў адным з дзясяткаў пісьменнікаў – польскамоўных, але і беларускіх.

Творчы метад. Першыя літаратурна-мастацкія творы А. Бартэльса адносяцца да канца 1850-х гг., яшчэ да паўстання. Тады заставаўся моцным уплыў рамантызму. Тым не менш у сусветнай літаратуры ўсё большую прастору займаў рэалізм. Паэмы А. Бартэльса “Deniskowicze” («Дзяніскавічы», 1862), “Tydzień poleski” («Палескі тыдзень», каля 1860) адпаведна адлюстроўваюць тыя працэсы. Больш за тое, адносна апошняй паэт шчыра пазней успамінаў, што стваралася яна нават не за пісьмовым сталом – у лесе, паміж паляваннямі на глушкую [128], што можна параўнаць з маляваннем з натуры.

Разам з тым, аўтар не схільны катэгарычна не пускаць рамантычныя ноткі і шырока аздабляе лірызмам сваю паэзію.

¹ Тут і далей пераклад гэтага твора Віктара Гардзея; рукапіс.

Так, у паэме “Deniskowicze” галоўная ўвага сканцэнтравана на ўнутраным свеце лірычнага героя, нягледзячы на тое, што ў творы апісваецца звычайная вёска і яе ваколіцы. Усё не проста акідваецца вачыма, але перадусім прапускаецца праз душу:

Witaj wiosko ty poleska,
Gwiazdko dni dziecinnych,
Gdzie spłoneła pierwsza łezka,
Z oczu mych niewinnych.
<...>

Witaj domu, gdzie dzieciątkiem
Pierwsze spędził lata,
Tyś się zdawał mi początkiem
Razem koncem świata.

Вітаю, палеская вёска,
Дзе зоры мне ззялі ярчэй.
Сплыла тут і першая слёзка
З дзіцячых нявінных вачэй.
<...>

Вітаю свой дом, дзе дзіцяткам
Няўцямна шалеў, – гэты дом
Здаваўся мне свету пачаткам
І разам з тым свету канцом¹.

[8, с. 14]

Адразу ўзнікае жаданне правесці паралель з Міцкевічавай крыніцай паэзіі, пра якую В. Каваленка пісаў: «Запрашэнне глянуць на звыклы як быццам краявід, але ўжо і нязвыклы, бо ён непазнавальна змяніўся пад поглядам паэта, было па сутнасці запрашэннем глянуць у сваю душу, адкрыць яе для роднага краю. Свае “дамашнія”, правінцыяльныя, нічым як быццам не знакамітыя лес і возера заслугоўвалі, аказваецца, самай натхнёнай паэтычнай увагі, бо яны, як увесь край, раўнапраўныя, над імі тое ж самае неба, што і над іншымі краінамі» [41, с. 69].

Сама мясцовасць у “Deniskowiczach” выпісана якраз даволі рэалістычна, з дакументальнай дакладнасцю:

Tyś ta sama jak przed laty,
Taż cerkiew z krzyżami,
I też same kurne chaty,
Kryte dranicami.

Такая, якой і была ты:
Царква вунь з крыжамі відна,
І тыя ж скрозь курныя хаты,
Хоць крыюць іх дранкай здаўна.

[8, с. 14]

¹ Тут і далей пераклад гэтага твора Віктара Гардзея.

Калі ў гэтай паэме рамантызм і рэалізм, так бы мовіць, сінкрэтызаваны, дык у “Tygodni poleskim” ён часцей за ўсё размяжоўваецца – і розныя часткі такім чынам ствараюцца паводле розных творчых метадаў. Лірычныя адступленні, натуральна, веюць рамантызмам. Возьмем пачатак:

Hej Litwinie,	Гэй, ліцвіне,
Lasów synie,	Лясоў сыне,
Wiosna tuż!	Вясна вось-вось!
Piękny dzionek,	Кураць прыгрэвы,
I skowronek	Ў жаўрука ўжо спевы
Śpiewa już...	Чутны нябось.

[138, s. 1]

Да таго ж у букалічных матывах паэмы можна расчытаць таксама рудыменты сентыменталізму. Такое сумяшчэнне мастацкіх падыходаў у беларускай літаратуры сярэдзіны XIX ст. было заўважана даўно. Яго абгрунтаванне бачылі ці то ў «неразвітасці, замаруджанасці працэсу станаўлення» [29, с. 35] беларускага прыгожага пісьменства, ці то ў паскоранасці літаратурных працэсаў [41, с. 60–202].

Відавочна, аўтар не ставіць на мэце, як бы некалі сказалі, узняцца да крытычнага рэалізму. Гэта паказала і далейшае развіццё паэмнага жанру ў А. Бартэльса. “Zimowe łowy na Litwie” («Зімовыя паляванні на Літве», 1879) і “Polowania letnie i jesienne” («Летнія і асеннія паляванні», 1880) ствараюцца без адчувальных рамантычных матываў, пры гэтым праступае пазітывісцкі падыход. Дэталёва апісваецца паляванне на розную жывёнасць. Паказальна, што ў апошняй паэме паляўнічага цыклу і раздзелы не проста пранумараваны, а названы згодна з тэматыкай: “Kaczki” («Качкі»), “Młode cietrzewie, biekasy” («Маладыя цецерыкі, бакасы»), “Wilki” («Ваўкі»), “Polowanie z chartami” («Паляванне з хартамі»), “Lisy gniazdowe” («Гнездавя лічы»), “Słonki i przepiółki” («Слонкі і перапёлкі»), “Jarząbki” («Рабчыкі»). Лірычна-рамантычныя часткі займаюць прыкметна меней месца. Маём лірычна-філасофскага плану

заканчэнні абедзвюх паэм і – часам – некаторых яе частак. Паказальна, што няма працягу любоўнай лініі, якая была ў першай паэме цыклу, а ў другой ператвараецца ў тэму спакойнага сямейнага шчасця. Гэтым самым творчы метада А. Бартэльса застаецца ў рэчышчы развіцця польскай літаратуры, якое пракладалася ў бок згаданага пазітывізму. Як напіша менавіта ў раздзеле пра пазітывізм праз цэлае стагоддзе выбітны даследчык літаратуры Юльян Кжыжаноўскі “w cieniu Asnyka i Konopnickiej i nie łatwo dostrzega się ich satelitów, uprawiających poezję realistyczną i kontynuujących zazwyczaj linię romantyczną francuskiego piosenkarza Berangera i rodzimego gawędziarza, Syrokomli. Należy do ich grona literat lwowski Michał Biernacki, pisujący pod pseudonimem Mikołaja Rodocia (1836–1901) satyryczne obrazki z życia ziemian, urzędników i mieszczan galicyjskich, cięte, ale nie pozbawione dowcipu i polotu. Towarzyszyli mu humoryści piosenkarze, jak Artur Bartels i Włodzimierz Zagórski (pseud. Chochlik)”¹ [149, s. 430].

У заключны перыяд жыцця (у Кракаве) А. Бартэльс быў арганічна ўспрыняты цячэннем “Młodej Polski”. Так, у работах па гісторыі літаратуры ён фігуруе ў адным шэрагу з прастаўнікамі таго мастацкага кірунку – Леанардам Савінскім (1831–1887), Адамам Асныкам (1838–1897), Уладзімежам Загурскім (1834–1902), Каралем Шыmanoўскім (1882–1937) і інш. [148, s. 9]. Гэтаму былі падставы – перадусім у выглядзе скеп-

¹ Пераклад: «У цені Асныка і Канапніцкай нялёгка заўважыць іх спадарожнікаў, якія займаюцца рэалістычнай паэзіяй і звычайна працягваюць рамантычную лінію французскага спевака Беранжэ і айчыннага апавядальніка Сыракомлі. Належыць да іх шэрагу львоўскі літаратар Міхал Бернацкі, які пісаў пад псеўданімам Мікалай Радоця (1836–1901) сатырычныя абразкі з жыцця галіцкіх памешчыкаў, чыноўнікаў і мяшчан, рэзкія, але не пазбаўленыя гумару і размаху. Яму спадарожнічалі гумарысты-спевакі, такія як Артур Бартэльс і Уладзімір Загорскі (псеўд. Чохлік)». Тут і далей цытаты з вершаваных і праязічных мастацкіх тэкстаў, калі беларускамоўная версія адсутнічае, даюцца ў падрадкавым перакладзе А. Трафімчыка.

тыцызму ці нават пратэстных адносін ліцвіна, напрыклад, да тэхнічнага прагрэсу, мяшчанства, двухаблічнай маралі і г. д. Пацверджаннем таму, напрыклад, публікацыі яго твораў (вершаў “Kabała” і “Dzionaek obywatelski” – «Кабала» і «Абывацельскі дзянёк») у выданнях таго кола [153, с. 9–14].

У вершах і п’есах, а таксама нарысах А. Бартэльса назіраецца яшчэ і ўплыў асветніцкага рэалізму, але «з прыцэлам» не на сялянства, а перадусім на шляхту (што было тым часам характэрна для многіх папярэднікаў гэтага пісьменніка, напрыклад, Я. Баршчэўскага [41, с. 81]). Большасць з усіх 40 вершаў зборніка А. Бартэльса “Piosnki i satyry” («Песенькі і сатыры», 1888), п’есы – драма “Serce brata” і камедыя ў адным акце “Niewiniątko” («Сэрца брата», «Цнатліўка», абедзве 1859); аднаактавы абразок “Goście” («Госці», 1875); монадрамы “Moja emulacja z panną Marianną” («Маё спаборніцтва з паннай Марыяннай», 1870) і “Czy to tak dawniej bawili się?” («Ці ж так даўней гулялі?», 1878); камедыі “Pisarz prowentowy” і аднактоўка “Popas w Miłosnej, czyli Zemsta cioci Salusi” («Эканом», «Прыстанак у Мілоснай, або Помста цёці Салюсі», абедзве 1875), пяць нарысаў пра паляванне на Літве (1878–1879) маюць дыдактычны змест. Драматургічныя творы ў многім пераклікаюцца з пачаткам творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча (п’еса «Ідылія», вершаваныя аповесці «Гапон», «Вечарніцы», «Купала» і інш.)¹. Але, пазбаўленыя крытычна-рэалістычнага падыходу, не ўздываюцца вышэй.

Тым часам беларуская літаратура вуснамі найперш Адама Плуга, Янкі Лучыны, Адама Гурыновіча, Ф. Багушэвіча абазначала ўхіл да крытычнага рэалізму. Таму варта казаць, што ў «кракаўскі» перыяд жыцця (апошнія гадоў дзесяць) творчы шлях А. Бартэльса аддаліўся ад кірунку развіцця прыгожага пісьменства, запачаткаванага на радзіме творцы, аднак і цалкам не парваў з той традыцыяй.

¹ Пар.: [29, с. 49–70].

Тэматыка. Кола тэм рознажанравых здабыткаў А. Бартэльса ў літаратуры, натуральна, складвалася ў залежнасці ад месцаў пражывання аўтара, геаграфіі жыццёвых шляхоў. Лепшыя па мастацкіх вартасцях творы, якімі з’яўляюцца вышэйназваныя паэмы, прывесчаны тэме палявання. Адметна, што дзве з іх былі створаны на радзіме, а яшчэ дзве – у эміграцыі (пэўна, як сублімацыя настальгіі).

Геаграфія аповедаў у паэмах А. Бартэльса мае вузкую лакалізацыю. Яны засяроджваюцца галоўным чынам на лясах Клецкай ардынацыі Радзівілаў. А. Бартэльс, які сам быў заядлым паляўнічым, па-мастацку апісаў гадавы цыкл паляванняў у беларускім лесе.

Каштоўнасць паэм А. Бартэльса павышаецца яшчэ і дзякуючы іх суправаджальнаму тэматычнаму спектру. Ён ахоплівае, акрамя разгляду самой тэхнікі палявання ў беларускім лесе на працягу ўсяго года, раскрыццё быту паляўнічых (апісваюцца жыллё, сталаванне, даецца псіхалагічная характарыстыка асоб і інш.), аналіз філасофіі і культуры палявання, адносіны паміж удзельнікамі палявання, а таксама апісанні беларускай прыроды. Аўтар паэм выходзіць на шырэньшыя сацыяльныя высновы.

Асаблівую ўвагу прываблівае этнаграфізм у творчасці А. Бартэльса. Акрамя паэм, тут вартыя ўвагі нарысы: “O bobrach na Litwie” («Пра баброў на Літве»), “O niedźwiedzich na Litwie” («Пра мядзведзяў на Літве»), “O wilkach litewskich i polowaniu na nich” («Пра літоўскіх ваўкоў і паляванне на іх»), “Kilka słów o Polesiu, Poleszukach i o polowaniu” («Колькі слоў пра Палессе, палешукоў і пра паляванне»), “Książę wojewoda trocki” («Князь-ваявода троцкі»). Этнаграфізм у А. Бартэльса можна параўнаць з аналагамі ў іншых польскіх і беларускіх пісьменнікаў XIX ст. «Зацікаўленасць жыццём народа была ўласціва таксама і польскай літаратуры, асабліва творчасці Э. Ажэшка. <...> Этнаграфізм у Ажэшка – натуральны побытавы каларыт. Ён нясе мастацка-адлюстравальную функцыю. Быт бе-

ларускай вёскі адлюстроўваецца ў яе творах не самаэтна... а як рэальная жыццёвая аснова мастацкіх вобразаў. Прынцыпы мастацкага выкарыстання беларускага жыцця, уласцівыя Ажэшка, маюць моцныя традыцыі ў творчасці У. Сыракомлі і А. Міцкевіча, для якіх яно таксама не складала нічога экзатычнага...», – пісаў В. Каваленка пра сучасніцу нашага аўтара [41, с. 179].

Увогуле названы даследчык знаходзіць нямала падобнага паміж «Панам Тадэвушам» і «Новай зямлёй» [41, с. 267–270]. Многае з таго датычыцца і паэм А. Бартэльса. Тым не менш апошні стаіць бліжэй да А. Міцкевіча. Перш за ўсё таму, што малюе свет шляхты – у адрозненне ад «энцыклапедыі сялянскага жыцця». Аднак у поле зроку (хоць і вачыма шляхціча) трапляе і свет сялянства. Для яго адлюстравання нярэдка аўтар звяртаецца да аўтэнтычнай рэгіянальнай мовы (яшчэ адна тагачасная традыцыя ў беларуска-польскай літаратуры, якая пераследавала мэту «максімальнага набліжэння да жыцця» [41, с. 78–79]). Больш за тое, з нарыса “Książę wojewoda trocki” – пра князя Юзафа Радзівіла – даведваемся, што ён (перадусім у стасунках з сялянамі) ужываў беларускую мову. Так, пад канец жыцця, не выязджаючы сам на паляванне, але запрашаючы на дзічыну сваіх лясоў гасцей, князь арганізоўваў своеасаблівы тэлеграф з месца падзей – расставіўшы падданных на адлегласці голасу. Праз дзясяткі кіламетраў у абодва бакі ішла пераклічка. З боку Радзівіла гэта, як правіла, былі загады і пытанні, напрыклад: “Padawaj, kab pilnawali!”, “Padawaj, kab sabaki puskali!” [131, s. 43].

У беларускай літаратуры традыцыйна разглядаюцца польскамоўныя “Na głuszce. Akwarela myśliwska z Polesia” («Паляўнічыя акварэлькі з Палесся») трохмоўнага паэта Янкі Лучыны (вядома, звычайна ў перакладзе). Трэба заўважыць, што яны створаныя пазней за «паляўнічую эпапею» А. Бартэльса (першыя звесткі пра Лучынавы «Акварэлькі» адносяцца да 1882 г., а цалкам яны былі апублікаваны ў 1898 г.). Мяркуючы па храналогіі, Янка Лучына да напісання свайго твора

мог азнаёміцца з «эпапеяй» земляка. Некаторыя пераклічкі адчуваюцца. Хоць у цэлым паляўнічая тэма ў Янкі Лучыны раскрыта значна вузей, чым у А. Бартэльса. Аднак Лучынавы «Паляўнічыя акварэлькі...» маглі ўзнікнуць і ў сувязі з тым, што паляўнічая тэма была ўвогуле ў трэндзе – як у Расійскай імперыі (успомнім «Записки охотника» І. Тургенева, 1847–1851), так і сярод польскіх пісьменнікаў (гл. вышэй). Каштоўнасць «Акварэлек» таксама прыкметная. Перадусім для беларускай літаратуры. Хаця б таму, што сам аўтар даў беларускамоўны варыянт урыўка з іх – верш «Стары ляснік». Сімптаматычна, што і паэмы А. Бартэльса, і «Паляўнічыя акварэлькі...» Янкі Лучыны і ствараліся падобна – па-першае, з натуры, па-другое, блізкай была геаграфія (Палессе), па-трэцяе, назіраецца тоеснасць у мастацкім метадзе¹. У. Мархель і С. Тарасава гэты твор Янкі Лучыны ставяць у адзін шэраг з «Песняй пра зубра» М. Гусоўскага, «Панам Тадэвушам» А. Міцкевіча і «Новай зямлёй» Якуба Коласа [70, с. 163; 97]. Несумненна, паэмы А. Бартэльса у названым радзе будуць глядзецца таксама арганічна. Таму, называючы «Паляўнічыя акварэлькі...» «далейшым крокам у набліжэнні да нацыянальнага сялянскага эпасу» [9, с. 132], беларускім літаратуразнаўцам варта прызнаць, што папярэднім такім крокам стала «единственная в славянской литературе – охотничья эпопея» А. Бартэльса.

Лейтматыў. З улікам тэматычнага кантэксту важна, што чырвонай, магістральнай ніткай паэмных твораў і нарысаў А. Бартэльса становіцца ідэя так званага ліцвінскага патрыятызму. Пра што б ні гаварылася ў іх – усё зводзіцца да свайго, роднага, часта вузкарэгіянальнага. Рэгулярна гучаць словы пра Літву як пра найлюбімейшы ў свеце край з незаслужанай складанай доляй (традыцыйныя для літаратуры першай паловы XIX ст. і часам з прыкметнай доляй збаналізаванасці – для другой), ухваляюцца пэўныя элементы жыцця на ёй (акрамя магчымасцей палявання, напрыклад, коні, кірмашы, ежа, таварышы і нават слугі). Напрыклад:

¹ Пар.: [70, с. 162–163].

Ale gdzież nas odwiodła z głównego przedmiotu
Myśl o Litwie pocziwej, tej zacnej krainie,
Co wynagradza hojnie każda krople potu
Pracy czleka, choć mlekiem i miodem nie płynie

Няўзнак, незаўважна ад тэмы і справы галоўнай,
А дзе і калі, ля нейкага там павароту,
Адпрэчыў нас боль на Літве – прыгожай, чароўнай,
Што цэніць заслужана кожную кропельку поту.

[138, s. 33].

А. Бартэльс, паводле многіх, ужо цытаваных радкоў паэмы “Tydzień poleski” успрымае непадзельна гістарычна літоўскія і беларускія землі Паўночна-Заходняга краю. Між тым, як сведчаць некаторыя пасажы, часам у паняцце «Літвы» ўключваюцца і рэгіёны, якія да гістарычнай Літвы не належаць. Прычым, як сказана, дух незалежнасці тут не элімінаваны.

Тым не менш пачынае шлях да радзімы ў шырокім сэнсе А. Бартэльс з роднага кута. На ім засяроджваецца і галоўная ўвага аўтара, канцэнтруецца падзейны змест. Вёска Дзяніскавічы і яе наваколлі – Радзівілавы лясы, балоты, лугі, дарогі, урочышчы – ледзь не дакументальна становяцца фонам для разгортвання апаведу (чаго варты дзясяткі тапонімаў, якія фігуруюць у творах). Прычым як прырода, так і людскія партрэты падаюцца нярэдка ў якасці тыповых для ўсёй краіны. Хоць аўтар не пазбягае пры наяўнасці ўказваць на адрозненні з іншымі куткамі яго Літвы. Відавочна, А. Бартэльс не лічыць іх прынцыповымі і ўсведамляе розныя рэгіёны («іншыя часткі Літвы») адной краінай – «велічнай Літвою і Руссю». Увага да роднага кута вытлумачваецца вялікай любоўю да яго, якая ў эміграцыі толькі абвастрылася. Ізноў-такі – характэрны для таго часу выпадак (у сувязі з вымушанай эміграцыяй пасля паўстанняў інсургентаў).

Адшукаўшы паэму “Deniskowicze”, аўтар гэтых радкоў паспяшаўся назваць яе першым творам пра канкрэтную беларускую вёску [101]. Аднак першым тут стаў Адам Плуг (1823–1903) таксама з польскамоўнай паэмай “Żukówy Borek” («Жукаў Барок», 1848). Сімптаматычна, што і гэты пісьменнік пахо-

дзіць з Мінскай губерні. Больш за тое – з Радзівілавых угод-дзяў! Не выключана, што да напісання сваіх «Дзяніскавіч» у 1862 г. А. Бартэльс паспеў азнаёміцца з тагагодняй публікацыяй «Жукава Барка». Унісон між творамі відавочны – і па форме, і па змесце, да дэталей. Супастаўляльны нават аб’ём: 350 радкоў у Плуга і 272 – у Бартэльса. Супадае вершаваны памер: кожны радок з’яўляецца 8-складовым; прычым, нягледзячы на польскамоўнасць, якая нібыта павінна была дыктаваць схільнасць да сілабічнага гучання, і Адам Плуг, і А. Бартэльс цягнуцца да выразнай сілаба-тонікі ў выглядзе 4-стопнага харэя. «У сваёй вершаванай гавэндзе “Жукаў Барок”, напісанай падчас жыцця Адама Плуга на Падоле, аўтар імкнецца на радзіму, бо яму там “сicho, błogo, słodko, miło”¹. Ён успамінае ўсё да драбніц: вёску, лес, раку, хату, двор, пакоі... Памяць паэта захавала кожную падзею, пачуцце, звязанае з той альбо іншай рэччу, краявідам. Мастацкая тканіна гавэндзі густа перасыпана каларытнымі апісаннямі роднай і дарагой сэрцу Адама Плуга наднёманскай зямлі», – піша пра твор Адама Плуга М. Хмяльніцкі, заўважаючы далей зусім не адзінкавую прысутнасць беларусізмаў у тканіне твора, а таксама зварот аўтара да тапаніміі роднага кута [143, s. 405–408]². Такая характарыстыка цалкам пасуе паэмным твораў і А. Бартэльса, і многім яго творчым сучаснікам-ліцвінам³.

У многіх радках паэта відавочна праглядаецца міцкевічаўскі пачатак. Пытанне, якое ўзнікала ў даследчыкаў датычна А. Міцкевіча, можна паўнапраўна адрасаваць і А. Бартэльсу: «...Ці сапраўды... пішучы, што ён сумуе па родным краі, сумаваў толькі... па маленькаму роднаму кутку, дзе прайшло яго дзяцінства, ці родныя мясціны былі ў яго творчасці ўвасабленнем усяго краю, які ён усюды называў Літвой?» В. Каваленка, як і большасць іншых, вырашае гэту дылему на карысць другой тэзы: «Вобраз радзімы, вобраз Літвы ў яго творчасці –

¹ Пераклад: «ціха, шчасліва, салодка, міла».

² Пар.: [155].

³ Гл., напрыклад: [54, с. 7].

не толькі адзін з самых важных элементаў духоўнага зместу ўсёй паэтычнай дзейнасці. Жыццё радзімы, а пасля памяць пра яе – гэта першая аснова паэтычнага натхнення» [41, с. 66].

Фактычна А. Бартэльс працягвае асэнсаванне трансфармацыі вобраза радзімы, якое пачалося пасля знікнення ВКЛ і Рэчы Паспалітай і адбывалася на працягу ўсяго XIX ст. Як слушна піша П. Кошман, «мастацкая трактоўка вобразаў прасторы і часу ў шматмоўнай літаратуры Беларусі першай паловы XIX ст. адлюстроўвае працэс пошукаў яе аўтарамі асновы нацыянальнай свядомасці» [51, с. 141].

Аднак што датычыцца А. Бартэльса, у яго творах не назіраецца прынцыповай эвалюцыі ў рэцэпцыі радзімы. Вельмі часта аўтар дыферэнцыруе яе па этнічных рэгіёнах. Паказальным тут з'яўляецца сатырычны верш “Miłość ojczyzny” («Любоў да айчыны», год напісання 1859 – паэт яшчэ жыў на Літве; падчас пражывання ў Кракаве ступень польскасці ў вершах – у адрозненне ад паэм – узрасце). Паводле названага верша, на тэрыторыі колішняй Рэчы Паспалітай, якая – што паказальна – называецца Польшчай, выдзяляецца некалькі правінцый, у тым ліку на тэрыторыі ВКЛ – Жмудзь, Беларусь, Літва [127, s. 6–10]. Так, у палітычным сэнсе радзіма для А. Бартэльса – гэта Польшча. Палітычная прыналежнасць да яе не выпетрылася цалкам (хоць адчуваецца прыкметна менш, чым у творах папярэднікаў). Пісьменнік (калі не браць пад увагу «кракаўскіх» вершаў) не акцэнтуюе на гэтым увагу. У тых жа паэмах падобныя думкі праслізгаюць лічаныя разы дый то – даволі аказіянальна, як напрыклад:

To safandula! Już my polacy
Gotowi siedzieć przy piecu krukiem,
Gdy da nam Pan Bóg na stare lata
Wnuczka, co piszczy: Dziadzia i Tata!¹

[139, s. 7]

¹ Пераклад: «Гэта завала! Мы ўжо палякі / Гатовы сесці ля печы крукам, / Калі Бог дае нам на старасць / Унучка, што пішчыць: дзядзя і тата!»

Пасля вывучэння праблемы такога ўспрымання доктар гістарычных навук Алесь Смалянчук прыходзіць да высновы, што за «польскасцю» наогул і, у прыватнасці, за «польскасцю» з часу паўстанцаў Т. Касцюшкі (1794) звычайна хаваўся не ўласна польскі, а рэчпаспалітаўскі патрыятызм. Тым не менш, як дадаецца далей, «што датычыцца палітычных намаганняў ліцвінаў, то перабольшваць іх самастойнасць не трэба» [90, с. 49].

У той жа час успрыманне айчыны А. Бартэльсам бывае і тоесным Лучынаваму. Апошні радзімай «лічыў Літву, пад якой меў на ўвазе Беларусь. Часта ён нават супрацьпастаўляе Літву Польшчы праз бінарную апазіцыю *сваё – чужое*» [54, с. 9]. Аналагічныя пасажы знаходзяцца ў А. Бартэльса. Асабліва характарыстычным з’яўляецца лірычнае адступленне, паданае XVIII раздзелам “Tygodnia poleskiego”, дзе параўноўваюцца магчымасці палявання, прыроды і гаспадаркі на Літве і ў іншых краях:

Oj nie masz, nie masz, jak Litwa nasza!	На свеце няма, ой, няма, як Літва наша!
Co tam! nie jeden jakiś rozgłasza	Народ не адзін і не два, дзе поўная чаша,
Pochwały innych krajów i ziemi	Краіны свае ўзнясуць, як ёсць, не такімі.
Niech sobie żyją, Pan Bóg tam z niemi!	Няхай сабе жывуць, Пан Бог там з імі.

[138, s. 30]

Прычым параўнаўчы шэраг пачынаецца з супрацьпастаўлення з Каронай – этнічнай Польшчай. Затым ідзе Валынь, Украіна, Падолле. Неўзабаве аўтар зноў вяртаецца да Варшавы, каб супрацьпаставіць ёй (як сінекдасе, вядома) ліцвіна, літоўскія з’явы і ўрэшце Літву [138, s. 30–32].

А. Бартэльс усё ж ад польскасці адышоў больш, чым А. Міцкевіч. Але менш, чым многія землякі-сучаснікі – літаратары сярэдзіны і другой паловы XIX ст.: Ян Чачот, Уладзіслаў Сыракомля, тыя ж Адам Плуг, Янка Лучына... На заключным этапе жыцця паэта, калі ён апынуўся ў польскім асяродку, творчасць А. Бартэльса нават звярнулася да часцейшых праяў

польскага патрыятызму. Аднак галоўным чынам – у вершах і песнях, запатрабаваных шырокай публікай, якія тым часам лічыліся лёгкім жанрам. На дзвюх напісаных, відаць, у Кракаве паэмах, менш вядомых, але па мастацкіх вартасцях лепшых за вершы збольшага забаўляльнага плану (пры ўсёй сур’ёзнасці іх мэты), той працэс прынцыпова не адбіўся. Заканчэнне апошняй дужа характарыстычнае. Прывядзём урывак з эпілогу:

Tak i Litwa! kraj to, który
Nic w sobie nie ma pięknego,
Ani w nim bogactw natury,
Ani dobrodziejstw oswiaty,
Ani nawet owej złotej,
Tak pospolitej przed laty
Serdecznej naszej prostoty¹.

[137, s. 137–138]

«Гэты культ роднай старонкі, гістарычнай тэрыторыі Літвы робіцца візітнай карткай творчасці, бадай, усіх сучаснікаў, паслядоўнікаў і нашчадкаў Адама Міцкевіча, нараджэннем і лёсам звязаных з гэтай зямлёй. Ад рамантычна настроеных філаматаў і філарэтаў да пазітывісткі Элізы Ажэшкі, – быццам бы пра А. Бартэльса піша Г. Тычко, трохі пазней заключаючы наступнае: – Народжаны пад Мінскам польскі арыстакрат цудоўным чынам паяднаў у сваёй асобе выказаную І. Абдзіраловічам ідэю “адвечнага шляху”, што спалучае ў беларускай душы элементы ўсходняй і заходняй культуры і на гэтым грунце стварае сваю адметную, беларускую» [105, с. 4].

Дзякуючы шматлікім культурным дзеячам, такім як А. Бартэльс і яго сучаснікі, адбывалася вышэйзгаданае (п. 4.2) культурнае назапашванне. Гэтакім чынам, гадуючыся на глебе ліцвінскага патрыятызму, многія творцы (часцей за ўсё, самі таго не падазраючы) ішлі да нацыянальнага фармату народа.

¹ Пераклад: «Так і Літва! Край, які / Нічога ў сабе не мае прыгожага, / Ані багацця прыроды ў ім, / Ані дабрадзействаў асветы, / Ані нават той залатой, / Такой звычайнай цягам многіх гадоў / Нашай шчырай простасці».

Іх жыццядзейнасць ідэйна адпавядала галоўным чынам той эпосе, якая завяршалася на еўрапейскім кантынэнце і ў той жа час каштоўнасна кшталтавала арыенціры эпохі наступнай – мадэрнай. Яшчэ Ю. Пілсудскі (1867–1935) марыў пра аднаўленне гістарычнай Рэчы Паспалітай як федэрацыі народаў (разам з палякамі – літоўцаў, беларусаў, украінцаў). У такой дзяржаве, меркавалася, галоўную палітычную лінію будуць праводзіць палякі (як гэта і было ў старой Рэчы Паспалітай). Федэрацыйная канцэпцыя Ю. Пілсудскага страчвала моц не толькі з прычыны перавагі яе праціўнікаў унутры дзяржавы, але і ў сілу сваёй канцэптуальнай састарэласці. Тая тэорыя ў аснове сваёй палягала на раннемадэрных нацыях / этнасах (чытай: тых, якія былі ў Рэчы Паспалітай). Але ўжо ў XIX ст. фарміраваліся і шырыліся нацыі мадэрныя (хоць ва Усходняй Еўропе і параўнаўча запознена). Таму можна сказаць, погляды Пілсудскага былі звернуты ва ўчарашні дзень, што не дала яму шансаў на іх рэалізацыю. Як выказаўся амерыканскі гісторык Т. Снайдэр пра час параду суверэнітэтаў у выніку Першай сусветнай вайны, «у адным думкі польскіх і літоўскіх нацыяналістаў сыходзіліся: польска-літоўская Рэч Паспалітая памерла, і ўсе спробы ўтварыць шматнацыянальную федэрацыю – марныя» [91, с. 92].

Дзеячам XIX ст., у тым ліку культурным, на прасторах нядаўняй Рэчы Паспалітай будучыня яшчэ не абазначыла абрысы Беларусі, таму яны палітычна базаваліся на польскай / рэчпаспалітаўскай ідэі – архаічнай, рудыментарнай; разам з тым культурна ажыццяўляючы працэс накаплення – у бок беларушчыны. Да таго ж, як слушна заўважана, пасля паўстання 1863 г. «з’явілася адчуванне, што старая шляхта – патрыёты Рэчы Паспалітай – незваротна сыходзіць з гістарычнай авансцэны. Свае спадзяванні на нацыянальнае і сацыяльнае вызваленне – хоць і ў аддаленай будучыні – нашы землякі ўсё больш і больш пачынаюць звязваць з беларускім сялянствам» [9, с. 126]. Гэта прывяло да лагічнага выніку – маніфесталь-

на-беларускай творчасці Францішка Багушэвіча, Якуба Коласа і Янкі Купалы. Але жывілася яна менавіта ў кантынууме XIX ст. Больш за тое – стала яго працягам.

Пэўным доказам таму – тоеснасць матываў у паэтаў – пачынальнікаў сучаснай беларускай літаратуры, перадусім у Якуба Коласа і Янкі Купалы з іх папярэднікамі XIX ст., у тым ліку аб'ектам нашай увагі. Матываў – і маштабных, як патрыятызм, і меншых па значнасці, але якія турбавалі творцу адной літаратуры. Параўнаем, напрыклад, асэнсаванне тэмы паэта і паэзіі ў А. Бартэльса і Янкі Купалы, працытаваўшы толькі першыя радкі (NB у абодвух праграмных твораў! З назвамі па першых радках), адпаведна:

Ja nie jestem poetą; poeta ma wiarę
W siebie, w sztukę i ludzkość – ja jej nie
mam wcale,
Poeta z swego życia rad zrobić ofiarę
Idealom swej myśli, i marzeń swych
wcale...¹

Я не паэта, о крый мяне божа!
Не рвуся я к славе гэткай німала,
Хоць песеньку-думку і высную
мога,
Завуся я толькі – Янка Купала.

[127, s. 3–5]

[55, с. 90]

Якуб Колас наўрад ці чытаў А. Бартэльса (затое мог ведаць творчасць больш геаграфічна блізкага Адама Плуга²), але следам за сваім польскамоўным земляком па Радзівілавых

¹ Пераклад: «Я не паэт; у паэта ёсць вера / У сабе, у мастацтве і чалавечнасць – я яе не маю зусім, / Паэт са свайго жыцця рады зрабіць ахвяру / Ідэалам сваёй думкі і сваіх мар наогул...»

² Такую гіпотэзу выказвае Д. Віцько, слухна аргументуючы сугучнасцю «Жукава Барка» і «Новай зямлі»: «Аднолькавы рытм (не зусім так, «Новая зямля» напісана 4-стопным ямам, а «Жукаў Барок» – такім жа харэем. – А. Т.) і падобная рыфма (у Плуга непаслядоўная), – але не толькі форма збліжае гэтыя творы. Падобная ўнутраная прастора з найпадрабязнейшымі апісаннямі прынёманскіх краявідаў – вось тое, што падтрымлівае адчуванне знаёмага і ўжо дзесьці чутага на працягу ўсяго твора. І галоўнае – апавядальная інтанацыя з адценнем лёгкага смутку» [22, с. 80–81]. Сапраўды, і на пачуццёвым, і на сэнсавым узроўні пераклічка відавочная. Прынамсі яе трэба прызнаць большай, чым з пазмай А. Бартэльса «Denis-kowicze». Хоць і апошняя мае выразна блізкія матывы.

уладаннях (!) звяртаецца да апісання роднага кута, быту, людской філасофіі і інш. (перадусім у паэме «Новая зямля»). Нават у запеўках паэм (што сімвалічна!) бачацца аналогіі і некаторая ідэнтычнасць:

А. Міцкевіч	А. Бартэльс	Якуб Колас
Litwo! Ojczyzna moja! y jesteś jak zdrowie... ¹	Witaj wiosko ty poleska... ²	Мой родны кут, як ты мне мілы!

Толькі ў адрозненне ад абодвух Міцкевічаў А. Бартэльс узрушаны быў не адарваннем ад роднай зямлі, а наадварот – прыездам на яе. У той час, калі А. Міцкевіч знаходзіўся ў парыжскай эміграцыі, а Якуб Колас – у мінскай турме.

Адметна, што ў абодвух Міцкевічаў і – паміж імі – А. Бартэльса назіраюцца аналагічныя эскапады лёсаў: першую частку жыцця яны правялі на радзіме, затым, пасля сацыяльна-палітычнага катаклізму (у кожнага свайго), апынуліся ў эміграцыі / бежанстве. На «вялікую» радзіму з названых траіх асоб вярнуўся толькі Якуб Колас, аднак таксама не на тую, пра якую марыў, да таго ж родны кут заставаўся яшчэ доўга недасягальным.

Выпрабаванні лёсаў азначаных паэтаў, тым не менш, толькі ўзмацнілі гуманістычны пафас іх творчасці. Таму што без агульначалавечых каштоўнасцей, няхай і, як можа падацца, таўталагізаваных у мастацтве, патрыятычны лейтматыў не стаў бы такім цвёрдым стрыжнем, якім ён з'яўляецца ў любога пісьменніка.

Такім чынам, пісьменніцкія постаці нахштальт А. Бартэльса сваёю творчасцю выступаюць мосцікам, які злучае літаратуру на беларускіх землях першай паловы XIX ст., у многім польскамоўную, і літаратуру непасрэдна беларускую – якая стала класікай беларускага народа. Так, А. Бартэльс не прый-

¹ Літва! – родна зямейка! Ты, маўляў, здароўе... (пер. В. Дуніна-Марцінкевіча).

² Вітаю, палеская вёска...

шоў (прынамсі такіх фактаў не выяўлена) да беларускамоўнай творчасці. І нават месцамі назіраецца адыход ад развіцця ў бок яе. Абумоўлена гэта было выкрунтасамі лёсу. Творца на працягу ўсяго свайго шляху знаходзіўся ў каардынатах дзвюх літаратур – польскай і беларускай. Тым не менш парасткамі менавіта апошняй у большай ступені сталі лепшыя творы А. Бартэльса. Ацэнка Я. Лёсіка творчасці Я. Баршчэўскага можа быць (з нязначнымі, непрынцыповымі папраўкамі) арганічна экстрапаліравана і на такіх аўтараў, як намі разгледжаны: «Напісаны яны (творы. – А. Т.) папольску і былі надрукованы ў Петарбурзе ў 1844–1846 г. Усе яны жывым узяты з беларускага жыцця і ў польскай літаратуры ня маюць і ня будуць мець вялікага значэння. Можна з пэўнасьцю сказаць, што пісаліся яны папольску толькі дзеля таго, што беларушчына ў часы Баршчэўскага была ў поўным заняпадзе і іх нідзе ня можна было-б надрукаваць» [10, с. 83].

Пра узаемасувязь і ўплывы А. Міцкевіча на Якуба Коласа і Янку Купалу напісана шмат, гэты тэзіс запастуліраваны. Яго дэтэрмінізм, дзякуючы раскрыццю феномена А. Бартэльса (як і яго іншых сучаснікаў), угрунтоўваецца яшчэ больш. Названы нападзібы творца арганічна ўпісваецца як у польскае прыгожае пісьменства, так і ў беларускую літаратуру, з’яўляючыся многімі бакамі сваёй творчасці даволі тыповым прадстаўніком свайго часу. Разам з тым А. Бартэльс мае важкія літаратурныя дасягненні з гледзішча не толькі гісторыі, але і эстэтыкі. Яго многія творы маюць мастацкую каштоўнасць і для сённяшняга дня. Таму гэтак важна (перадусім для беларускай літаратуры) вяртаць з небыцця такія імёны, перакладаць іх творы, аналізаваць гісторыка-літаратурныя здабыткі.

7.2. Этнічная карціна Радзімы Артура Бартэльса

Артур Бартэльс пакінуў у творах розных відаў мастацтва нямала матэрыялу на тэму этнічнага вызначэння сваёй роднай старонкі на сярэдзіну XIX ст. Маём на ўвазе менавіта

этнічны аспект, але не нацыянальны. Хаця на Захадзе тым часам адбывалася фарміраванне народаў у мадэрным разуменні, на Беларусі такія працэсы адно зараджаліся і доўга выпельваліся.

У роднай вёсцы А. Бартэльс бываў нячаста. Яшчэ ў дзяцінстве паехаў вучыцца ў варшаўскую гімназію. Акрамя таго, пазней атрымліваў адуцыю ў Парыжы, дзе бываў і пазней. Да таго часу, як стаў раскрывацца пісьменніцкі талент А. Бартэльса, ён пабачыў свету і мог прадставіць сваю канцэпцыю этнічнай карціны. Яго ўвагай ахопліваліся землі колішняй Рэчы Паспалітай. Адразу скажам, што нягледзячы на тое, што А. Бартэльс пажыў у Францыі, якая ўжо тым часам сфарміравалася нацыянальна, ён, як і большасць прадстаўнікоў шляхецкага саслоўя гістарычнай Літвы сярэдзіны XIX ст., узяцца да гэтай катэгорыі не здолеў і працягваў мысліць даўнейшымі, этнічнымі, меркамі.

Перш чым разгледзець яго канцэпцыю ідэнтыфікацыі народанасельніцтва (і асабістай у тым ліку), варта сказаць, што яна таксама не будзе адназначнай і аднастайнай. У сярэдзіне XIX ст. рэчаіснасць Паўночна-Заходняга краю варта разглядаць у дамадэрных этнічных катэгорыях. Этнічнае ж бачанне А. Бартэльса фарміравалася пад уздзеяннем жыццёвых фактараў.

Артур Бартэльс належаў да дробнапамеснай шляхты. Яго роднымі мясцінамі сталі, акрамя Дзяніскавіч і Радзівілімонтаў, што пад Клецкам, прасторы над ракой Бярэзінай каля Барысава, губернскага гарады Менск і Вільня, урэшце правінцыя ля мястэчка Біржы, якая цяпер уваходзіць у склад Літвы.

Пэўны сацыяльны статус абумоўліваў і тыповасць этнічных рэфлексій. Нягледзячы на стандартнасць для таго часу поглядаў А. Бартэльса, яны заслугоўваюць больш пільнай увагі. Індывідуальнасць лёсаў прыўносіла і некаторыя асаблівасці.

Самым раннім з нам вядомых слядоў этнічнага маркіравання з'яўляецца нявыдадзены альбом “Туру litewskie” («Лі-

тоўскія тыпы»). У яго ўвайшлі 54 малюнкi, напісаныя з 1847 г. па прыблізна 1870 г. Прадстаўлены выявы самых розных катэгорый тагачаснага грамадства: вяскоўцы, жабракі, паляўнічыя, рэлігійныя служкі, вучні, чыноўнікі, вайскоўцы, урэшце яўрэі. Але ўсіх іх аб'ядноўвае зямля, на якой тыя тыпы існавалі. У беларускага даследчыка Уладзіміра Рынкевіча знаходзім пэўны аналіз мастацкіх вартасцей твораў¹. Тэматыку «Літоўскіх тыпаў» А. Бартэльс распрацоўваў і ў далейшым. Прычым тыя малюнкi таксама не атрымалі серыйнай публікацыі. Паказальна, што сярод іх знаходзяцца і акцэнтавана «літоўскія» подпісы: «Мудрасці Статута Літоўскага», «Дудар літоўскі на Русі», «Бортнік на Русі Літоўскай» і інш. Як падкрэслівае У. Рынкевіч, «галоўным крытэрыем адбору персанажаў для сваіх работ мастак лічыў сацыяльную і індывідуальную выразнасць тыпажу, якая вылучала яго са шматаблічнага людскога мора. <...> Подпісы да замалёвак рабіліся часткова на польскай, часткова на французскай мовах, але змест заўсёды заставаўся беларускім» [88, с. 15, 20].

Пераклікаюцца з «Літоўскімі тыпамі» тры альбомы графічных малюнкаў, прычым сюжэтна складзеных, з дасціпнымі каментарыямі, – іх можна расцаніць як свайго роду Graphic novel / графічны раман: “Łapigrosze”, “Pan Atanazy Skorupa”, “Pan Eugeniusz” («Лапігрош», «Пан Атаназі Скарупа», «Пан Эўгеніюш»). Яны былі аб'яднаны агульнай назвай “Album wileński” («Віленскі альбом», 1858). Акрамя іх, шэраг альбомаў застаўся неапублікаваным². Праўда, у названых выданнях дзеля таго, што мастаком стваралася пад кожны альбом канцэпцыя з сюжэтам, сістэмай вобразаў, ідэйныя акцэнты былі ссунуты з аспектаў этнічных у бок агульначалавечай маралі. Тым не менш месцам дзеяння ў іх пазначана Літва. Прычым гэты край, яго традыцыі, культура падаюцца ў станоўчых фарбах. У прыватнасці, менавіта праз сельскагаспадарчую дзейнасць выпраўляецца некалі “jeden z pierwszych lwów War-

¹ Гл. падрабязней: [88].

² Гл. падрабязней: [88, с. 21–23].

szawskich”¹ пан Эўгеніюш. Пры параўнанні (часцей шырока кантэкстуальным) тагачасных Польшчы і Літвы мастак аддае перавагу апошняй. Пры гэтым пару разоў успамінае і старапольскія цноты як характэрныя рысы літоўскіх шляхцічаў [125, s. 1; 126, s. 1]. У якасці прыкладу прывядзём характарыстычныя для нашага выпадку развагі пана Эўгеніюша: “Posiadam gdzieś na Litwie bogatego i starego wuja, nie bezdzietnego, niestety! Ten mi pomoże. <...> Nie podobna żeby staropolski szlachcicz odmówił swej pomocy krewnemu w tenczas, gdy jest tak gościnnym dla obcych”² [126, s. 1].

Апрача шырокіх каментарыяў да малюнкаў з пункту погляду этнічнага аспекту ўяўляе цікавасць выкананая ў адвольным ключы, стылізаваным пад іншыя шаржаваныя малюнкi, мапа, на якой мастак змясціў, бадай, цалкам Літву. Межаў краю не пазначана, за выключэннем паўднёвага боку. Паказальна, што Пінск і Брэст мастак пакідае на тэрыторыі сваёй радзімы. На поўдзень ад іх ляжыць Украіна (мал. 7.1).

Разуменне паўднёвай мяжы з Украінай прыкладна супадае з сённяшнім становішчам. Гэта пацвярджае гістарычнасць міжэтнічнага раскладу, нягледзячы на памкненні некаторых украінскіх даследчыкаў прыпісаць Берасцейшчыне этнічную ўкраінскасць.

Тым часам А. Бартэльс трывала жыў на гістарычнай Літве. Таму не дзіва, што яго свядомасць адно ўзмацнялася ў кірунку ліцвінскасці. Гэтая тэндэнцыя ўсё больш адбіваецца на літаратурных творах, якіх з цягам часу ў А. Бартэльса пішацца ўсё больш. Аднак аўтар не спяшаўся з іх публікацыяй. Таму аспект этнічнасці даводзіцца прасочваць па матэрыяле даволі спарадычным. Але і ён дастаткова паказальны для таго, каб склалася пэўнае ўяўленне.

¹ Пераклад: «адзін з першых варшаўскіх ільвоў».

² Пераклад: «Маю дзесяці на Літве багатага і старога дзядзьку, не бяздзетнага, на жаль! Ён мне дапаможа. <...> Наўрад ці стары польскі шляхціц адмовіў бы ў дапамозе сваяку ў той час, калі сам так гасцінна ставіцца да чужых».

Мал. 7.1. Мапа роднага краю ў кантэксце альбома “Łapigrosze”.
 3 выдання: Bartels A. Łapigrosze. Szkice obyczajowe. – [Paryż]:
 [Lemercier, Jan Kazimierz Wilczyński], [1858]. – S. 8.

У 1859 г. усё ж выйшла адна кніга А. Бартэльса. Гэтым разам ён выступіў у ролі драматурга, апублікаваўшы ў Вільні пад адной вокладкай любоўную драму “Serce brata” і камедыю ў адным акце “Niewiniątka”. Гэта быў свайго роду працяг лініі іранічна-сатырычнага мастацтва А. Бартэльса не толькі ў стварэнні вобразаў, але і яго ўспрымання сваёй радзімы – Літвы. На ёй, паводле п’есы “Serce brata”, захаваліся высакародныя стасункі паміж людзьмі. Зусім у іншым святле адлю-

страваны ўзаеміны сярод шляхты ў Варшаве, сюжэт з жыцця якой пададзены ў аднаактоўцы “Niewiniątko”.

Паказальна, што ў п’есах з дзеяннем на Літве (у дадзеным выпадку – “Serce brata”, але і ў наступных) героі пастаянна згадваюць Варшаву і Кракаў. Гэтыя польскія гарады стаяць у адным шэрагу з Вільняй. Гэта гаворыць аб успрыманні іх як адзінай культурнай прасторы. У той жа час Мінска з імі ў адным кантэксце не сустракалася, хаця аўтар некаторы, зусім не кароткі час жыў непадалёку ад гэтага губернскага горада.

У 1859 г. А. Бартэльс піша верш “Miłość ojczyzny” [127, s. 6–10]. У ім праз форму папулярнай у той час гутаркі-гавэнды пералічваецца рэгіёны сучасных Польшчы, Украіны, Літвы і Беларусі – фактычна ўжо няіснай Рэчы Паспалітай. Аўтар ідзе ад максімальнай патрыятычнай шырыні, звужаючы ўспрыманне радзімы да мікрарэгіянальнага лапіка. Так, пачынаецца твор з разумення радзімы, дзе ўсе палякі, якія любяць Айчыну:

Ma być u nas sens jaki, ma być jedność jaka,
Každy grywać chce rolę dobrego polaka,
Każden kocha ojczyznę...¹

Аднак пры дэталізацыі высвятляецца, што роднасці паміж рознымі этнічнымі абласцямі колішняй Рэчы Паспалітай не існуе. У першую чаргу адбываецца «зрачэнне» якраз ад той часткі этнічнай Польшчы, дзе размешчана сталіца Варшава:

Ale, nie ma co mówić, kaźden Polskę kocha.
Tymczasem proszę bliżej posłuchać kaźdego:
– Pan lubisz Koroniarzy? – Nie lubię... – Dlaczego?
– Bo to ślepe Mazury, rej im wodzić chce się².

¹ Пераклад: «Мае быць сэнс у нас які, мае быць адзінства якое, / Кожны хоча граць ролю добрага паляка, / Кожны любіць радзіму...»

² Пераклад: «Але, няма чаго казаць, кожны Польшчу любіць. / Тым часам, калі ласка, паслухайце кожнага больш уважліва: / – Пан, ты любіш караняжаў? – Не люблю... Чаму? / – Бо гэта сляпыя мазуры, ім хочацца весці рэй».

У наступным пасажы крытыцы падваргаецца рэгіён са старажытным, высокакультурным цэнтрам заходняй Польшчы:

– Ale Wielkopole? – At, Wielkopole
Tak między nami mówiąc, czort wie co z nich panie,
Więcej już pachną Niemcem, niżli Słowianinem,
Gdzietam im, dobrodzieju, równać się z Litwinem¹.

Як бачым, герой верша тут выяўляе не толькі дэструктыўныя пачуцці, але і свае прыярытэты, указваючы пры гэтым на Літву, што, натуральна, наводзіць на думку пра прыналежнасць яго да апошняй, нават калі чытач не будзе ведаць біяграфіі аўтара.

Следам пад крытычны прыцэл трапляюць правінцыі сучаснай Украіны: Галіцыя, Валынь, Падолле, Украіна (менавіта як этнічная вобласць, хаця, як вышэй было сказана і паказана на мал. 7.1, аўтар меў разуменне Украіны, блізкае да сучаснага). Ніжэй настае чарга Жмудзі. Асобна звернем увагу, што ў гэты шэраг трапляе і Белая Русь (менавіта такая фармулёўка фігуруе ў А. Бартэльса пры называнні насельнікаў указанага рэгіёна беларусамі):

– Więc i Białorusini? – Nie gadaj pan wcale, –
Tam już ani źdźbła Polski, czyściutkie Moskale...²

У выніку быццам бы робіцца выснова, даволі звыклая для носьбіта так званага ліцвінскага патрыятызму:

– A więc zostaje tylko Litwa nasza droga,
Kraina wypieszczona przez ludzi i Boga³.

Ды на этнічнай дыферэнцыяцыі А. Бартэльс не спыняецца – наводзіць лупу сваёй ўвагі на родны край. Як аказваецца, і Літ-

¹ Пераклад: «– Ну а велікапаляне? – Ай, велікапаляне, / Так, паміж намі кажучы, чорт ведае, што з іх, пане, / Болей ужо пахнуць немцам, чым славянінам, / Дзе ім там, дабрадзею, раўняцца з ліцвінам...»

² Пераклад: «– Але ж і беларусы? – На гавары, пан, увогуле, – / Там ужо ані парастка Польшчы, чысцюткія маскалі».

³ Пераклад: «Так засталася толькі Літва, дарагая наша, / Краіна, выпеставаная людзьмі і Богам».

ва распадаецца, драбніцца на асобныя адметныя раёны. Іх пералік мае характар спарадычны і фармальны. Відавочна, задачай з'яўлялася акрэсленне усебаковых куточкаў Літвы – ад Вільні да Палесся. Урэшце ракурс звужаецца да той старонкі, дзе жыве сам герой. Ёй даецца нібыта безумоўна станоўчая характарыстыка:

– Jednak słyszałem Słuckie? – Oho, ho, ho, Słuckie
I te co od Nieświeża jeszcze Nowogródzkie.
No, to panie kraj piękny, nie ma co powiedzieć,
Proszę pana przyjechać i u nas posiedzieć.
Co to panie za ludzie, jaki pogląd zdrowy,
Jakie serca porządne, jakie panie głowy,
Jakie to gospodarstwa, nad ludem opieka,
Jak pięknie zrozumiana jest godność człowieka,
Jak wyrobione wszędzie publiczne jest zdanie,
Jaka cywilizacja, jakie wychowanie,
Jakie cnoty domowe, patriotyzm jaki...¹

Аднак ізноў-такі пры больш пільным узіранні ў канкрэтыку названай зямлі і тут аказваецца, што насяляецца яна людзьмі не самымі лепшымі, пачынаючы непасрэдна ад суседзяў. Атрымліваецца,

Jeden jest tylko człowiek, co istotnie słylnie
Z rozumu i nauki, z cnót swych, z swego zdania,
Z wyższości wyobrażeń, oraz wychowania,
Z dojrzałego poglądu na sprawy krajowe,
Człowiek mający serce ogromne i głowę,
Człowiek rzadki, cudowny, dziwny, niewidziany,
Przy którym wszyscy inni są kpy i karcany,

¹ Пераклад: «Я, аднак, чуў пра слуцкіх? – Ого, го-го слуцкія! / І тыя, што ад Нясвіжа яшчэ навагрудскія. / Ну, гэта, пане, край прыгожы, няма чаго сказаць, / Прашу пана прыехаць і ў нас пабываць, / Што гэта, пане, за людзі, які здаровы погляд, / Якія прыстойныя сэрцы, якія, пане, галовы, / Якія гэта гаспадаркі, над народам апека, / Як хораша зразуметая годнасць чалавека, / Як удасканалена ўсюды публічнае меркаванне, / Якая цывілізацыя, якое выхаванне, / Якія каштоўнасці дамашнія, які патрыятызм... / Якія на кожным кроку прыкметы чалавечнасці...»

Człowiek którego uśmiech wart milionów kilko..
A tym wielkim człowiekiem jest.. jeden on tylko...¹

Аўтар твора не проста крытыкуе падобную рэцэпцыю радзімы, але і акрэслівае адпаведную праблему:

Tak że pojąć nie można dla jakiej przyczyny
Pragnie zawsze Ojczyzny od Odry do Dźwiny,
Kiedy jego ojczyzna kończy się tymczasem
O dwanaście wiorst drogi pod sąsiada lasem...
<...>
Patrijotyzm, co wczora był prowincjonalnym,
Dzisiaj zrana gubernskim, w wieczór parafialnym...²

Паводле гэтага верша А. Бартэльса, радзімай у шырокім сэнсе з'яўляецца тэрыторыя ў мінулым Рэчы Паспалітай. Аўтар ставіць пытанне пра ўзнікненне народа менавіта ў акрэсленых межах:

...Dojdziemy kiedykolwiek, byśmy, chociaż w dali,
Nietylko że narodem, lecz ludźmi się stali³.

Аднак ужо ў разгледжаным творы адчужэнне героя-ліцвіна пачынаецца з этнічных польскіх зямель. Толькі ён пакуль не прыходзіць да ўсведамлення адзінства тэрыторыі ўжо ў недалёкай будучыні Беларусі (такая рэцэпцыя ў А. Бартэльса наступіць пазней). Тым не менш, як заўважае беларуская даслед-

¹ Пераклад: «Ёсць толькі адзін чалавек, які сапраўды вядомы / Розумам і навукай, цнотамі сваімі, меркаваннем сваім, / Перавагаю ідэй і выхавання, / Сталым поглядам на ўнутраныя справы, / Чалавек з вялікім сэрцам і галавой, / Рэдкі, цудоўны, дзіўны, небывалы чалавек, / У параўнанні з якім усе астатнія дурні і недалэнгі, / Чалавек, чыя ўсмішка варта некалькіх мільёнаў... / І гэтым вялікім чалавекам з'яўляецца адзін ён...»

² Пераклад: «Таму немагчыма зразумець, з якой прычыны / Ён заўсёды прагне радзімы ад Одэры да Дзвіны, / Калі тым часам яго радзіма канчаецца / За дванаццаць вёрст дарогі пад лесам суседа... / <...> / Патрыятызм, што ўчора быў правінцыйным, / Сёння зранку губерньскім, а вечарам парэфіяльным...»

³ Пераклад: «Ці дойдзем хоць калі-небудзь, хоць у далёкай перспектыве, / Каб не толькі мы народам, але людзьмі сталі».

чыца Н. Бахановіч, «штораз аказваюцца марнымі намаганні лірычнага героя твора скіраваць субяседніка да думкі, што самыя лепшыя тэрыторыі – прасторы Літвы і Белай Русі і што іменна там жывуць не толькі самыя добрыя і мудрыя, але і, як вынік, забяспечаныя людзі» [12, с. 127]. Прычым, чытаем тую ж работу далей, ідэйна-мастацкая скіраванасць верша “Miłość ojczyzny” сведчыць, што з боку паэта атаясамленне розных куткоў гістарычнай Літвы і Белай Русі, развіццё іх у кірунку адзінай краіны было не проста прадчуваннем, а, хутчэй, жаданнем і спробай паскорыць яго рэалізацыю, аказаўшы сваёй творчасцю ўздзеянне на духоўнае аблічча сучасніка. Робіцца выснова: «...Мяркуючы па дадзеным творы, а таксама іншых, ды і ўсёй беларуска-літоўскай плыні ў польскамоўнай літаратуры Старажытнага і Новага часоў, насельніцтва Рэчы Паспалітай ніколі не адчувала сябе адзіным цэлым і пры кожным зручным моманце падкрэслівала ўласныя рэгіянальныя адрозненні» [12, с. 130].

Акцэнтуюем увагу, «парэгіянальнай» дыферэнцыяцыяй Рэчы Паспалітай А. Бартэльс не абмяжоўваецца. У яго творах можна прасачыць і бачанне вузейшых за этнічныя землі лапікаў, звычайна з арыентацыяй на тагачасны адміністрацыйны падзел. Так, у вышэй шырока цытаваным вершы “Miłość ojczyzny” паэтам вычляняюцца «староны» Мазырская і Пінская, Ігуменская і Барысаўская... У Мінскай губерні існавалі дакладна такія ж паветы. Варта звярнуць увагу, што на час напісання верша родная мясцовасць А. Бартэльса ўваходзіла ў Слуцкі павет. Пасля ўтварэння валасцей вёска Дзяніскавічы спачатку стане адміністрацыйным цэнтрам такой адзінкі, які неўзабаве будзе перанесены ў вёску Вялікія Круговічы. Між тым названыя паселішчы, нягледзячы на іх геаграфічную блізкасць (пяць кіламетраў напрасткі праз любімы паэтам лес), адносіліся да розных беларускіх субкультур – першая – да Случчыны, другая – да Клеччыны ці (шырэй) Навагрудчыны. Адметна, што А. Бартэльс ужо тады арганічна спалучае

гэтае памежжа. Хаця не звяртае ўвагі на наступны гістарычны факт. У сярэдзіне XIX ст. праз цэрквы ды касцёлы арганізавалі свайго роду перапіс. Яго статыстычныя дадзеныя склалі «Прыходскія спісы». У выпадку з мясцовасцю, якая ўвойдзе праз колькі гадоў у Круговіцкую воласць, дадзеныя аказаліся даволі незвычайнымі. Этнолаг Павел Церашковіч на аснове ў тым ліку папярэднікаў у даследаванні тэмы піша пра паласу так званых чарнарусаў. Яна цягнулася ад Гарадзеі на поўдзень, праз Клецк і Сіняўку да Агарэвіч, Круговіч, Лактышоў і Дзяніскавіч. Да названага этнічнага наймення былі аднесены каля 19 тысяч чалавек. Зрэшты, па фальклору яны практычна не адрозніваліся ад беларусаў. П. Церашковіч вылучае асабістую гіпотэзу: тая паласа засталася як след ад колішняй мяжы Белай і Чорнай Русі [99, с. 85]. Апошняя знаходзілася галоўным чынам на тэрыторыі сучаснай Гродзенскай вобласці і на ўсходзе якраз даходзіла да акрэсленай паласы. Калі развіваць гэтае меркаванне (з улікам вышэйадзначанай субкультурнасці рэгіёна і яго падзелу Круговіцкай воласці на Клецчыну і Случчыну), можна цалкам дапусціць наяўнасць у недалёкім мінулым гэткай мяжы (адзначым, што ў якасці адміністрацыйных адзінак Клецкае і Случкае княствы праіснавалі да канца XVIII ст.). А. Бартэльс, аднак, не звяртае ўвагі на прысутнасць «чарнарусаў» у яго мясцовасці, хаця яны існавалі паралельна з перабываннем нашага героя.

Адказаць на пытанне, ці сапраўды падзяляе сфармуляванае ў гэтым вершы бачанне радзімы ў яе самым шырокім плане аўтар, дапаможа разгляд яго іншых твораў. У выніку ўспрымання А. Бартэльсам этнічна-нацыянальных працэсаў на карысць іх ухілу на землях ВКЛ у польскасць, якія ішлі тым часам на ўказаных землях, не пацвярджаецца. Гэта прасочваецца ўжо ў творах, напісаных праз пару гадоў пасля верша “Miłość ojczyzny” – у паэмах “Deniskowicze” (1862) [129, s. 151] і – асабліва – “Tydzień poleski” (прыкладна ў той жа час) [128]. Калі першы твор – цалкам лірычны і сфакусаваны на малой

радзіме аўтара, дык другі, эпічны ў сваёй аснове, аздоблены шматлікімі лірычнымі і філасофскімі адступленнямі, дзе шырокае месца займае тэма любай сэрцу Айчыны – Літвы. Толькі яе назва згадваецца дзевяць разоў, прыналежаць ад наймення прыметнік «літоўскі» – чатыры разы і яшчэ пятнаццаць разоў фігуруюць насельнікі краю – літвіны. Найбольш насычаным у гэтым плане з’яўляецца XVIII раздзел, які пачынаецца з радка “Oj nie masz, nie masz, jak Litwa nasza!” («На свеце няма, ой, няма, як Літва наша!»). Пабудаваны ён, як і верш “Miłość ojczyzny”, на параўнаннях – гэтым разам розных пераваг, перадусім прыроднага паходжання, перад іншымі краямі колішняй Рэчы Паспалітай. Сярод іх фігуруюць і назвы з папярэдняга верша: Карона, Украіна, Падолле...

Może być człowiek pelen wziętości –
Litwin mu pewno nie pozazdrości!

[138, s. 32]

Ён можа жыць нават вельмі сумленна,
Але яму літвін не пазаздросціць,
несумненна.

Аўтар не стамляецца захапляцца роднай краінай, час ад часу падкрэсліваючы з дапамогай рыфм і вобразаў яе пекнату:

Tymczasem słońce wschodzi, i gdy
z jednej cienie
Z drugiej strony już światła leją się
slrumienie,
A słońce tem piękniejsze, że w złota
powodzi,
Z ciemnej pręgi tych lasów litewskich
wychodzi,
Tak, że człek mimowolnie wyszepcze
modlitwę
Do Boga za te lasy i tą naszą Litwę

[138, s. 16].

Тым часам сонца ўзыходзіць, калі па
нізках зацямненні.
Насупраць, за борам, святла разліліся
праменні.
А сонца яшчэ прыгажэй: па залатой
паводцы
З-за лесу плыве на гару ў залацістай
лодцы,
Ды так, што кожны малітву прашэпча
міжволі
За нашы лясы і Літву – каб не чэзлі
ніколі!

Прычым паэт не дае падстаў думаць, што яго радзімай з’яўляецца Польшча, – толькі Літва, за нараджэнне на якой сын яе дзякуе Богу і гонар за якую адчувае кожны літвін:

Niech sobie, kto chce, ziemi swej
piękność rozgłasza,
Nie masz, nie masz, powtarzam, jak ta
Litwa nasza!
I gdy każdemu chlubnie Ojczyzny być
synem,
Ja tak Bogu dziękuję, że jestem
Litwinem,
Że mi się zróść pozwolił z tym ludem
i krajem,
Calem sercem i duszą, mową
i zwyczajem.
Oj! żeby tej krainie i dla ludu tego
Nieco światlejszej doli, Nieba
łaskawszego!

[138, s. 38]

Паказальна, што А. Бартэльс адчувае генетычную блізкасць Літвы і тых частак, якія неўзабаве інтэгруюцца ў адзіную краіну – Беларусь:

Że zaś koniecznie już to być musi
Na tej poczciwej Litwie i Rusi...

А што, калі гэтак і быць ім павінна –
Літве векавечнай, Русі былінай?

[138, s. 9]

Пад Руссю маецца на ўвазе, як вынікае з іншых твораў, менавіта Бялая Русь. Да гэтых краёў арганічна далучаецца Палессе, пра што пішацца ў адмысловым нарысе пазнейшага часу: "...W niedostępnych prawie miejscowościach Polesia i innych częściach Litwy..." [130, s. 73]. Больш за тое, паэту ўжо нават бачацца контуры незалежнасці Літвы:

Litwo poczciwa, w lasach twych
i błotach,
Jeszcze człek może żywić nieco
ducha Niepodległości...

Пачцівая Літва, сярод лясоў
і на балотах
Наш чалавек яшчэ мацуе аслабелы дух
Жаданай волі...

[138, s. 67]

Такую выснову робіць улюбёны ў родную старонку аўтар. Між тым польскасць згадваецца ў паэме толькі адзін раз, дый то ў гумарыстычным кантэксце спеваў паляўнічымі песні, што пацвярджае пэўнае адчужэнне ад яе:

A my w całym też komplecie
Rżniem po starej modzie
Chórem panie urządzonym,
Po polsku prawdziwie.
To jest wszyscy unisonem.
A każdy fałszywie...

І мы тут – у кожным куплеце,
Натхняюць і гонар, і згода.
Васпане, мы хорам з’яднаным
Па-польску, узнёсла, праўдзіва
Гарлаем упобач з Васпанам,
А кожны гарлае фальшыва.

[138, s. 19]

Тут як бы прысутнічае польская ідэнтыфікацыя свайго грона. Хоць і не зусім, бо гэта можна ўспрыняць і як параўнанне. Да таго ж іранічнае і нават крыху кплівае. Гэта пярчынка часам паўтараецца (што сведчыць пра яе невыпадковаць), але трохі іншымі словамі, у прыватнасці:

Wprawdzie jest kula w torbie,
ale co tam po niej,
Jak przyjdzie się z niedźwiedziem
spotkać na trzy kroki,
Zanim sięgniesz do torby, już
ciebie dogoni,
A nim głos ludzki wydasz, połamię
ci boki.
Bo tylko koroniarze pocziwi
dowodzą,
(A może od Francuzów bajkę tę
przejęli)
Że niedźwiedzie w ataku na dwóch
łapach chodzą.
Bodaj im tak polować, jak oni
widzieli!

У торбе, дарэчы, ёсць куля, а не абароніць,
Калі ты мядзведзя спаткаеш за нейкія крокі.
Яшчэ не паспееш падумаць –
цябе ён дагоніць,
Хоць нема крычы не крычы –
табе паламае ён бокі.
Бо толькі пачцівыя зухі-палякі
даводзяць,
Ці мо ад французаў байка пайшла па этапах,
Нібы іх мядзведзі на лапах дзвюх
нетрамі ходзяць
(Каб так ім самім паляваць,
як бачаць яны двухлапых).

[138, s. 62]

У А. Бартэльса, аднак, не сустракаем дакладнай лакалізацыі радзімай краіны – Літвы. Тут на дапамогу карэктна будзе ўзяць разуменне яго вялікага сябра і сваяка Яўстаха Тышкевіча. Апошні з’яўляецца аўтарам выдання пра Біржы, дзе гаспада-

рыў А. Бартэльс у 1860-я гг. Якраз тады і пісаўся названы нарыс. У ім аўтар пісаў: “Birze leżą w Litwie właściwej na pograniczu Żmudzi i Kurlandji”¹ [164, s. 11]. Гэта значыць, у паняцце «Літва» ўключалася не толькі паўночна-заходнія этнічныя беларускія землі. Прычым зазначалася, што тыя рэгіёны – Жмудзь, Курляндзя (сюды ж уваходзіць Аўкштайтэя) – з’яўляюцца не проста агульнай Літвой, але якраз яны і ўяўляюць сабой уласна Літву. Працытуем: “Litwa właściwa, to est: gubernja Wileńska, połowa Grodzieńskiej, uległej znacznie wpływowi sąsiedniej Rusi, znaczna połowa gubernji Kowieńskiej, kilka powiatów Królestwa Polskiego w gubernji Augustowskiej, i część Pruss graniczących od Niemna z dzisiejszą Litwą. 2) Zmudź składająca się z trzech powiatów: Telszewskiego, Rosieńskiego, Szawelskiego, oraz małej części Kurlandji. 3) Prussy od Królewca do Wisły. 4) Jadźwingi na Podlasiu, około Drohiczyzna, obecnie plemie zgasłe. 5) Łotwa i Kuroni zajmujący brzeg morza bałtyckiego aż do Estonji, granicząc na wschód od Pskowian, od Litwy na południe”² [164, s. 12–13]. Значыць, сучасныя беларускія займелі літоўскасць толькі пазней. Паводле візіі Э. Тышкевіча, яны сталі “słowiańskiej Litwą”³ – такое азначэнне трапляецца крыху далей у нарысе [164, s. 23]. Гэта А. Бартэльсу не магло быць невядома. Але прыйшоў час, калі змянялася парадыгма этнічнага жыцця на нацыянальную і пры ўсім відавочным

¹ Пераклад: «Біржы знаходзяцца ва ўласна Літве на памежжы Жмудзі і Курляндый».

² Пераклад: «Уласна Літва – гэта: Віленская губерня, палова Гродзенскай, якая мае значны ўплыў суседняй Русі, значная палова Ковенскай, некалькі павеатаў Польскага Каралеўства ў Аўгустоўскай губерні і частка Прусіі, якая мяжуе з боку Нёмана з сённяшняй Літвой. 2) Жмудзь складаецца з трох павеатаў: Тэльшэўскага, Расіенскага, Шавельскага і невялікай часткі Курляндый. 3) Прусія ад Каралеўца (Кёнігсберга. – А. Т.) да Віслы. 4) Ядзвінгі (яцвягі. – А. Т.) на Падляшшы, каля Драгічына, цяпер вымерлае племя. 5) Латвія і Куронь, якія займаюць бераг Балтыйскага мора адно да Эстоніі, мяжуючы на ўсходзе са Пскоўшчынай і на поўдні з Літвой».

³ Пераклад: «славянскаю Літвой».

абапіранні на мінуўшчыну А. Бартэльс ужо намацваў шляхі да будучага існавання народаў.

Яшчэ больш нацыянальныя контуры акрэсліліся праз паўстанне 1863–1864 гг., у якім А. Бартэльс прыняў удзел і пасля якога вымушаны быў значна знізіць сваю сацыяльную актыўнасць, пакуль не асеў канчаткова ў Кракаве, за межамі Расійскай імперыі. Там ён таксама не адцураўся ад радзімы і паходжання. Як паэт піша ў адным з вершаў таго часу,

Zrodzony w powiecie Sluckim,
Wychowany w Nowogórkim...

<...>

Miałem siebie za Litwiną...¹ («Hospody pomyłuj!»)

[127, s. 71–76]

Тым не менш выразна даў знаць пра сябе ўплыў польскага асяродку, у якім па-ранейшаму пераважала мара пра адраджэнне Рэчы Паспалітай “od morza do morza”. А. Бартэльс у сваіх вершах, многія з якіх станавіліся песнямі, стаў меней пазіцыянавацца як ліцвін, але больш – як паляк. Канечне, тут назіраецца вяртанне да архаічнага палітычнага разумення: шляхта падзеленай паміж трыма дзяржавамі Рэчы Паспалітай жыла настальгіраваннем і марамі пра яе адраджэнне. Да таго ж у вершах можа мець месца выяўленне думак лірычнага героя, свет якога не абавязкова супадае з аўтарскім, але набліжаны да разумення публікі – рэцыпіентаў твораў. Таксама нельга не заўважыць, што на працягу кракаўскага перыяду А. Бартэльс стасоўна пальшчызны пісаў часцей за ўсё даволі адстаронена, не карэлюючы з ёю сваю асобу (характэрны прыклад – “Piosnka Tadeusza”). Усё-такі ў цэлым заўважна, што ў Кракаве адбываецца пэўны рэгрэс у нацыянальнай эвалюцыі А. Бартэльса.

Аднак нельга не адзначыць і наступныя пасажы, якія ўказваюць, што ў душы паэт заставаўся палымяным патрыётам не столькі Польшчы, колькі менавіта Літвы. Напрыклад, на

¹ Пераклад: «Нарадзіўся ў Слуцкім павеце. / Вырас у Навагрудкім / <...> / Я лічыў сябе літвінам...»

адрас першай ён вельмі часта адпускае едкую крытыку, аналагічную вершу “Miłość ojczyzny”. Так, яшчэ ў адным вершы – “Patryotyzm tanim kosztem” – паэтам робіцца наступнае заключэнне:

...Nie ma Polaków
Tylko samojedy,
Albo wilki w lesie
Gryzące się wzajem,
I to Polską zwie się
I zwać ma się krajem¹.

[127, s. 36]

У сувязі з гэтым важнае значэнне набываюць творы, якія не былі разлічаны на салонна-эстраднае выкананне. Такія знаходзяцца ў А. Бартэльса. Гэта – перадусім дзве паляўнічыя паэмы, свайго роду працяг “Tygodnia poleskiego”: “Zimowe łowy na Litwie” і “Polowania letnie i jesienne”. У іх паэт не стамляецца апяваць родную Літву ў цэлым і яе куточки ў прыватнасці (праз згадванне розных урочышчаў галоўным чынам Слуцкага павета – гл. п. 7.3), рэгулярна перасыпаючы свой аповед рэгіяналізмамі. Аўтар не здраджвае ў паэмах сваёй экстрапаляцыі паняцця «Літва» на землі, якія ў той час яшчэ называліся палескімі і беларускімі:

Możnaż się zatem dziwić panie, że Litwiny
Działwa dzikiej Pińszczyzny, Słucka lub Mozyrza...²

[135, s. 106]

Толькі двойчы сустракаюцца выразы, у якіх назіраецца атаясамленне сябе з палякамі [139, s. 7; 142, s. 122], што можна прызнаць спарадычнымі выпадкамі і, вядома ж, палітычнай рудыментарнасцю.

¹ Пераклад: «...Няма палякаў, / Толькі самаеды / Або ваўкі ў лесе, / Якія грызуць адзін аднаго, / І гэта называецца Польшчай, / І гэта мае называцца краем».

² Пераклад: «Затым вы можаце быць здзіўлены, што літвіны / Гэта дзеці дзікай Піншчыны, Слуцка ці Мазыра...»

У эпілогу да паляўнічай эпапеі (так высока ацаніла паэмы крытыка) А. Бартэльс падкрэслівае сваю прыналежнасць да Літвы як да Бацькаўшчыны і жадае ёй лепшай, чым наяўная, долі, верачы ў яе надыход у будучыні:

...Żeby wyszedł przecież w ludzi!
<...>
Dla przyszłości, dla nadziei,
Że ze wzrostem, i że z wiekiem
I on (наш край. – А. Т.) biedny też z kolei
Kiedyś!.. stanie się człowiekiem!¹

[137, s. 138]

Міне яшчэ некалькі дзясяткаў гадоў – і Бартэльсава надзея набудзе Купалава сцверджанне займання беларусамі годнага пасаду між народамі.

Бачанне А. Бартэльсам інтэгрэванасці розных этнічных частак будучай Беларусі пацвярджаецца і яго нарысамі (пераважна таксама паляўнічай тэматыкі). Так, у адным з іх (“O niedźwiedziach na Litwie”) невыпадкова ставяцца поруч з літоўскай зямлёю Бялая Русь і Палессе [133, s. 138]. Прычым тут жа апошняе выступае ў тым ліку і як частка зямлі, дзе жывуць ліцвіны [132, s. 155]. Гэта паўтараецца і ў іншых нарысах – “Książę wojewoda trocki” [131, s. 45] і “Kilka słów o Polesiu, Poleszukach i o polowaniu” [130, s. 73]. Хаця ізноў-такі часам праслізгавае прыналежнасць Літвы да Польшчы [134, s. 107]. Але такі падыход не мае акцэнтаванага характару. Ён мог быць больш разлічаны на чытача – умоўнага жыхара кракаўскага ці львоўскага асяродку, настальгуючага па спадчыне старой Рэчы Паспалітай.

Польская палітычная думка на працягу ХІХ ст. выпявала ў бок атаясамлівання польскасці этнічнай і нацыянальнай. Гэта вяло да фарміравання тэорыі нацыянальнай тэрыторыі

¹ Пераклад: «...Каб выйшаў такі ў людзі! / <...> / Для будучыні, для надзеі, / Што са сталеннем і з узростам / А ён (наш край. — А. Т.) таксама ў сваю чаргу бедны / Калі-небудзь!.. стане чалавекам (цывілізуецца. — А. Т.)!»

і адпаведна будучай дзяржавы Польшчы з ідэяй праметызму. Нацыянальнай эвалюцыі такіх этнасаў, як тыя самыя беларусы (тым больш беларусы! Іх бачылі больш адсталымі, чым украінцаў, літоўцаў), не ўяўлялі. Асабліва тыя, хто знаходзіўся на тэрыторыі этнічнай Польшчы (Варшава, Кракаў, Познань і інш.). З аднаго боку, на землях будучай Беларусі ўжо ішоў працэс сцверджання нацыянальнай аўтэнтычнасці «тутэйшых» (прычым запусцілі яго ліцвіны – прыхільнікі той жа «Вялікай Польшчы»). З іншага боку, не адчуваючы іманентнай патэнцыйнасці свайго шавінізму, у цэнтрах польскага культурнага і палітычнага жыцця дамінавала канцэпцыя поглядаў на этнасы ВКЛ як негістарычныя феномены¹.

Такім чынам, А. Бартэльс набліжаўся да нацыянальнага разумення свайго народа. Але не прыйшоў да такога ўсведамлення, якое шчэ праз пару дзясяткаў гадоў па смерці паэта сфармулюеца ў наступную думку (1904): “*Rozejrzyjmy się przede wszystkim na jakim gruncie cała się sprawa toczyła. Litwa, ta Litwa, o której tyle śpiewali wieszczowie nasi, różni się bardzo od innych dzielnic Polski dawnej. Różni się, bo od lat stu całkiem inne przechodzi koleje, ale przede wszystkim różni się etnograficznie, bo zapominać nie trzeba, że mamy tam lud litewski czy białoruski i że lud ten dziś budzić się zaczyna. Rozumieją to dobrze Rosjanie i jeszcze w ‘63 roku jeden z pierwszych dygnitarzy w Królestwie, patrząc na demonstracje patriotyczne powiedział, że więcej niż Orzeł Biały szkodzi nam Pogoń na chorągwiach naszych*”² [152, s. 92].

¹ Гл., напрыклад: [147, s. 27–80].

² Перш за ўсё давайце паглядзім, на якой глебе ішла ўся справа. Літва, гэтая Літва, пра якую столькі спявалі нашы вешчуны, моцна адрозніваецца ад іншых раёнаў даўняй Польшчы. Адрозніваецца, бо за сто гадоў цалкам іншыя праходзяць расклады, але перадусім адрозніваецца этнаграфічна, бо не трэба забывацца, што маем там літоўскі ці беларускі народ і што гэты народ сёння пачынае абуджацца. Расіяне гэта добра разумеюць і ў 63 годзе (1863. – А. Т.) адзін з першых саноўнікаў у Каралеўстве (Польскім Каралеўстве. – А. Т.), глядзячы на патрыятычныя дэманстрацыі, сказаў, што больш, чым Белы Арол, шкодзіць нам Пагоня на нашых харгвах”.

У «кракаўскі» перыяд жыцця (апошні з дзясятка гадоў) творчы шлях А. Бартэльса ў аспекце фарміравання нацыянальнай тоеснасці аддаліўся ад кірунку развіцця прыгожага пісьменства, запачаткаванага на радзіме творцы, аднак і цалкам не парваў з той традыцыяй. А. Бартэльс тым больш пайшоў іншым шляхам, размінуўся з агульнай тэндэнцыяй у беларускай літаратуры. «...Крытычны рэалізм беларускай літаратуры канца XIX ст. быў абмежаваны. У поле зроку пісьменнікаў трапляла толькі вёска» [29, с. 96]. Тым самым падчас «беларускага» перыяду паэт быў бліжэй да суайчыннікаў. Падчас пражывання ў Кракаве ступень польскасці ў вершах узрасце. Гэта было выклікана кан'юнктурай – дзеля папулярнасці ў мясцовай публікі. Жыццё ў Кракаве само па сабе не магло ў той канкрэтны час не ўзмацніць польскую саматоеснасць паэта (хоць і не разбурыла ліцвінскай асновы яго духа). Затое на створаных для душы паэмах (там былі напісаны яшчэ два вялікія вершаваныя творы паляўнічага цыклу) такія павевы практычна не адбіліся (калі не лічыць уплыву на яго творчасць літаратурна-мастацкіх напрамкаў, якія знаходзіліся тады ў трэндзе польскай культуры – гл. п. 7.1).

У гэтым (і не толькі гэтым) сэнсе біяграфія А. Бартэльса падзялілася на дзве часткі:

1) да паўстання 1863–1864 гг.: тады паэт шмат праводзіў часу на радзіме – у розных кутках этнічнай Беларусі (ад Вільні да Дзяніскавіч). У гэты перыяд А. Бартэльс выяўляе большы ліцвінскі патрыятызм і пэўны рух у кірунку адчужэння ад польскасці;

2) пасля названага паўстання: як яго актыўны ўдзельнік паэт вымушаны быў уцякаць і хавацца ад пераследу, пакуль урэшце не асеў у Кракаве (тады Аўстра-Венгерская імперыя), дзе і памёр. На заключным адрэзку, жывучы ў польскім асяродку, А. Бартэльс вонкава асімілюецца палышчызнаю, хаця ў душы застаецца ліцвінам.

Паказчыкам – не столькі фарміравання этнічнага бачання А. Бартэльса, колькі рэпрэзентацыі яго поглядаў – з’яўляецца творчасць:

– у напісаных для душы творах (найперш паэмах і нарысах), нават «кракаўскага» перыяду, назіраецца большая схільнасць ізноў-такі да ліцвінскага патрыятызму;

– многія вершы (асабліва «кракаўскага» перыяду), разлічаныя для масавай публікі шляхецкага паходжання (паўторымся, пераважна польскакультурнай), дэманструюць польскацэнтрычную візію аўтара.

7.3. Тапанімія роднага кута Артура Бартэльса ў яго творчасці: значэнне і лакалізацыя

Беларуская літаратура характарызуецца асаблівай любоўю да Бацькаўшчыны ў яе вузкім разуменні – куточка, дзе той ці іншы чалавек убачыў свет. Традыцыя апявання лапіка зямлі, з якога чалавек пайшоў у жыццё, вузкай палоскі, дзе зарыта пупавіна, з’явілася даўно – фактычна з нараджэннем аўтарскай літаратуры. У беларускім прыгожым пісьменстве гэта запачаткоўваецца славытым Францыскам Скарынам (прынамсі менавіта ў такім плане сёння яго наступныя словы ўспрымаюцца): «Понеже от прирождения звери, ходящие в пустыни, знают ямы своя; птицы, летающие по въздуху, ведают гнезда своя; рыбы, плывающие по морю и в реках, чувят виры своя; пчелы и тым подобная боронят ульев своих, – тако ж и люди, игде зродилися и ускормлены суть по бозе, к тому месту великую ласку имають» [107, с. 94].

Мадэрны час нарадзіў новыя фармулёўкі, хаця і са старымі сэнсамі. Словы, прамоўленыя ў 1910 г. Якубам Коласам, неўзабаве зрабіліся болей чым словамі – парафразаі-дэвізам-квінтэсенцыяй любові да зямнога сусвету дзяцінства кожнага з роду чалавечага: «Мой родны кут, як ты мне мілы!»

Паміж Скарынавым і Коласавым азначэннямі – каля чатырох стагоддзяў. Прорва. Але калі б яна сапраўды існавала,

ці ўзнік бы выраз пра родны кут? Ці спарадзіўся б геній Коласа, яго сучаснікаў і наступнікаў? Ці, урэшце, адбыўся б народ беларускі наогул? На гэтае пытанне адказаць немагчыма. Хаця б таму, што пэўнае перарыванне (лепей сказаць, затуханне) беларускамоўнай літаратурнай традыцыі змянілася яе аднаўленнем у XIX ст. Што праўда, для гэтага спатрэбіўся час, творчыя пошукі і нават блуканні па абсягах суседнямоўных ніў. Аднак ні пальшчызна, ні расейшчына не прымусілі зрачыся Бацькаўшчыны. Яе значэнне каторы раз у гісторыі абвастрылася. Многія пісьменнікі XIX ст. несвядома для іх саміх сталі свайго роду гумусам для будучых усходаў класічнай беларускай літаратуры. Як сказаў слыннымі даследчык гэтага часу Генадзь Кісялёў – «сейбітамі вечнага». Ад Адама Міцкевіча, наражэннем якога адзначылася завяршэнне XVIII ст. і пачатак новага, да Францішка Багушэвіча, век якога скончыўся разам з XIX ст. Канцэптуальную ролю ў такім гістарычным развіцці адыграў менавіта родны кут. Для кожнага свой. Разам з тым цесна звязаны, нацыянальна знітаваны з іншымі лапікамі, якія з часу XIX ст. не проста становяцца адным цэлым (так склалася яшчэ раней), але і трывала пачынаюць звацца Беларуссю.

Для народжанага больш чым 200 гадоў таму Артура Бартэльса (1818–1885) малая радзіма таксама стала паняццем блізкім да святога. Болей за тое, менавіта праз адносіны да яе сёння мы можам вылучыць гіпотэзу аб найбольш верагодным месцы нараджэння пісьменніка:

Witaj wiosko ty poleska,	Вітаю, палеская вёска,
Gwiazdko dni dziecinnych,	Дзе зоры мне ззялі ярчэй.
Gdzie splotęła pierwsza łezka,	Сплыла тут і першая слёзка
Z oczu mych niewinnych.	З дзіцячых нявінных вачэй.

[8, с. 14]

Паводле паэмы “Deniskowicze”, лірычны герой пасля пэўнага расстання прыязджае ў родны кут, дзе ён сорак гадоў таму распачаў знаёмства са светам. Яго душа трымціць ад

замілавання пры выглядзе царквы, курных хатак, калодзежаў, гумнаў. Асаблівая ўвага адрасуецца дому, дзе былі праведзены першыя гады. Далей герой выходзіць за межы сяла – на сустрэчу з грэбляй, мілымі для вуха ўрочышчамі – Градкамі, Ізбіскам, Лясішчам, Дзерамінішчам, Крэмцамі, вартаўнікамі лясоў – леснікамі Сойкамі і Кавальчукамі, дакладней – іх нашчадкамі. Прычым аўтар, як этнограф, дэталізуе многія карціны. Зразумела, найперш тыя, якія звязаны з асабістымі ўспамінамі. У апошняй частцы паэт раскрывае прычыну такіх цёплых адносін да Дзяніскавіч ды іх наваколля: там ён душою парадніўся ледзь не з кожным дрэвам. Менавіта дзякуючы такім аўтарскім прызнанням версія аб нараджэнні А. Бартэльса ў Дзяніскавічах набывае перавагу над іншымі.

У кагосьці любоў да роднага кута можа быць абстрактнай. Аднак у А. Бартэльса яна ўрэчаіснаваецца праз непасрэдны кантакт з радзімай зямлёй і яе мастацкія і дакументальныя апісанні, праз перадачу сваіх перажыванняў да той ці іншай мясціны, пабудовы, дзейства, якое мела месца, і, натуральна, пэўнага чалавека. З гэтай прычыны назвы многіх мясцін пісьменнік уводзіць у мастацкі тэкст. Прычым аўтар не перажывае, што яны будуць незразумелымі для магчымага чытача. лепшыя творы А. Бартэльс пісаў для сябе, для душы. Таму іх залішняй індывідуалізацыяй хіба не пераймаўся (звернем увагу на апошнія словы наступнай цытаты): “*Poemasik ten, od 20 lat w tece mojej spoczywajacy, jest najwierniejszym obrazem wiosennego polowania litewskiego na tokach, zwłaszcza głuszcowych. Nie ma on innych zalet, prócz wielkiej prawdy, pisany bowiem w lesie, jest tylko z natury zdjętym opisem jednego z tych nacznych polowań, których chciałem dla siebie zachować wspomnienie*”¹ [128, s. 29].

¹ Пераклад: «Паэмка гэта (маецца на ўвазе “Палескі тыдзень”. – А. Т.), што адпачывала гадоў 20 у маёй тэчцы, ёсць найпэўнейшым увасабленнем літоўскага вясновага палявання на токах, асабліва глушцовых. Не мае яна іншых пераваг, апроч вялікай праўды, таму што пісалася ў лесе і ёсць толькі з натуры знятым апісаннем аднаго з тых нашых паляванняў, пра якія хацеў я для сябе захаваць успамін».

Адметна, што паэт заўсёды вяртаўся ў родны кут. Спярша родныя мясціны А. Бартэльс наведваў, відаць, у сувязі са сваім хобі – паляваннем. Адзін з лепшых паляўнічых-ліцвінаў, ён задавальваў свой інтарэс у шыкоўных дзяніскаўскіх лясках:

Wszak podobno na Izbisku
Niedźwiedzia zabilem...

Мядзведзя чартоўскае сілы
Я тут, на Ізбіску, забіў...

[8, с. 19]

Пасля паўстання 1863 г. бываў там толькі ў думках. І – пісаў зыходзячы з настальгіі. А. Бартэльс, будучы сам заядлым паляўнічым, па-мастацку апісаў гадавы цыкл паляванняў у беларускім лесе: паэмы “Tydzień poleski”, “Zimowe łowy na Litwie”, “Polowania letnie i jesienne”. Як заключае расійска-польскі пісьменнік Іосіф Корвін-Кучынскі, «в былые времена один из лучших охотников на Литве, он создал мало известную, но ценную и, пожалуй, единственную в славянской литературе – охотничью эпопею» [49, с. 526]. Тым самым цыкл з некалькіх паэм становіцца адным з самых каштоўных у тагачасным кантэксте, для якога падобныя па выбары аб’екта ўвагі творы былі на працягу XIX ст. досыць распаўсюджаныя ў польскай літаратуры [145, 146].

Раскіданыя па ўсёй Беларусі Радзівілавы лясы, балоты, лугі, дарогі, урочышчы становяцца фонам для разгортвання таго ці іншага сюжэту. Аднак геаграфія аповедаў у паэмах А. Бартэльса мае вузкую лакалізацыю. Яны засяроджваюцца галоўным чынам на лясках Клецкай ардынацыі Радзівілаў. Асаблівую канцэнтрацыю аўтарскай увагі да мясцовасці варта канстатаваць у сувязі з Дзяніскавічамі: менавіта іх наваколле стала галоўнай крыніцай для паляўнічых паэм і нарысаў А. Бартэльса. Вёска Дзяніскавічы знаходзіцца на поўдзень ад Клецка за кіламетраў 40. Размешчаны ў першазданых лясках, акружаны з трох бакоў балотамі населены пункт не мог быць вядомы шырокаму свету. Аднак гэта не стала перашкодай для паэта апаэтызаваць родны кут. Цытаваны вышэй

В. Каваленка справядліва ўбачыў такі падыход яшчэ ў творчасці А. Міцкевіча (гл. п. 7.1). Адпаведна і ў паэмах ды нарысах А. Бартэльса аналагічныя творчыя вытокі прасочваюцца праз частотнасць ужывання ў іх мясцовых мікратапонімаў: назовы дзяніскаўскай зямлі, відавочна, пераважаюць.

* * *

Галоўным і храналагічна першым сярод намі зафіксаваных найменняў з’яўляецца назва роднай вёскі паэта – **Дзяніскавічы**. Што праўда, гэта не мікратапонім – айконім ці, дакладней, камонім – назва сельскага пасялення. Ёю названа паэма, створаная ў лютым 1862 г. Гэтай вёскай пазначана месца напісання аднаго з вершаў – “Skutki cywilizacji” («Вынікі цывілізацыі», 15 красавіка 1856 г.) [127, s. 81]. Здавался б, адно дзве згадкі. Але першая з названых (асабліва сваім зместам, пра што казалася вышэй) становіцца канцэптuallyным локусам у творчасці А. Бартэльса – закрытым прасторавым вобразам. Звернемся да ўдалага для нашага выпадку азначэння: «Локус – это *место*-имение тотальности. *Место*-имение необходимо здесь понимать как уникальный и локализованный в космологическом отношении топос, *вне* которого тотальность *таким* способом нигде и никогда не сбудется» [81, с. 179]. Прычым значэнне локуса заключаецца толькі ў назве твора. Па змесце яна нідзе не фігуруе (за выключэннем адной спасылкі ў іншай паэме) і дзякуючы гэтаму трансфармуецца ў топас – вёску наогул, вёску, якая можа быць (павінна быць?) у кожнага з прадстаўнікоў рода чалавечага – родную зямлю, бацькаўшчыну, цэлы свет.

Witaj domu, gdzie dzieciątkiem
Pierwsze spędził lata,
Tyś się zdawał mi początkiem
Razem koncem świata.

Вітаю свой дом, дзе дзіцяткам
Няўцямна шалеў, – гэты дом
Здаваўся мне свету пачаткам
І разам з тым свету канцом.

[8, с. 15]

Назіраем перарастанне не проста закрытай, але прыватнай мясціны ў адкрыты прасторава вобраз. Зрэшты, гэта трансфармацыя з'яўляецца ў аўтара на ўзроўні метафары. Значыць, і топаснасць вобразу Дзяніскавіч адносная, дакладней, пераносная. Так робіцца паэтам, канечне, міжволі, і працуе на пафаснае ўзвышэнне мясцовасці. Кожны матыў паэмы і кожны элемент дзяніскаўскай прасторы прасякнуты філасафічнасцю анталагічнай па сваёй сутнасці.

Z sosny zgnitej, co służyła
Dziś nam do ogniska,
Może kiedyś moja była
Sieroca kotyska!

З сасны, што ўзрасла на Ізбіску,
Скуль вызнаў сірочыя дні,
Шкада, не зрабілі калыску,
А так і згарыць у агні.

Już z tej sosny być nie może
Do trumny mej deska,
Żegnam cię więc w imię Boże,
Rodzino poleska!!

Ужо з тае хвоі нічога
Не ўзяць для магілкі маёй,
Развітваюся ў імя Бога
З палескаю крэўнай сям'ёй...

[8, с. 24]

Дапусцім не зусім літаратуразнаўчы пасаж. Неверагодна, але сярод жыхароў названай вёскі узнікла прымаўка: «Адкуль свет пайшоў? – З Дзяніскавіч». Няма ўпэўненасці, што выскоўе бытавала ў сярэдзіне XIX ст., у часы А. Бартэльса. Недалёкія вёскі Вялікія Круговічы і Агарэвічы лічацца старэйшымі: першыя згадкі пра іх – адпаведна 1445 і 1441 г. Тым не менш ганаровую прымаўку займелі менавіта Дзяніскавічы, якія ўпершыню з'яўляюцца ў дакументах пазней – у 1473 г. Несумненна, што ў выпадку з А. Бартэльсам спрацавала творчая інтуіцыя.

Ізноў-такі гэты аўтарскі свет уяўляецца не ўсеагульным космасам, – гэта матэрыяльная прастора, сістэма каардынат з пэўнымі ў ёй пунктамі, у цэнтры якіх канкрэтная вёска. З іншага боку, паколькі ці не ў кожнага будуць свае Дзяніскавічы, яны разам з наваколлем адначасна становяцца і агульным космасам, толькі адкрываюцца нам свайго роду паралельным вымярэннем. Яно мае свае, асаблівыя восі каардынат. Адпа-

ведна і пункты на іх будуць непаўторныя (пры гэтым не адмаўляецца іх тыповасць). Прывядзём іх назвы і па магчымасці лакалізуем, наколькі дазволіць інфармацыя, якая захавалася да XXI ст.

* * *

Ці не кожная вялікая беларуская вёска ў XIX ст. уяўляла сабой цэлае гняздо паселішчаў – з падарожнымі больш дробнымі і вёскамі, і фальваркамі, і хутарамі і да т. п. Дзяніскавічы не былі выключэннем. Іх адлюстраванне на мапах часоў А. Бартэльса захавалася (гл. мал. 7.2, 7.3) і сёння можна ўявіць, якая па памеры была вёска ў сярэдзіне XIX ст. (калі там бываў паэт), можна параўнаць з бліжэйшымі да нас часамі, у тым ліку сучаснасцю. Побач з Дзяніскавічамі – на паўднёвы захад – размясцілася з даўняга часу вёска **Еськавічы**, у польскім варыянце будзе трохі начай – Jańkiewicze. У Беларусі існуе некалькі вёсак з такой ці падобнай назвай. Дзяніскаўская суседка ўлілася ў склад большай вёскі ў 1965 г. Тым не менш мясцовы люд адносіцца да яе па-ранейшаму як да асобнага паселішча са сваёй арыгінальнай назвай.

А. Бартэльс не называе Еськавічы наўпрост, у якасці камоніма. Іх назва фігуруе аднойчы (у паэме «Летнія і асеннія паляванні») як прыналежны прыметнік – для абазначэння мясціны, зарослай вербамі:

Nieraz ci pokazując trop lisa lub kozy
Twierdzą, że wyjść musiała z Maryanowskiej łązy,
Pójdzie zaś w Jańkiewickie...¹

[137, s. 137]

Тут жа, як бачым, аналагічным чынам – праз азначэнне – спамінаецца фальварак **Мар'янава** (па-мясцоваму – Мар'яноў), які знаходзіўся яшчэ далей на поўдзень, у глыб лесу і балотаў (мал. 7.2, 7.3).

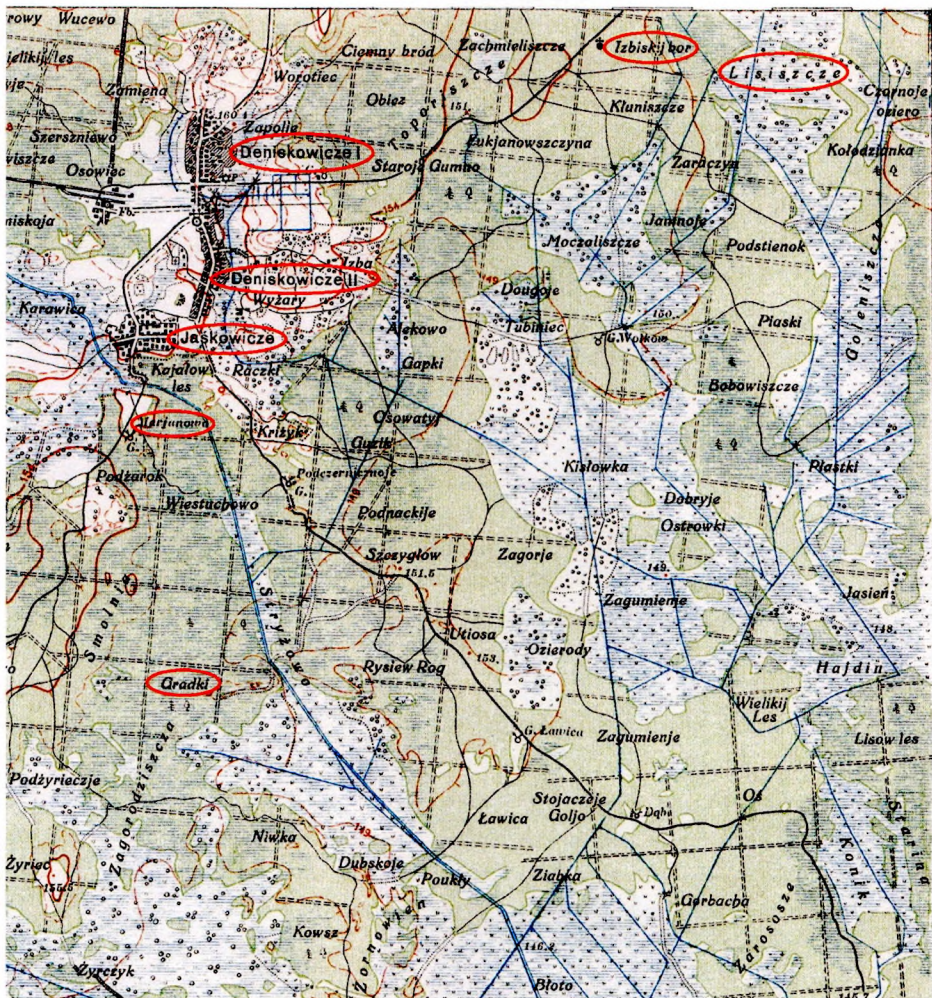
¹ Пераклад: «Не аднойчы паказваючы табе след лісы ці казы, / Сцвярджаюць, што яна мусіла выбрацца з Мар'яноўскага лязняку, / Пойдзе ж у Еськавіцкі...»

Мал. 7.2. Мапа Радзівілавых уладанняў ад іх роздзінці Радзівіламонты (зверху вылучаны) да в. Дзяніскавічы (знізу вылучаны) на ваенна-тапаграфічнай мапе («строхварстоўцы») Расійскай імперыі 1866 г. 3 выдання: Военно-топографическая карта Минской губернии. – 1869. – С. 12.

Мал. 7.3. Фрагмент мапы Вайсковага геаграфічнага інстытута 1924 г. (Варшава) Градкі, Лясішча (усе вылучаны намі). 3 выдання: Archiwum Map Wojskowego series/100K_300dpi (дата звароту: 27.12.2020)

з наваколлем вёскі Дзяніскавічы – урочышчамі Мар’янава, Ізбіскі бор, Лісішча, Інстытута Геаграфічнага 1919–1939. URL: http://maps.mapywig.org/m/WIG_maps/

Відавочна, назвы – Дзяніскавічы, Еськавічы, Мар’янава – утвораны ад аднакарэнных імён. Мясцовыя жыхары (Карпеня Андрэй Міронавіч – жыхар вёскі Дзяніскавічы (нар. у 1927 г.); Швайка Хрысціна Феадосьеўна – жыхар вёскі Дзяніскавічы (нар. у 1931 г.); зборы Т. І. Дзенісеня, 2018 г.) мяркуюць, што такія імёны насілі заснавальнікі [102].

Яшчэ адзін мікратапонім з твораў А. Бартэльса (у паэме «Зімовыя паляванні») – **Ліпавецкі двор** – азначаў населенае месца:

...Muszą nas dawno z obiadem czekać,
A już i widać dwór Lipowiecki,
Jaśnieją światła i dym z komina,
Ważniejsze rzeczy mi przypomina¹.

[141, s. 54]

Паводле ўспамінаў тых жа рэспандэнтаў, мікратапонім адносіцца да мясціны ў цэнтры вёскі, дзе цяпер знаходзіцца школа. Там да прыходу савецкай улады жыў памешчык. Увесь вялікі двор быў абсажаны высокімі ліпамі. Разам з тым у дадзеным выпадку вусныя крыніцы не выказваюць пэўнасці. Тым не менш апісанне ў паэме і ўспаміны старажылаў як мінімум не разыходзяцца. Да таго ж ва ўказанай людзьмі мясцовасці здаўна і па сённяшні дзень растуць ліпы. Таму лічым слушным лакалізацыю Ліпавага двара бачыць на тэрыторыі сучаснай Дзяніскавіцкай школы.

У той жа час на апошнім прыкладзе відаць, што ў адрозненне ад вёскі Еськавічы, якая па-ранейшаму ўспрымаецца як такая, і фальварка Мар’янава, які ў першай палове XX ст. пабываў леснічоўкай і застаўся ўрочышчам, некаторыя мікратапонімы да XXI ст. пачалі забывацца і страчвацца.

Так, практычна згубілася памяць пра **Ліпаўку** – нейкае, хутчэй за ўсё, невялікае пасяленне дробнай шляхты. Гэтакі сэнс

¹ Пераклад: «...Яны павінны даўно нас чакаць з абедам, / А ўжо і відаць Ліпавецкая сядзіба, / Яснее святло і дым з коміна, / Гэта нагадвае мне пра важнейшыя рэчы».

вынікае з кантэксту паэм А. Бартэльса. У «Палескім тыдні» гаворыцца, што з таго населенага пункта адзін дзяцюк, самы маладзейшы ў кампаніі – Ясь. Ён закахаўся ў Зосю – дачку аднаго з таварышаў па паляванні Ігната. Прычым і яна “trocha gabnięta”¹ (правапіс захаваны). Як тлумачыць у зноскы сам аўтар, гэта “wyrażenie czysto litewskie”² і азначае пачатак закаханасці [138, s. 48]. Герой, аднак, перасцерагаўся, што бацькі, заможныя, не аддадуць за муж дачкі за яго – матэрыяльна сціплага, хаця і прыстойнага шляхціча. У «Зімовых паляваннях на Літве» гэты мікратапонім фігуруе двойчы:

W tem me marzenie przrwało szczekanie,
Do okna! patrzę, ktoś z sanek wysiada,
Dusza przeczuła, że to polowanie,
I zaprosiny któregoś sąsiada.
Chwałaż ci Boże! – Co to tam za wrzawa?
Z Lipowki, panie, Siemko strzelec z listem.
Dawaj – czytam: na jutro obława³.

[139, s. 5]

Poznałem, jak marzenie moje, żem kochany
Przez wszystkie zgromadzone w Lipowce kobiety...⁴

[140, s. 86]

Указаныя вышэй рэспандэнты дапускалі, што маецца на ўвазе урочышча Падліпка. Яно знаходзіцца 8 км на паўднёвы усход ад Дзяніскавіч, «за балотам». Этымалогія тлумачыцца тым, што ў лесе было мала ліп, а там яны раслі. У дадзеным выпадку інфармацыя не суадносіцца. На даўніх мапах Ліпаў-

¹ Пераклад: «трохі прыгнечаная».

² Пераклад: «выраз чыста літоўскі».

³ Пераклад: «І запрашэнне якога-небудзь з суседзяў. / Слава табе Божа! – Што там за вэрхал? / – З Ліпаўкі, пане, Семка-стралок з лістом. / – Давай, – чытаю: заўтра аблава».

⁴ Пераклад: «Я даведаўся, як маю мару, што мяне кахаюць / Усе жанчыны, якія знаходзяцца ў Ліпаўцы...»

ка таксама адсутнічае. Думаецца, гэта якраз выпадак знікнення тапоніма з культурнай і гаспадарчай прасторы Дзяніскавіч.

Падобная сітуацыя са **Слабудкай** (Слабодкай?). Тапонім сустракаецца ў кантэксце палявання на цецярукоў:

– Rzecz do mnie – pódziemy sobie na cietrzewie, Widziałem dziś z ról kopy, siedzących na drzewie Blisko polanki tamtej, jadąc do Słobudki...	Тлумачыць Павел мне: – Адсюль мы рушым па дарозе, Цецярукоў я сёння бачыў з паўкапы – сядзелі на бярозе Паблізу каля той палянкі ўзбоч Слабудкі
---	--

[138, s. 29]

Мясціна адназначна належыць да дзяніскаўскага наваколля. Менавіта на яго лясных прасторах адбывалася паляванне, пра якое гаворыцца ў працытаваных радках.

Згаданыя рэспандэнты дапускаюць, што **Слабудкай** называлася месца, на якой стаяла сядзіба сям’і па мянушцы «Слабодзіны» (іх нашчадкі ўжо не жывуць у Дзяніскавічах). Яшчэ ў ХХ ст. тое месца стала часткай вёскі.

Гэтае суаднясенне выглядае нацягнутым: і ў сэнсе ўтварэння тапоніма ад названай мянушкі, і ў сэнсе арыентацыі паляўнічых: яны знаходзіліся ў глыбокім лесе і з яго кіравацца на пэўную сядзібу, магчыма, хутар, недалёкі ад вёскі, было б як мінімум нязручна і нават бяссэнсоўна (у такім выпадку больш лагічнай выглядала бы арыентацыя на самую вёску). Самы бліжэйшы, пазначаны на мапах населены пункт з такой назвай (дакладней, блізкай: Слабодка) знаходзіцца пару кіламетраў на ўсход ад Сіняўкі. Гэта – фальварак. Але ў нашым выпадку гутарка вялася пра падзеі ў кантэксце дзяніскаўскіх лясоў. Таму пытанне лакалізацыі тапоніма застаецца адкрытым.

У адным кантэксце з Дзяніскавічамі аднойчы згадваюцца яшчэ тры адносна недалёкія вёскі, прыналежаючы Радзівілам, – **Колкі, Лактышы і Морач**. Яны мелі меншае значэнне, чым Дзяніскавічы. Але і там нярэдка адбывалася паляванне. Іх успамінае А. Бартэльс у сувязі з князем, ардынатам Клецкім

і Давыдгарадоцкім Юзафам Радзівілам (1736–1813). Ён, па словах аўтара нарыса, у свой час найлепшы з паляўнічых, напрыканцы жыцця пакінуў любімае хобі з прычыны неадпаведнага для яго стану здароўя. Але не перастаў цікавіцца падзеямі паляванняў, якія ладзіліся ў наваколлі названых вёсак. Дзеля аператыўнасці князь прыдумаў забаўку: расстаўляў на адлегласці чалавечага голасу прыгонных сялян і яны па ланцужку перадавалі пытанні з Радзівілімонтаў, дзе гаспадар мог баляваць з гасцямі, і адказы ад непасрэдных паляўнічых пра поспехі і няўдачы. Інфармацыя паступала, калі верыць А. Бартэльсу, з хуткасцю “dzisiejszego telegrafu elektrycznego”¹ [131, s. 43].

У цэлым наяўнасць некалькіх назваў ваколдзяніскаўскіх паселішчаў у паэмах А. Бартэльса гаворыць пра добрую абазнанасць аўтара як у мясцовых населеных пунктах, так і мясцовых лясах.

* * *

Яшчэ болей падкрэслівае веданне паэтам азначанай географіі фігураванне ў творах драбнейшых мясцін – урочышчаў:

...Lasy, blota, kępy,
Przyjaciele moi starzy...²

[8, с. 19]

Па ступені цеплыні адносіны да іх не саступаюць любові да роднаага сяла Дзяніскавічы. Прычым для лірычнага героя яны адушаўленыя: у польскай мове множны лік дазваляе выказацца менавіта ў такой форме (“przyjaciele moi starzy”). Гэтаксама, як і да сяла – «пачатку свету», схіляецца А. Бартэльс у вітанні найбольш улюбёных мясцін:

¹ Пераклад: «сённяшняга электрычнага тэлеграфа».

² Пераклад: «Лясы, балоты, купіны, / Мая старыя прыяцелі». У дадзеным выпадку перакладчык В. Гардзей адышоў ад літаральнага сэнсу, таму яго прыводзім праз падрэдакцыю.

Teraz witam was ostępy,
Uroczyusza stare,
Wszak wzrok mój nie całkiem tępy,
I słuchu jest w miarę...

Цяпер я вітаю вас, пушчы,
Урочышчы, нетры свае.
Напраўду, то зрок мой відушчы
І слых мой яшчэ не здае...

[8, с. 19]

Паэт радуецца за іх – за сваіх сяброў – з той прычыны, што да іх яшчэ не дабраліся «хцівыя сякеры» і «злавеснае шыпенне лакаматыва». Ён прызнаецца, што помніць усіх («znam was wszystkie po nazwisku»¹). Асабліва родных А. Бартэльс называе пайменна. Самыя цёплыя ўспаміны і пачуцці да пэўных урочышчаў звязаны з паляваннямі. А. Бартэльсу было мала роўных у гэтай справе. Яго асноўныя поспехі адбыліся менавіта на азначанай мясцовасці:

Też u siebie bór, starzyna,
Ostępie ty Hradki,
I ten mech, to nie nowina,
I te na mchu kładki.

Таксама згадаліся Градкі –
Глухі, сівы бор-старына.
У мох паўрастанья кладкі,
Дый мох сам – хіба навіна!

Znam was wszystkie po nazwisku,
Dla ucha tak miłem,
Wszak podobno na Izbisku
Niedźwiedzia zabiłem,

Па назвах, з дзяцінства мне мілых,
Згадаў я і вас – не забыў.
Мядзведзя чартоўскае сілы
Я тут, на Ізбіску, забіў.

I znajome mi Lesiszcze,
Głuszców jak słowików,
I sławne Dziereminiszcze
Z niedźwiedzi i dzików.

Знаёмае надта Лясішча,
Глушцоў там – нібы салаўёў.
Ды помнае Дзерамінішча –
Ого кацалапых, дзікоў!

W Kremcach sławny tok cietrzewi,
Oj tok to nie lada:
Jak się zleca, sam człek nie wie,
Jaka z niemi rada...

У Крэмцах жа цецеруковы
Адведу нялічаны ток.
Зляццяца, а лоўчы талковы
Не ступіць ні ўперад, ні ўбок.

Par trzydzieści tego najmniej,
Pal tylko, nabijaj,
I pal znów, lecz przynajmniej
Samice omijaj...

Пар трыццаць... Закохочуць цяцеры –
Тут стрэльбу трымаць адно знай.
Страляй, ды, па меншае меры,
Цяцеры не забівай.

[8, с. 19]

¹ Пераклад: «ведаю вас усіх па імені».

Як бачым, пяць мікратапонімаў – **Ізбіск**, **Лясішча**, **Дзе-рамнішча**, **Крэмы** – у паэму пранікаюць менавіта з кантэксту ці не самай папулярнай шляхецкай забавы. Між тым аўтар нават у хвіліны светлага суму па даўно мінулых днях дзяцінства і маладосці ды па сваіх колішніх зухаватых поспехах не забываецца пра культуру палявання, калі трэ было шкадаваць самак, наогул берагчы прыроду.

Адметна, што названыя мікратапонімы канцэнтруюцца ў паэме «Дзяніскавічы». Па-за ёю ў вершаваных творах вялікай формы А. Бартэльса намі адшукана толькі дзве новыя дзяніскаўскія назвы – **Нівішча** («Палескі тыдзень») і **Лісішча** («Летнія і асеннія паляванні»).

Разам з тым, акрамя **Ізбіска**, тья самыя, што і ў «Дзяніскавічах», урочышчы фігуруюць у «Летніх і асенніх паляваннях». Апошняя паэма пісалася ўжо ў Кракаве. Але, па ўсім бачна, сэрца аўтара моцна настальгіравала, тужыла па родным куточку.

Дзеля лакалізацыі названых мясцовасцей намі выкарыстаны комплекс крыніц: самі тэксты твораў, даўнія мапы і ўспаміны дзяніскаўскіх старажылаў. У адным выпадку дапамагло асабістае веданне.

Апошняя спрычынілася да ўрочышча **Ізбіск**. Яно знаходзіцца кіламетраў пяць на паўночны ўсход ад Дзяніскавіч (гл. мал. 7.3). Сёння яно шырока вядомае і ў народзе называецца ў мінімальна змененым варыянце – Ізбійск або Ізбійскі Бор. Рэч у тым, што мясціна здаўна лічылася святой. Туды прыходзілі маліцца, часта пасля пакідаючы стужкі на дрэвах. У ХХІ ст. там узвялі праваслаўную Свята-Успенскую царкву (прычым навабудам, дарэчы, сапсавалі аўтэнтычнасць векапомнай святыні). Назва магла ўзнікнуць у сувязі з нейкімі адносінамі да невялікага, ці не ў адзін двор пасялення за які кіламетр на ўсход ад Дзяніскавіч з найменнем «Ізба» (гл. мал. 7.3).

Лёгка таксама было вызначыць месцазнаходжанне так мілых сэрцу аўтара **Градак**. І паводле згадак, і на мапах

(гл. мал. 7.3) яны, існуючы па дзень сённяяшні, размясціліся кіламетраў чатыры на поўдзень ад Дзяніскавіч. Ва ўспамінах нават прадпрымаецца спробы этымалогіі назвы ўрочышча: «Месца “гарыстае”, нагадвае грады, што робяць сяляне ў агародах» [102]. Урочышча дзеліцца на дзве часткі – Дальнія і Бліжнія Градкі. З кантэксту паэмы А. Бартэльса вынікае, што там ляжала грэбля (вяла ў бок Чучавіч). Аўтар заўважае змены, хаця і са шкадаваннем: няма колішніх кладак – замест іх больш надзейныя бярвенні.

Складаней было з іншымі мясцінамі.

Як аказалася, урочышчы **Лясішча** і **Дзерамінішча**, а таксама **Лісішча** не займелі гонару (у адрозненне ад Мар’янава, Ізбіскага бора ці нават Градак) часта трапляць пад увагу картографу. Не ўсе захаваліся яны і ў памяці мясцовага люду. Аднак на той жа мапе (гл. мал. 7.3) відаць, што **Лісішча** знаходзіцца за **Ізбіскім борам**, адразу на ўсход за ім. Відавочна, што назва ўзыходзіць да ліс, якіх там было нямала. Гэта пацвярджаецца і А. Бартэльсам. Паэт расказвае пра магчымыя планы аблавы аднаго з таварышаў па паляванні на таго беларускага пушнага звера:

...Na miejscu Sojki on z samego ranka
Takby się rozporządził, ażeby naganka
Poszła na sam początek już nie od Lisiszcza,
Ale przez Kremce, Hradki do Dziereminiszcz...¹

[137, s. 137]

Акрамя ліс у тым паляўнічым кантэксце фігуруюць і рабчыкі, а таксама большыя аб’екты панскай забавы – дзікі і мядзведзі. Значыць, мясцовасць урочышча ўвогуле славілася дзічынай.

Яшчэ адна мясціна з паэмных твораў А. Бартэльса мае сучасную, але этымалагічна адрозную назву – адметнае глуш-

¹ Пераклад: «...На месцы Сойкі ён быў з самага ранку, / Так быў распарадзіўся, каб пагоня / Пайшла з самага пачатку ўжо не ад Лісішча, / Але праз Крэмцы, Градкі на Дзярамінішча...»

цамі Лясішча (пра гэта гаворыцца ў адной з прыведзеных вышэй цытат). Урочышча знаходзіцца на дыяметральна супрацьлеглым баку вёскі Дзяніскавічы ад **Лісішча** (гл. мал. 7.3) – паводле інфарматараў, кіламетраў восем на поўдзень. Насамрэч – трохі на паўднёвы ўсход ад Дзяніскавіч, абাপал дарогі з Еськавіч на Макава бліжэй да апошняга. Этымалогія відавочная: «Там калісьці быў высокі хваёвы лес» [102].

У двух творах А. Бартэльса – паэмах «Дзяніскавічы» і «Летнія і асеннія паляванні» – фігуруе ўрочышча **Дзерамінішча** (абодва пасажы цытаваліся вышэй). Больш за тое, яно, паводле аўтара, не абы-якое, а даволі вядомае. Чым? Найперш мядзведзямі і дзікамі. Назва «Дзерамінішча», як тлумачыць сам А. Бартэльс, утварылася «ад “дзярэ міня, дзярэ мяне” – крык, якім мужык дае знак, што яго мядзведзь пачаў дзерці, інакш – покліч на падмогу» [8, с. 19].

Аднак у памяці дзяніскаўцаў слядоў пра мясціну адшукаць не ўдалося. Дапамагла тая ж польская мапа (гл. мал. 7.3). На ёй прысутнічае ўрочышча **Дзеравянішча** (калі быць больш дакладным і пакінуць назву без адаптацыі да беларускай мовы, а так, як яна гучыць у транслітэрацыі, – Дэрэвінішчэ; на рускамоўнай мапе мяжы XIX і XX ст. – «Деревенище» [20]). Выказваем наша меркаванне, што гэта і ёсць мясціна з паэм А. Бартэльса. Але ў працэсе чалавечай камунікацыі этымалогія назвы сцерлася – і, крыху трансфармаваўшы слова, набыла іншы, болей зразумелы (ад слова «дзерава») сэнс. Якія аргументы, акрамя сугучнасці назваў? Па-першае, мясцовасць, як і Дзяніскавічы, належала вядомаму магнацкаму роду Радзівілаў. Па-другое, там сапраўды вадзілася шмат мядзведзяў.

Пра гэта ўспаміналі люсінцы яшчэ на самым пачатку XX ст., што стала мастацкім матэрыялам для Якуба Коласа:

«– О, лесу ў нас многа! – пацвердзіў паляшук і павярнуў твар да настаўніка. – Гэта вось цяпер, як правялі тут чыгунку, яго пачалі зводзіць, а даўней лес зусім не такі быў. І звяр’я было многа. Каля нашай вёскі мядзведзі вадзіліся. Яшчэ бацька

нашага старасты, ведаеш, можа? – стары Грыгор, даўнейшага закалу чалавек! – жывога медзвядзёнка з лесу прынёс, ад мядзведзіцы адабраў!

– Як жа гэта ён?

– А бог яго ведае. Смелы. Дый здаровы, як дуб. Дарма што яму цяпер семдзесят год, а як забушуе часам у хаце Раман, яго сын, стараста наш, то стары, бывае, не вытрымае, возьме яго на рукі, як хлапчанё, і зараз жа ўціхамірыць, хоць Раман і не ўломак. Вось як! І завезлі таго медзвядзёнка графу Патоцкаму. Дазвол далі Грыгору паляваць у графскіх лясах, яшчэ і пораху і шроту выдалі.

– А цяпер мядзвездзяў тут няма?

– Не, няма: перавяліся. Туды далей, пад Татарку, сышлі, дзе месца глушэй і лесу болей і дзе меней заглядае вока людское... Забараняць пачалі па лесе са стрэльбаю хадзіць, леснікоў паставілі, законы строгія пайшлі. Але і лес нішчыцца, і звер зводзіцца.

– А я чуў, што тут яшчэ многа зверыны.

– Ёсць, праўда, але хіба столькі, як даўней? Бабры тут калісь вадзіліся. Яшчэ і цяпер дзе-нідзе можна бачыць сляды іх будынін... На ўсё пайшоў звод, – з нейкай маркотай заключыў паляшук і змоўк, аб чымсі задумаўшыся» [48, т. 13, с. 17].

Назва Дзеравянішча ўказваецца ў міжваенны час сярод паселішчаў Круговіцкай гміны. Там жыў нехта Баляслаў Чарноцкі. Відавочна, шляхецкага паходжання. Сядзіба яго была абсталявана тэлефонам [150, 151], што было надзвычайнай рэдкасцю па тым часе.

На мапах не аказалася такога ўрочышча, як **Нівішча**. Пра яго А. Бартэльс пісаў:

...W uroczyscszu,
Na Niwisczu
Głuszec grał...

На такавішчах
Там, у Нівішчах,
Глушцовы збор...

[138, s. 1]

Прычым гэты мікратапонім суправаджаецца спасылкай, што мясціна знаходзіцца ў дзяніскаўскіх лясах і славіцца праз паляванні на глушцоў.

Дапамагла памяць мясцовых вяскоўцаў: «Ніўнае – зараз гэта поле былога калгаса. У ваколіцах вёскі на ўсходзе. Знаходзіцца недалёка ад Мар’янова, дзе быў маёнтак пана Шумскага. Там было поле пана, дзе каласіла ніва», – паведамляе адзін з інфарматараў [102].

Назва, як бачым, не зусім супадае – толькі па сэнсе. Але цалкам дапускаем, што гэта адна і тая ж мясціна. Таму што найменні ў часовай прасторы нярэдка перажывалі некаторыя скажэнні і трансфармацыі. Праўда, існуе яшчэ адзін варыянт лакалізацыі – урочышча, якое на мапах называецца «Ніўка» (гл. мал. 7.3). Яно месцілася пару кіламетраў на поўдзень ад **Градак**. Калі меркаваць па тым, што ці не кожны мікратапонім у творах А. Бартэльса цесна звязаны з тэматыкай палявання, дык апошні варыянт больш верагодны: наўрад ці паблізу вёскі маглі вадзіцца глушцы, пра наяўнасць якіх у тым урочышчы пісаў паэт, у той жа час іх масаваць удалечыні ад вёскі была б натуральнай.

Тым не менш акрэсліць участак «Дзяніскавіцкай пушчы» (словы А. Бартэльса [138, s. 1]) з усімі названымі ў творы тапонімамі пакуль не ўдалося хаця б на гіпатэтычным узроўні. Так, месцазнаходжанне ўрочышча **Крэмцы** аказалася не ўстаноўленым. Дзе яно магло быць? Арыенцірам тут служаць лакалізаваныя **Градкі** і верагодна лакалізаванае **Дзерамінішча**. Яны стаяць у адным шэрагу з **Крэмцамі**, дакладней – пасля апошніх. Адпаведна ўрочышча Крэмцы можа знаходзіцца прынамсі ў адным баку з Градкамі і не павінна быць вельмі далёка ад іх, недзе перад імі з іншага боку, па логіцы, ад **Дзерамінішча**. Канечне, такая раскладка будзе пры ўмове, што аўтарам той шэраг складзены ў паслядоўнасці размяшчэння ўрочышчаў. Этымалогія назвы «Крэмцы» намі не прасочана.

Яшчэ некалькі мікратапонімаў адносяцца да недалёкіх лясоў пад Клецкам (Далматоўшчына, Грыцавіцкі бор, Цэпэр-

шчына, Бригада, Раёўка, Быстрыца, Дзямідавіцкі лес, Краснастаў). Там, у Радзівілімонтах, знаходзілася летняя рэзідэнцыя Радзівілаў і ў наваколлі таксама часам ладзіліся паляванні, хаця і не такія маштабныя ў параўнанні з ловамі ў дзяніскаўскіх лясах.

Аднак тое, што дзяніскаўскія мікратапонімы ў творчасці А. Бартэльса пераважаюць, – гэта яшчэ адно сведчанне таго, якую зямлю паэт лічыў сваёй малой радзімай і дзе, па прызнанні самога аўтара, ён прыйшоў на свет белы. Як слушна мяркуе Жанна Шаладонава, «прастора навакольнага свету з’яўляецца важнейшым модусам існавання, найбольш відавочным спосабам праяўлення феномена чалавека ў адзінстве яго духоўна-ментальных, сацыяльных, псіхалагічных і фізічных характарыстык» [116, с. 486], – тэзіс, які арганічна стасуецца і з творчасцю разгледжанага паэта.

* * *

Такім чынам, лакалізавана большасць большасць згаданых у творчасці тапонімаў малой радзімы А. Бартэльса – ад пасяленняў да ўрочышчаў. Сёння гэта – тэрыторыя Ганцавіцкага раёна Брэсцкай вобласці. Канцэнтруюцца яны вакол галоўнай для паэта вёскі – Дзяніскавічы. Часцей за ўсё тыя назвы ўводзяцца ў творы або ў сувязі з успамінамі пра дзяцінства, або ў сувязі з паляваннямі ў багатых на дзічыну лясах.

Ужыванне А. Бартэльсам рэчаіснай тапанімікі роднай для аўтара глыбінкі, з аднаго боку, ажыццяўляецца згодна з трэндам рамантычнай паэтыкі, якая на той момант яшчэ не страціла сваіх уплываў, але з іншага боку, выяўляецца і ўздзеянне новай для мастацтва пазітывісцкай тэндэнцыі (асабліва ў творах пазнейшага перыяду паэта) [103, с. 370–372]. Таму атрымаецца, што прастора дзеяння ў названых паэмах канкрэтная і прыземленая. Разам з тым апаэтызаваная і такім чынам узнесена да ўзроўню духоўнай каштоўнасці. Хаця, заўважым, што ўжыванне мікратапонімаў саміх па сабе робіцца без прэтэнзій на сімвалізм, універсалізм і анталагічнасць

(у адрозненне ад камоніма «Дзяніскавічы»). Мікратапонімы маюць характар прыватны, індывідуальны, часам з ухілам да інтымнасці. Яны вартасцёвыя, канечне, і паасобку. Але галоўная іх роля – дапамагаць раскрыццю аўтарскага свету, які пачынаецца з Дзяніскавіч і ў далейшым рассоўвае свае межы да этнічных маштабаў пры захаванні памяці пра вытокі. Гэтак свет эксклюзіўны становіцца інклюзіўна анталагічным. Для вытокаў такога разгортвання прасторы знаходзяцца якраз дробныя, нікому не вядомыя мясціны, не раўнуючы як маленькія часцінкі ў бяскрайнім космасе.

У XXI ст. назвы згаданых паэтам мясцін выпетрываюцца з памяці тутэйшых жыхароў. Няма столькі, як раней, дзічыны. Дый лес высыкаецца няшчадна сучаснікамі. Гэтага баяўся А. Бартэльс, які ў сваіх творах выступаў за падтрымку, сёння сказаў б, экалагічнага балансу і за перадачу ў спадчыну наступным пакаленням прыроднага багацця таго часу. Відавочна, паэт прадчуваў, што нашчадкі не будуць так ашчадна адносіцца да свайго асяроддзя. XXI стагоддзе пацвердзіла недарэмнасць творчай інтуіцыі. Са знішчэннем прыроды знікаюць і назвы ўрочышчаў. На павестцы дня – існаванне вёскі. Тым не менш дзякуючы такім патрыётам роднага кута, як дзяніскавец А. Бартэльс, на аснове, у тым ліку, яго творчай спадчыны ў будучыні магчыма адраджэнне і вёскі, і навакольнай прыроды, і вяртання на свае гістарычныя месцы мікратапонімаў.

7.4. Артур Бартэльс як папярэднік Якуба Коласа

Кожная нацыянальная літаратура мае два комплексы чыннікаў – фальклорны і кніжна-літаратурны. Беларускае прыгожае пісьменства не выключэнне. Паказальным чынам такі дэтэрмінізм прасочваецца на прыкладзе класікаў, у тым ліку Якуба Коласа. Да таго ж, як пісаў Уладзімір Казбярук, толькі з улікам дасягненняў папярэднікаў гэтага народнага паэта можна дастаткова поўна прааналізаваць тую ж паэму «Новая

зямля» як з боку ідэйнага зместу, так і ў адносінах кампазіцыі, стылю, формаў мастацкай вобразнасці і наогул усяго таго, што складае сутнасць і спецыфіку рэалістычнага метаду [43, с. 7].

Канстанцін Міцкевіч нарадзіўся ў 1882 г., і яго першае знаёмства з кніжным словам адбылося яшчэ ў XIX ст. Натуральна, гэта была літаратура сучаснікаў ці трохі ранейшых пісьменнікаў. Дзякуючы і паведамленням самога Песняра, і шматлікім даследаванням у шэраг знаёмай будучаму народнаму паэту яшчэ з дзяцінства літаратуры трапілі творы рускіх мастакоў слова Івана Крылова, Аляксандра Пушкіна, Мікалая Гоголя, украінскага Тараса Шаўчэнкі, польскага Адама Міцкевіча, беларускіх Уладзіслава Сыракомлі, Янкі Лучыны, Францішка Багушэвіча і інш. Яшчэ ў савецкі час адносна стаўлення беларускай класічнай літаратуры адзначалася, што «пра добратворны ўплыў рускай літаратуры гаварылася даўно. <...> З цягам часу ўсё большую ўвагу пачынае прыцягваць праблема беларуска-польскіх літаратурных узаемасувязей XIX – пачатку XX ст.» [44, с. 7].

У названым шэрагу, аднак, няма Артура Бартэльса, імя якога вынесена ў заглавак. Узнікае пытанне: якое ж месца займае гэты творца ў жыцці і творчасці беларускага класіка?

Якуб Колас нарадзіўся за тры гады да смерці А. Бартэльса. Фактычна яны размінуліся сваімі дарослымі шляхамі. Аднак нават у жыцці (на творчасці спынімся далей падрабязней) паміж імі знаходзяцца кропкі судакранання. Канечне, хутчэй метафізічнага, але не толькі. Звернем увагу на наступнае. Вёска, якую А. Бартэльс лічыў сваім родным кутом, належала да ўладанняў Радзівілаў. У іх жа службыў лесніком бацька Якуба Коласа. Несумненна, абодва адчувалі адну і тую ж атмасферу прыроднага асяроддзя. Больш таго, для кожнага з іх кола леснікоў не было чужым: К. Міцкевічу так было наканавана жыццём, А. Бартэльсу – у сілу яго любові да палявання, таму апошні ў творах колькі разоў згадвае стражнікаў як добрых знаёмых. Адзначым, што А. Бартэльс, хоць і належаў да

шляхецкага саслоўя, пасля вучобы не забываў пра родны кут – любіў дзяніскаўскія лясы. Важнымі старонкамі ў біяграфіях названых творцаў з’яўляецца той факт, што К. Міцкевіч два першыя гады свайго прафесійнага жыцця правёў якраз у мясцовасці, якую ўздоўж і ўпоперак выхадзіў А. Бартэльс, – у Люсіне, якое размяшчаецца на паўднёвы ўсход ад Дзяніскавіч, якраз праз апаэтызаваны польскамоўным творцам лес. Значыць, абодвух паэтаў гадаваў і тым самым нябачна яднаў тоесны прыродны дух. Таму і ў творчасці не магло не быць некаторай пераклічкі.

Адметна, што ў названых паэтаў назіраюцца аналагічныя эскапады лёсаў: першую частку жыцця яны правялі на радзіме, затым, пасля сацыяльна-палітычных катаклізмаў (для кожнага сваіх: у храналагічнай паслядоўнасці – паўстання 1863 г. і Першай сусветнай вайны), апынуліся ў эміграцыі / бежанстве. На «вялікую» радзіму Якуб Колас вярнуўся, аднак таксама не на тую, пра якую марыў, да таго ж родны кут заставаўся яшчэ доўга недасягальным. А. Бартэльс, эміграваўшы, бацькаўшчыны ўжо не пабачыў.

Выпрабаванні лёсаў, тым не менш, толькі ўзмацнілі гуманістычны пафас творчасці. Таму што без агульначалавечых каштоўнасцей, няхай і, як можа падацца, таўталагізаваных у мастацтве, патрыятычны лейтматыў не стаў бы такім цвёрдым стрыжнем, якім ён з’яўляецца ў любога пісьменніка.

Пераклічка паміж творамі аўтараў розных эпох выяўляецца ў аснове творчага матэрыялу. Ён браўся ад жыцця. Што праўда, у А. Бартэльса – шляхецкага, у Якуба Коласа – сялянскага. Але ў абодвух гэта жыццё на адной і той жа зямлі. Да яе паэты адчуваюць невымерную любоў. Хаця сама тэматыка мае пэўныя разыходжанні. Так, паэма Якуба Коласа «Новая зямля» заснавана на матэрыяле сялянскай працадзейнасці канца XIX ст. Цыкл вышэйназваных паэм А. Бартэльса – галоўным чынам пра паляванне. У той жа час адметна, што і ў беларускага класіка, і ў яго папярэдніка гэтыя творы атрымалі самую высокую ацэнку – як па сваёй маштабнасці, так

і ў сувязі з эстэтычнымі якасцямі: паэма Якуба Коласа названа энцыклапедыяй жыцця беларускага сялянства; цыкл паэм А. Бартэльса – адзінай у сваім родзе паляўнічай эпапеяй. Менавіта ў гэтых шэдэўрах назіраецца найбольш відавочная пераемнасць мастацкіх традыцый у творчасці названых аўтараў.

Даследчыкамі даўно ўстаноўлена падабенства паміж «Панам Тадэвушам» і «Новай зямлёй» [41, с. 267–270]. Творчасць А. Бартэльса, як і, бадай, усяго яго пакалення, гадавалася на спадчыне Адама Міцкевіча і такім чынам стала своеасаблівым пераходным звяном паміж польскім і беларускім класікамі.

Якуба Коласа звязвае з А. Бартэльсам яшчэ адна асоба – пісьменніка і журналіста Адама Плуга (сапраўднае імя – Антоні Пяткевіч, 1823–1903), сучасніка абодвух. Апошні доўгі час пражываў на Стаўпеччыне ў вёсцы Жукаў Барок. Пра яе напісана аднайменная паэма (1848). Твор, відавочна, паўплываў на паэму А. Бартэльса «Дзяніскавічы». Як бачым, нават назвы ўзыходзяць да родных куты кожнага аўтара. Адам Пруг і А. Бартэльс былі знаёмымі, супрацоўнічалі на літаратурнай ніве. Такія ж уплывы адчуваюцца і на Коласавай «Новай зямлі». Паэмы кожнага з трох аўтараў – пра бацькаўшчыну. Але творы звязаны не толькі лейтматывам – на ўзроўні рэцэпцы адчуваецца іх духоўная аднароднасць. Яна не магла не рэалізавацца і ў выглядзе рацыянальных пералелей, тыпалагічных з’яў.

Канечне, жыццёвыя праблемы сялянства і шляхты розніліся. Тэматыка творчасці разгледаных паэтаў не магла супадаць напоўніцу. Тым не менш існуюць тэмы вечныя для кожнага чалавека ці чалавечай супольнасці. Як прыземленыя, так і метафізічныя.

У прыватнасці, адной з іх з’яўляецца харчаванне. Прыкметнае месца ў паэмах «Палескі тыдзень» і «Новая зямля» адведзена расказам пра кулінарны бок жыцця – адпаведна паляўнічых і сялян. Тут маем як адрозненні, так і падабенства. Прывядзём толькі па адным урыўку (наогул тэма заслугоўвае асобнага даследавання):

А. Бартэльс

Każdy dobywa swoje zapasy
Pólgęsek, szynkę, kółko kielbasy.
A tu przy ogniu stojąc ukośnie
Bigos hultajski skwirczy żałośnie,
Bigos z schabkami, kwaśną kapustą,
Cały przesycon słoninką tłustą,
Mało co ogień nosy popieczę,
Główna rzecz bigos, aż ślinka ciecze!..¹

[137, с. 8]

Якуб Колас

Крыніцы бурнага натхнення,
Мінут вясёлых, ажыўлення,
Стаяць, як біскупы, бутэлі,
І ласа ўсе на іх глядзелі.
Ляжыць гарамі ў іх падножжы
Закуска, гэта міласць божа:
Тут сыр, як першы снег, бялюткі,
Каўбас прыемнейшыя скруткі,
Што толькі ёсць у Беларусі.

[48, т. 8, с. 117–118]

Сімптаматычна, абодва аўтары ганарацца маслам сметанковым. А. Бартэльс хваліцца, што гэты літоўскі (тут чытай: беларускі) прадукт вельмі добра ідзе на экспарт, цэніцца за межамі краю: “Masło litewskie wciąż kurujecie” [137, с. 31]. Беларускі класік згадваючы пра часы дабрабыту, назваў менавіта выдатнейшага смаку масла ў якасці своеасаблівага сімвалу колішняга жыцця, прычым назваў настолькі эмацыйна, што цэнзуры давялося здымаць тыя радкі:

А масла!.. Не! Маўчу, баюся
У час пайковай суяты
Дражніць пустыя жываты.

[48, т. 8, с. 118]

У той жа час намі не заўважана ў творах А. Бартэльса згадкі пра бульбу. На сярэдзіну XIX ст. яна ўжо заняла сталае, можна сказаць, асноўнае месца ў сталаванні сялян. Гэты прадукт некалькі разоў згадваецца ў лепшых паэмах Якуба Коласа. Багата меншае значэнне бульба мела для шляхты, што магло і спрычыніцца да яе адсутнасці ў мастацкіх тэкстах А. Бартэльса.

Шляхта мела большую разнастайнасць у спіртowych напоях. Сярод іх, акрамя знаёмых і Коласавым сялянам піва і га-

¹ Пераклад: «Кожны дастае свае запасы: / Палова гусака, вядліна, колца каўбасы. / А тут пры вогнішчы, стоячы наўскос, / Гультайскі бігас жаласна сквірчыць, / Бігас з адбіўнымі, квашанай капустай, / Усё насычана тлустаю саланінаю, / Мала што агонь паапеквае насы, / Галоўнае – бігас, ад яго слінкі цякуць!..»

рэлкі (для жанчын яе зафарбоўвалі салодкім сіропам), – ром, старка, крупнік...

A było pić co, lecz myślicie może,
Że jakieś wina i likiery pańskie,
Te szambertyny, albo żal się Boże
Po cztery ruble kliwie to Szampańskie?
Bynajmniej, same domowe specjały,
Miód, naleweczki z malin i porzeczek,
A na dobitkę, ten nasz doskonały
Na zimno z lodu litewski krupniczek,
Ów poncz krajowy, którego szklenica
Zawsze witana mile przez szlachcica...¹

[136, c. 39]

Разам з тым і прадстаўнікі вышэйшага саслоўя не цураліся сялянскіх прысмакаў, напрыклад, таго ж сала на ражэньчыку. Што праўда, да эксперыментаў у выглядзе гатавання клёцак на бярозавіку ў герояў А. Бартэльса не даходзіла, хаця гэты сок імі шанаваўся ў лесе падчас вясновых паляванняў, дзе не было чыстай вады.

Нямала тоеснасці паміж творчасцю вынесеных у загаловак асоб знаходзіцца і праз прызму паэтыкі.

Не раз адзначалася, што кампазіцыя паэмы «Новая зямля» адпавядае гадавому кругавароту сялянскага жыцця. Гэтаксам рэпрэзентуецца панарама паляванняў у беларускім лесе А. Бартэльсам: першая паэма – пра вясновы час, дзве другія – і гэта закладзена ў назвах – пра іншыя поры года.

Паказальна, што, як намі ўжо абгаворвалася, ідэнтычныя запеўкі ў паэмах творцаў:

А. Бартэльс

Witaj wiosko ty poleska...

[8, c. 14]

Якуб Колас

Мой родны кут, як ты мне мілы!..

[48, т. 8, с. 6]

¹ Пераклад: «А было што выпіць, але думаеце, можа, / Што нейкія панскія віна і лікёры, / Гэтыя шамбэртыны (гатунак французскага віна. – А. Т.) або, жалься, Божа, / Па чатыры рублі гэтае саладжавае, прытарнае шам-

Паэты ў першым жа радку звяртаюцца да бацькаўшчыны. Ізноў-такі тут бачыцца ўплыў А. Міцкевіча на абодвух з яго сусветнаславутым зваротам да радзімы “Litwo! Ojczyzno moja! ty jesteś jak zdrowie...”. У творчасці апошняга лакалізацыя шырэішая. Тым не менш і яна мае рэгіянальны характар, таму што ў самым шырокім сэнсе паняцце радзімы для аўтара распаўсюджвалася на ўсю Рэч Паспалітую. З іншага боку, і ў разгледаных тут аўтараў вузкалакалізаванае месца можна і варта расцэнываць у тым ліку як метафару радзімы ў больш маштабным сэнсе.

Свайго роду дваістасць канструявання прасторы ў паэмах А. Бартэlsa рэалізуецца праз ужыванне драбнейшай рэчаіснай тапанімікі роднай для аўтара глыбінкі (большасць назваў належыць дзяніскаўскаму наваколлю, яшчэ частка адносіцца да лясоў пад Клецкам, гл. п. 7.3). З аднаго боку, гэта ажыццяўляецца згодна з трэндам рамантычнай паэтыкі, якая на той момант яшчэ не страціла сваіх уплываў, але з іншага боку, выяўляецца і ўздзеянне новай для мастацтва пазітывісцкай тэндэнцыі (асабліва ў творах пазнейшага перыяду паэта) [103, с. 370–372].

Супастаўляльныя працэсы назіраюцца і ў творчасці Якуба Коласа. Найперш варта звярнуць увагу, што ў адрозненне ад абсалютнай большасці беларусаў-сялян тагачася, якія нараджаліся і гадаваліся, сталелі і паміралі на адной і той жа сядзібе, сям’я Міцкевічаў змяніла некалькі месцаў жыхарства. Паняцце і пачуццё бацькаўшчыны ў аселых сялян фарміравалася даволі літаральна – як зямлі, перадаванай у спадчыну. У выпадку з дзецьмі лесніка Міхала не было ўмоў для ўзнікнення такой літаральнасці. Разам з тым у іх паняцце і пачуццё баць-

панскае? / Ні ў якім разе, толькі хатнія вырабы, / Мёд (маецца на ўвазе напой. – А. Т.), настойкі з малін і парэчак, / А на астатак гэты наш дасканалы / Літоўскі крупнічак, халодны, астуджаны лёдам, / То нашага краю пунш, які шклянкаю / Заўсёды прыемна вітаны шляхцічам...»

каўшчыны таксама фарміравалася. Толькі яе лакалізацыя, па-першае, адпачаткова праграмавалася шырокай, па-другое, тая шырыня дэтэрмінавала выхад на алегарычную канатацыю слова, якое ў выніку сінанімізавалася з радзімай у любым яе праяўленні. Таму родным кутом для К. Міцкевіча сталі не колькі гектараў прыватных угоддзяў (іх да таго ж у сям’і мелася вобмаль), а даволі шырокая геаграфія з ахопам не толькі некалькіх засценкаў ці фальваркаў, леснічовак ці ўрочышчаў (Караліна, Затокі, Ліпава, Княжое, Церабяжы, Смалярня, Акінчыцы, Ласток, Альбуць і інш.), але і некалькіх сёл – Свэржня, Мікалаеўшчыны, Русаковіч (гэтыя тапонімы ў сваёй большасці так ці інакш фігуруюць у паэме «Новая зямля» [33]). Пагодзімся з расійскай даследчыцай Наталляй Куранной, якая прыйшла да наступнага меркавання, што праўда, у сувязі з аналізам вобраза трылогіі «На ростанях» Андрэя Лабановіча, але рэlevantнасць яго суадноснасці з аўтарам відавочная¹, таму не будзе некарэктнай экстрапаляцыя на таго ж самага аўтара «Новай зямлі»: «Родной дом – “родны кут” Лобановича скорее – окружающий его мир, лес, поля. Именно здесь он находит душевный покой, где все знакомо и мило. Особое место в картине мира главного персонажа отведено лесу, который заменяет яму родной дом...» [56, с. 547]. Фактычна маем трансфармацыю Коласава роднага кута з локуса (паводле Юрыя Лотмана, закрытай прасторы) у значэнне топаса (прасторы адкрытай). Гэта арганічна кладзецца ў тэзіс, выведзены яшчэ адным расійскім тэарэтыкам Вікторыяй Пракоф’евай: «Один и тот же пространственный образ может называться и топосом, и локусом, в зависимости от осмысления его как национального символа с актуализацией в его репрезентации оценочных смыслов или реального описания с превалирующими в тексте денотативно-референциальными отсылками» [83, с. 88]. У якасці прыкладу па творчасці Якуба Коласа прывядзём пасаж, быццам створаны для практычнай ілюстрацыі працытаванага тэарэтычнага палажэння:

¹ Якуб Колас не хаваў: «Лобановіч – мой двойнік. Выдуманнага ў яго паводзінах і характары нічога няма» [48, т. 19, с. 547].

Парэчча – слаўная мясціна,
Куток прыгожы і вясёлы:
Як мора – лес, як неба – доли...

[48, т. 8, с. 108]

Адметна, што арганізацыя прасторы ў творах абодвух пісьменнікаў адбываецца з шырокім выкарыстаннем мікратапонімаў. Яны групуюцца вакол галоўнага для мастацкага героя населенага пункта: у А. Бартэльса – гэта вёска Дзяніскавічы, у самай вядомай паэме Якуба Коласа – леснічоўка Парэчча («прататыпам» стала Альбуць). На гэты конт гаварылася вышэй (гл. п. 7.3). Коротка кажучы, матэрыяльнасць і прыземленасць радзімай прасторы і ў названых аўтараў не перашкаджаюць яе ўзнясенню і паэтызацыі. Тыя ж мікратапонімы, непаўторныя для кожнай мясцовасці, з аднаго боку, працуюць на рэпрэзентацыю аўтарскай ідэі (у кожным з выпадкаў), з іншага боку, яны шляхам некаторай сімвалізацыі набываюць універсальнасць для ўсведамлення аўтарам і чытачамі краіны ў яе самым шырокім сэнсе, пры гэтым не страчваючы і свайго індывідуальнага аблічча і значэння. Дарэчы, менавіта форма і змест арганізацыі прасторы ў паэмах А. Бартэльса сталі адным з важнейшых фактараў, якія не далі гэтаму аўтару адбыцца як паўнаважнаму польскаму пісьменніку. Пэўным доказам таму – тоеснасць гэтага боку творчасці з Коласавым творчым падыходам. У паэмах і нарысах А. Бартэльса цягнула да беларушчыны – і геаграфічна, і ментальна.

Таксама звернем увагу, што і ў А. Бартэльса, і ў Якуба Коласа найважнейшую ролю граюць лірычна-філасофскія адступленні. Гэта найперш пейзажныя замалёўкі і развагі пра хуткаплыннасць часу і сэнс чалавечага існавання. Яны перамяжоўваюцца з наратывам, дапаўняюць і рэзюмуюць яго, надаюць мастацкую завершанасць падзейнаму пласту. Прывядзём дзеля паказальнасці толькі ўрывак з паэмы А. Бартэльса «Палескі тыдзень»:

Piękna ta nasza wiosna poleska,
 Cała ozdoba głuchej krainy,
 Taka urocza, taka niebieska,
 Jak uśmiech naszej młodej dziewczyny!
 I laka wonna, i tak zielona,
 Tak strojna młodym liściem brzeziny,
 I tak wesola, rozpromieniona
 Jak dusza młodej naszej dziewczyny!
 A taka wdzięczna i tak łaskawa,
 I tęskna, Bóg wie, z jakiej przyczyny,
 Tak dobroczynna i taka prawa,
 Jak serce młodej naszej dziewczyny!
 Tak czasem wietrzna, jak ta filutka.
 I tak obfta w różne nowiny,
 Czemuż, mój Boże! i taka krótka,
 Jak młodość każdej biednej dziewczyny!¹

[138, s. 4–5]

Акрамя таго, зазначым, што і матыў вясны, і параўнанне пэўных з'яў з дзяўчынай, і сумныя інтанацыі – усё знаходзіцца і ў лепшых творах беларускага класіка. Канечне, гэта ў цэлым не нова для мастацкай літаратуры. Але на ўзроўні рэцэпцыі паміж мастацкімі з'явамі гэтых паэтаў адчуваецца блізкасць.

Тоеснасць архітэктонікі паэм А. Бартэльса і Якуба Коласа назіраецца па многіх аспектах. Закранём найбольш відавочныя. Аднак спачатку заўважым наступнае. Польская паэтычная традыцыя заснавана ў сілу моўных асаблівасцей на прыцыпах сілабічнага вершаскладання (радок у такім выпадку складаецца з пэўнай колькасці складоў). У беларускім прыгожым пісьменстве ўсталяваўся сілаба-танічны верш (памер

¹ Пераклад: «Вясна на Палессі! Такою прыгожай / Блукае яна па абсягу Айчыны – / Праменнай, нябёсна-блакітнай і, можа, / Такой, як усмешка вясёлай дзяўчыны. / Прывабна духмянай ды светла-зялёнай / У лісці бярэзін, дзе вэрхал шпачыны, / Пяшчотна квяцістай, ад красак здзіўленай, / Як быццам душа гэтай простаі дзяўчыны. / Сустрэнеш зычлівай і дужа ласкавай, / Ды сумнай, Бог знае, з якое прычыны, / Запомніш чулівай, праўдзіва-яскравай, / Як сэрца звычайнай палескай дзяўчыны. / То ветранай часам, то ў сонцы зіхоткай / Ідзе па лясках, праз пагоркі, лагчыны. / Чаму ж, мілы Божа, бывае кароткай, / Нібы маладосць кожнай беднай дзяўчыны?»

утвараецца праз чаргаванне націскных і ненаціскных складоў). Адметна, што А. Бартэльс у сваіх паэмах (падкрэслім, напісаных для душы) схіляецца менавіта да сілаба-тонікі (цытаваных тут прыкладаў дастаткова для пераканання). У той жа час Якуб Колас, які карыстаўся сілаба-танічнымі памерамі пры стварэнні вершаў, іншым разам адыходзіў ад зададзенай рытмікі – у бок сілабікі.

Калі заколеш япрука ты,
Ды не пабегаеш за хаты,
То гэта — гонар невялікі,
Гэта вяселле без музыкі...

[48, т. 8, с. 178]

У дадзеным, узятым адмыслова, пасажы маем займеннік «гэта» ў дзвюх пазіцыях. Першы раз ён арганічна ўпісваецца ў сілаба-танічны памер. Другі раз націск напрошваецца на іншым складзе, але так будзе не правілах беларускай акцэнталогіі. Нібыта невялікі збой. Тым не менш ён практычна непрыкметны і абумоўлены мілагучнасцю беларускай мовы, у якой націскныя і ненаціскныя склады па працягласці гучання не надта розняцца (у параўнанні, напрыклад, з рускай мовай). Але хіба найбольш такія выпадкі ў паэзіі Якуба Коласа дэтэрмінаваны некаторай рудыментарнасцю, якая засталася ў спадчыну ад стараславянскага дыскурсу, і ўплывамі польскага сілабічнага вершаскладання. Гэта значыць, калі А. Бартэльс ішоў ужо ў свой час у бок традыцый, паводле якіх тварыў Якуб Колас, дык апошні яшчэ не жыву ўсіх асаблівасцей, якія акружалі А. Бартэльса.

У рытміцы вершаваных твораў А. Бартэльса і Якуба Коласа таксама маем некаторыя аналогіі. Абодва любілі двухскладовыя памеры ў чатырохстопных радках. Разам з тым пры неабходнасці паслугаваліся іншымі рытмамі. Успомнім Коласаву паэму «Сымон-музыка». У «Новай зямлі» таксама знаходзяцца некалькі ўставак, дзе аўтар адступае ад зададзенага памеру. Такого падыходу патрабавала неабходнасць перадаць адпа-

ведныя настроі. Тое самае бачым у паэмах А. Бартэльса: яны проста перасыпаны разнастайнымі памерамі. Дзеля прыкладу працытуем пачатак яго лепшай паэмы, дзе бадзёры рытм (бо вясна кліча на паляванне) перададзены двухстопным радком, і побач паставім урывак беларускага класіка з «Сымона-музыкі» пра дарогі з блізкім – рыхтык паходным – настроем:

А. Бартэльс

Hej Litwinie,
Lasów synie,
Wiosna tuż!
Piękny dzionek,
I skowronek
Śpiewa już;
Powódź bliska,
Z łohowiska
Niedźwiedź wstał,
W uroczyszczu,
Na Niwiszczu
Głuszec grał;
Więc gwintówka,
Lepazówka
Na bok precz,
Z nią na potem,
Dzisiaj z śrótem
Cała rzecz!.

[138, с. 1].

Якуб Колас

Гэй, дарогі ў край шчаслівы!
Гэй дарогі
Паясы!
Колькі ножак праняслі вы
Праз аблогі,
Праз лясы!
Гэй, дарогі, ніці-кросна,
Тканкі кола
І зямлі!
Як зацята-безгалосна
Поўзверх долу
Вы ляглі!
Гэй, дарогі-пуцявіны.
Чыёй волі
Вы ганцы?
Што гамоняць каляіны
І на полі
Растанцы?
Вы паведайце нам былі,
Што пісалі
Вам тут дні;
Няхай скажуць вашы мілі,
Як знікалі
Тут агні!

¹ Пераклад: «Гэй, ліцвіне, / Лясоў сыне, / Вясна вось-вось! / Кураць прыгрэвы, / У жаўрука ўжо спевы / Чутны, нябось. / Цурчаць разлогі, / Мядзведзь з бярогі / Як дуж папёр. / На такавішчах / Вунь там, у Нівішчах, / Глушцовы збор. / Таму вінтоўку, / Лепажоўку, / Вясной адпрэч, / А возьмеш потым. / Зарад са шротам – / Да месца рэч».

Няхай скажуць вашы далі,
Дзе звісае
Мгла-туман:
Што яны нам абяцалі?
Хто не знае
Гэты зман!
Гэй, дарогі ў чыстым полі,
Ніці шэрыя зямлі!
Колькі к долі і нядолі
Ног людскіх вы праняслі!
Выйшла-б казка, ды якая,
Каб маглі вы расказаць
То, што й думка не згадае,
Што адным вам толькі знаць!

[48, т. 9, с. 43–44]

Такім чынам, выяўлена нямала кропак судакранання паміж творчасцю А. Бартэльса і Якуба Коласа. Прыведзеная вышэй аналітыка толькі абазначае вектары болей шырокага і глыбокага літаратуразнаўчага даследавання. З аднаго боку, мы някепска ведаем айчынную класіку. З іншага боку, вывучэнне папярэднікаў дазваляе павысіць ступень яе спазнаннясці.

У якасці заключэння таксама зазначым наступнае. Ранейшымі літаратуразнаўцамі прызнана, што буйнейшыя беларускія пісьменнікі пачатку ХХ ст. вырасталі пераважна на іншамойных традыцыях. Адтуль яны ўспрымалі і творчыя прынцыпы, і ідэйныя, эстэтычныя канцэпцыі [28, с. 57–58]. Адным з прадаўжальнікаў тых традыцый з'яўляўся А. Бартэльс. Яго творчасць спрычынілася да ўзгадвання класікаў беларускай літаратуры. На прыкладах названага польскамоўнага паэта і Якуба Коласа бачны творчыя перазовы двух талентаў. Паміж імі не зафіксавана рэальнага кантакту (канечне, у выглядзе пераймання з боку больш маладога паэта). Але дзякуючы пераемнасці традыцый сувязь не дыскрэтызавалася. Разам з тым гэта аніякім чынам прыныпова не сказалася на самабытнасці беларускага песняра, наадварот – адно ўзмацніла яе.

У заключэнне адзначым, што творчая фігура А. Бартэльса мела як тыповыя, так і пэўныя адметныя рысы. Несумненным з'яўляецца яго ліцвінскі патрыятызм, адданасць роднай зямлі. Прычым паэтычная творчасць ураджэнца глухога кутка паўночна-ўсходняй Піншчыны дазваляе меркаваць пра ўспрыманне радзімай і Літвы, і Беларусі – знітавана, у гістарычных сэнсах рэгіёнаў. У той жа час назіраецца адчужэнне ад Польскай Кароны пры мінімальным суаднесенні сябе з адчуваннем у сабе пальшчызны. Так, А. Бартэльс не прыйшоў да канцэптуальнай выкрышталізацыі мадэрнага нацыянальнага ўспрымання свайго краю (не кажучы пра яго называнне Беларуссю ў сучасным разуменні). Больш за тое, пасля ўцёкаў з радзімы і пасяленні ў Кракаве адбыўся адкат да архаічнай рэцэпцыі, узвядзенай на спадчыне колішняй Рэчы Паспалітай. Аднак творца застаўся глыбока ўлюбёным у той лапік зямлі, які ён вызнаваў за самы родны, прысвяціў яму чатыры паэмы, перасыпаныя мясцовай тапанімікай. У недалёкай будучыні літаратурны працэс прывёў такія творчыя інтэнцыі да ўзнікнення лепшых твораў класічнай беларускай літаратуры, з якімі выразна адчуваюцца яскравыя перазовы.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Літаратурна-мастацкія творы пісьменнікаў Беларусі XIX ст. ілюструюць адсутнасць у свядомасці чалавека цэласнага вобраза Бацькаўшчыны – з пункту погляду тэрыторыі сучаснай Рэспублікі Беларусь. Разам з тым на працягу XIX ст. распачатыя працэсы этнанацыянальнай самаідэнтыфікацыі дыктавалі ўсё большую патрэбу не толькі яднання дробных ўнутраных рэгіёнаў краю, але і дакладнага акрэслення агульнай прасторы, у тым ліку выбару аўтаназвы. Гадуючыся на глебе ліцвінскага патрыятызму, многія творцы (часцей за ўсё самі таго не падазраючы) працавалі на беларускую нацыянальную будучыню (яшчэ не бачачы яе, але пакрысе ўсведамляючы аўтэнтычнасць і гістарычную суб'ектнасць народа, заняцце ім, кажучы па-купалаўску, пасада ў еўрапейскім шэрагу).

У ходзе даследавання выяўлена, што галоўнымі сацыяльнымі чыннікамі стварэння мастацкіх патрыятычных твораў з'яўляліся:

- падзелы Рэчы Паспалітай і ўваходжанне беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі;
- шматузроўненасць паняцця Бацькаўшчыны;
- мультыкультуральнасць і шматмоўнасць літаратуры на тэрыторыі Беларусі;
- цесныя палітычныя, эканамічныя і культурныя сувязі рэгіёнаў Беларусі як з Польшчай, так і з Расіяй.

Акрэслена спецыфіка паняцця радзімы ў творах пісьменнікаў Беларусі XIX ст.:

– вобраз Бацькаўшчыны ў шматмоўнай літаратуры Беларусі XIX ст. не валодае строга і дакладна акрэсленымі межамі ў сувязі з такімі фактарамі, як несфарміраванасць этнацыянальнай ідэнтычнасці ў выніку працяглага, у некалькі стагоддзяў суіснавання ў адной дзяржаве Рэчы Паспалітай з польскім народам, а таксама адсутнасць у беларускага народа самастойнасці і яго далучанасць да Расійскай імперыі з усімі наступствамі;

– з іншага боку, менавіта ў гэты перыяд шырыцца цікавасць да прасторы аўтэнтычнага – беларуска-літоўскай «самасці», узнікае ідэя малой радзімы, разуменне якой праходзіць розныя стадыі, падвяргаецца ідэалізацыі і сакралізацыі;

– найбольш рэпрэзентатыўна вобраз Бацькаўшчыны працяўляецца ў творах, напісаных прадстаўнікамі шляхецкага са слоўя для яго самога і пра сябе. На тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай шляхта заставалася буйной сацыяльнай групай, хоць і страціла сваю былую веліч і багацце, аднак захавала сваю годнасць і адукаванасць, выступала носбітам беларускай нацыянальнай ідэі;

– вобраз Бацькаўшчыны ў спадчыне абраных для аналізу літаратараў выяўляецца ў канкрэтных творах як на фармальным, так і на змястоўным узроўнях эстэтычнай структуры ў іх узаемазвязанасці і ўзаемазалежнасці адно ад аднаго.

На аснове жанрава-тэматычнага аналізу прысвечаных Бацькаўшчыне твораў даследчыкі прыйшлі да наступных высноў:

– генезіс патрыятызму аўтараў XIX ст. узнікае на глебе любові да сваёй малой радзімы і пашыраецца на большую тэрыторыю, тоесную этнічнай Беларусі;

– тэматыка твораў, прысвечаных Бацькаўшчыне, даволі разнастайная і стракатая: уздымаюцца важныя праблемы, раскрываюцца розныя бакі жыцця дробнапамеснай шляхты (іх мінуўшчына, сацыяльная дзейнасць, побыт і інш.), асэнсоўваецца доля сялянства, важнае месца займае прыродаапісанне, у сувязі з пералічаным аўтары нярэдка выходзяць на філасофскую праблематыку;

– асноўнымі жанрамі, у якіх разгляданыя пісьменнікі XIX ст. рэалізоўвалі свае патрыятычныя пачуцці, з’яўляюцца: вершы (нярэдка ў фармаце моднай тады так званай гутаркі – «гавэнды»), паэмы, нарысы, аповесці, раманы.

Вобраз Бацькаўшчыны з годнасцю праступае ў абліччах выяўленых мясцовых людзей з іх прыгожым і развітым унутраным светам, нягледзячы на прыкметны след фізічнага і духоўнага змарнення, і мае ў аснове рэлігію продкаў, ідэю значнасці якой літаратарам хочацца захаваць для нашчадкаў як гарант будучага поспеху і дабрабыту краю. Вобразы вялікай і малой радзім успрымаюцца найперш як своеасаблівая духоўная прастора – змесціва спрадвечных каштоўнасцей народа, а затым ужо – тэрыторыя пражывання з уласцівай яе ландшафтам прыгажосцю, параўнання з якімі не вытрымлівае ніводная краіна.

Такім чынам, устаноўлена, што:

1) Бацькаўшчына ўвасабляецца ў творах праз вобразы жыхароў, іх духоўна-псіхалагічнага свету і тэрыторыі пражывання;

2) радзіма ў творах пісьменнікаў XIX ст. пачынаецца з роднага, лакальнага кута;

3) аўтары разважаюць пра шырэйшае паняцце Бацькаўшчыны, якую з’яўляецца гістарычная Літва і Вялікае Княства Літоўскае ў цэлым;

4) любоў да Бацькаўшчыны ў іх не абстрактная і характарызуецца аб’ектызаванасцю стасоўна розных з’яў, прадметаў, мясцін, людзей і інш.;

5) закладзеныя ў XIX ст. традыцыі ў рэцэпцыі і выяўленні радзімы будуць працягнуты ў творчасці класікаў новай беларускай літаратуры.

Менавіта вузкалакальная Бацькаўшчына становіцца ў іх творах і – адпаведна – свядомасці асновай для фарміравання і развіцця такой татальна распаўсюджанай у тагачасным дыскурсе літаратуры на тэрыторыі будучай Беларусі з’явы, як ліцвінскі патрыятызм.

Традыцыйная трохузроўневая структура ўсведамлення радзімы (вузкалакальны родны кут – гістарычна-этнічны край – сімбіёз Літвы і Беларусі) у шматмоўнай літаратуры Беларусі XIX ст. паволі пачынае трансфармавацца ў нацыянальную рэцэпцыю Бацькаўшчыны. Нягледзячы на тое, што ў даследаваных аўтараў мастацтва слова не дасягае такога разумення, гэта найважнейшы крок у кірунку эвалюцыйнага руху беларускага народа.

* * *

Мастацкая літаратура Беларусі XIX ст. у перспектыве не згубіць увагі даследчыкаў з прычыны высокай ступені сваёй унікальнасці, а таксама значнасці з пункту погляду вытокаў у тым перыядзе сучаснай дзяржаўнасці. Менавіта таму адной з самых важных граней шматмоўнага мастацтва слова гэтага часу з'яўляецца эвалюцыя ў ім мастацкага вобраза Бацькаўшчыны. З аднаго боку, у культурных этнічна-нацыянальных працэсах на Беларусі назіраецца прысутнасць трывалых агульных тэндэнцый, у тым ліку і сугучных гістарычнаму шляху еўрапейскіх літаратур, з іншага – выяўляюцца прыватныя старонкі развіцця беларускага мастацтва слова, а ў межах яго – шматлікія індывідуальныя шляхі кожнага з аўтараў. Іх жыццёвыя пуцявіны часцей за ўсё абумоўлены сацыяльна-гістарычнымі перыпетыямі часу і грамадска значнымі падзеямі, якія ў многім прадвызначаюць і ўласна літаратурную творчасць.

У праведзеным даследаванні быў творча акумуляваны вопыт такіх вядомых айчынных літаратуразнаўцаў, як А. Мальдзіс, У. Мархель, Г. Кісялёў, а таксама пазнейшай генерацыі даследчыкаў (Л. Тарасюк, М. Хаўстовіч, І. Багдановіч, Ж. Некрашэвіч-Кароткая і інш.) і многіх іншых. Работа не толькі абагульніла, але і ў многім узбагаціла – дапоўніла, пашырыла і (што асабліва істотна) скарэктывавала папярэднія напрацоўкі па тэме.

Але нельга сказаць, што вынікі даследавання з'яўляюцца канчатковымі і вычарпальнымі. У літаратуры акрэсленага перыяду на Беларусі тэма вялікай і малой радзім была актуальнай як ніколі дагэтуль і нават, можна сказаць, выступала структураўтваральнай асновай і падмуркам усяго мастацтва слова. Апроч таго, дзякуючы няспыннаму руху сучаснай гуманітарнай навукі наперад, кожны дзень адкрываюцца зусім новыя аспекты і магчымасці вывучэння літаратуры XIX ст. і, у прыватнасці, выяўлення ў ёй асабліва актуальнай у той час патрыятычнай праблематыкі. Далейшае развіццё і разгортванне сфармуляваных у дадзенай рабоце высноў і палажэнняў па тэме зробіць магчымым з'яўленне новых, арыгінальных прачытанняў мастацкіх тэкстаў.

Усё сказанае дазволіць у працэсе далейшых даследаванняў глыбей зразумець нацыянальныя працэсы ў так званым Паўночна-Заходнім краі і ўгрунтаваць, метафарычна кажучы, Беларускую Атлантыду ў культурным працэсе XIX ст.

Праведзеная работа ўяўляе сабой каштоўнасць і з пункту погляду навізны ўпершыню ўведзенага ў ёй фактычнага, эмпірычнага матэрыялу, у прыватнасці, найперш творчасці А. Бартэльса. Яго фігура толькі цяпер пачынае «вяртацца» да свайго спрадвечнага беларускага чытача – укараняецца ў сучасны культурны дыскурс і, відавочна, патрабуе далейшай ацэнкі і вызначэння месца ў тагачасным літаратурным і мастацкім працэсе нашай краіны. Таксама відавочна, што пошукавая праца працягвае адкрыцці дагэтуль не вядомых матэрыялаў, у тым ліку літаратурна-мастацкага характару. Вывучэнне не толькі архіўных залежаў розных, перадусім Беларусі і суседніх з Беларуссю дзяржаў, але і матэрыялаў перыядычных выданняў розных краін, дзе жылі і публікаваліся выхадцы з Беларусі, несумненна, прынясе вартасцёвы плён. Усё гэта вымагае пашырэння колькаснага складу калектыву літаратуразнаўцаў, дзейнасць якіх ахоплівае праблемы гісторыі мастацтва слова XIX ст. Тэма эвалюцыі вобраза Бацькаўшчыны займала б адно з цэнтральных месцаў у даследаваннях такіх спецыялістаў.

Далейшыя перспектывы навуковага развіцця дадзенай тэмы бачацца ў кірунку кампаратыўных даследаванняў: атрыманыя вынікі вымагаюць далейшага асэнсавання ў аспекце агульнага і адрознага, па-першае, з польскай, а таксама рускай літаратурамі, паколькі нацыянальнае мастацтва слова існавала фактычна ў адзіным з імі і ў многім таму спрыяльным культурным полі; па-другое, з іншымі славянскімі і еўрапейскімі літаратурамі, таму што нашая культура не была адасобленай ад вялікага свету. Безумоўна, заслугоўвае ўвагі з боку літаратуразнаўцаў сістэматызацыя рэцэпцыі літаратурай, якая стваралася на беларускай зямлі, кантэкстаў духоўнага жыцця самага рознага ўзроўню – ад вузкалакальных да глабальных.

Перспектывы далейшага развіцця даследаванняў праблема-на-тэматычнага поля эвалюцыі вобраза Бацькаўшчыны ў шматмоўнай літаратуры Беларусі акрэсленага перыяду бачацца таксама ва ўсталяванні далейшай повязі паміж літаратурай, з аднаго боку, XIX ст., з іншага – перыяду нацыянальнага Адраджэння, ды і пазнейшых, савецкіх і постсавецкіх часоў. У прыватнасці, недастаткова канцэптуалізавана трансфармацыя ў літаратурна-мастакім дыскурсе феномену ліцвінскасці ў беларускасць. Напрыклад, у літаратуразнаўчых даследаваннях тых працэсаў зусім выпадае вывучэнне звяна так званай краёвай ідэі, якая мела месца на Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Адамовіч, Г. Тыпалогія эпасу як аповеду пра мінулае, гістарычнае і міфалагічнае / Г. Адамовіч // Беларуская пісьмовая спадчына ў кантэксте еўрапейскага культурна-гістарычнага працэсу XI–XIX стагоддзяў: вытокі, традыцыі, уплывы : матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., Мінск, 24 мая 2010 г. / Інст. мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы Нац. акад. навук Беларусі. – Мінск : Права і эканоміка, 2010. – С. 303–307.

2. Андерсон, Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон ; пер. с англ. В. Николаева ; вступ. ст. С. Баньковской ; науч. ред. С. Баньковская. – М. : Кучково поле, 2016. – 416 с.

3. Андреев, А. Роман: художественно-гносеологические возможности жанра / А. Андреев // Міфалогія – фальклор – літаратура: праблемы паэтыкі : зб. навук. прац. – Мінск : БДУ, 2008. – Вып. 6. – С. 3–9.

4. Багдановіч, І. Паэтычны «фемінізм» Адама М-скага / І. Багдановіч // Працы кафедры гісторыі беларускай літаратуры Бел. дзярж. ун-та. – Мінск : РІВШ БДУ, 2002. – Вып. 2. – С. 79–83.

5. Багушэвіч, Ф. Творы : вершы, паэма, апавяданні, артыкулы, лісты / Ф. Багушэвіч ; уклад., прадм. Я. Янушкевіча ; камент. У. Содаля, Я. Янушкевіча. – Мінск : Маст. літ., 1991. – 309 с.

6. Бароўка, В. Ю. Аксіялогія беларускай літаратуры / В. Ю. Бароўка. – Віцебск : ВДУ, 2020. – 184 с.

7. Барт, Р. Смерть автора / Р. Барт // Барт, Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика // Р. Барт ; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс, 1989. – С. 384–391.

8. Бартэльс, А. Дзяніскавічы / А. Бартэльс. – Мінск : Энцыклапедыкс, 2018. – 80 с.

9. Баршчэўскі, Л. П. Беларуская літаратура і свет: ад эпохі рамантызму да нашых дзён: папулярныя нарысы / Л. П. Баршчэўскі, П. В. Васючэнка, М. А. Тычына. – Мінск : Радыёла-плюс, 2006. – 596 с.

10. Баршчэўскі, Я. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях. Ваўкалак, беларуская легенда. Пераклад з польскае мовы

Язэпа Лёсіка / Я. Баршчэўскі // Адраджэньне. Літаратурна-навуковы весьнік Інстытуту Беларускае Культуры. Сшытак першы. – 1922. – С. 83–90.

11. Баршчэўскі, Я. Выбраныя творы / Я. Баршчэўскі ; уклад., прадм., камент. М. Хаўстовіча. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1998. – 480 с.

12. Бахановіч, Н. Імагалагічныя «штрыхі» Артура Бартэльса ў вершы «Любоў да Айчыны» / Н. Бахановіч // Полымя. – 2019. – № 5. – С. 124–130.

13. Бахановіч, Н. Л. Абліччы Іншага ў шматмоўнай літаратуры Беларусі XIX стагоддзя / Н. Л. Бахановіч ; навук. рэд. І. М. Запрудскі. – Мінск : Беларус. навука, 2002. – 305 с.

14. Бельскі, А. І. Сам-насам з літаратурай : літаратуразн. і пед. арт., творч. партрэты і ўспаміны / А. Бельскі. – Мінск : Выд. Зм. Колас, 2018. – 196 с.

15. Билютенко, Е. К проблеме художественной формы книги Яна Баршчевского «Шляхтич Завальня, или Беларусь в фантастических рассказах» / Е. Билютенко // Шлях да ўзаемнасці : матэрыялы 14-й Міжнар. навук. канф., 26–27 кастр. 2006 г. ; пад рэд. С. Мусіенка, І. Крэня ; Грод. дзярж. ун-т імя Янкі Купалы [і інш.]. – Гродна, 2007. – С. 57–63.

16. Билютенко, Е. И. Романтическая шляхетская гавэнда в польской прозе XIX века / Е. И. Билютенко ; науч. ред. С. Ф. Мусиенко. – Гродно : Гродн. гос. ун-т, 2008. – 135 с.

17. Бурдзялёва, І. Сентыменталізм у творчасці Уладзіслава Сыракомлі / Ірына Бурдзялёва // Уладзіслаў Сыракомля : матэрыялы міжнар. навук. канф., прысвеч. 180-годдзю з дня нар. польскага і беларускага паэта і этнографа (Мінск – Любань, 29–30 верас. 2003 г.). – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2004. – С. 39.

18. Бурдзялёва, І. Жанравы сінкрэтызм у рамане Э. Т. Масальскага «Пан Падстолиц» / І. Бурдзялёва // Беларуска-польскія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі. Да 220-годдзя з дня нар. Адама Міцкевіча : зб. арт. па матэрыялах міжнар. навук. канф. / рэдкал.: І. Э. Багдановіч (гал. рэд.) [і інш.] ; пад рэд. І. Э. Багдановіч, М. І. Свістуновой. – Мінск : БДУ, 2018. – С. 320–329.

19. Валіцкі, А. Нацыя, нацыяналізм, патрыятызм / А. Валіцкі ; уст. Анджэй Мэнцвэль; пер. з пол. мовы А. Ластоўскага ; навук. рэд. Г. Сагановіч. – Мінск : Медысон, 2012. – 528 с.

20. Верстовка Беларусі – цэнтральная частка [Электронны рэсурс] // ЭтоМесто. – Рэжым доступу: http://www.etomesto.ru/map-belarus_verstovka_centr. – Дата доступу: 13.11.2019.

21. Вильчински, В. Некоторые замечания о русских переводах Владислава Сыракомли и его современников / В. Вильчински // Рус. литература. – 1976. – № 4. – С. 193–195.

22. Віцько, Д. Паэма Адама Плуга «Жукаў Барок» / Д. Віцько // Верхняе Панямонне. – Мінск : І. П. Логвінаў, 2012. – Вып. 1. – С. 78–81.

23. Внуковіч, Ю. Этнічная ідэнтыфікацыя і катэгарызацыя беларусаў і літоўцаў у XIX стагоддзі / Ю. Внуковіч // *Białorutenistyka Białostocka : rocznik naukowo-teoretyczny, poświęcony badaniom nad literaturą, językiem, historią i kulturą białoruską*. – 2020. – Т. 12. – С. 377–398.

24. Гаранин, Л. Я. Философские искания в белорусской литературе / Л. Я. Гаранин. – Минск : Наука и техника, 1984. – 222 с.

25. Геллнер, Э. Нации и национализм / Э. Геллнер ; пер. с англ. Т. В. Бердиковой, М. К. Тюнькиной ; ред. и послесл. И. И. Крупника. – М. : Прогресс, 1991. – 319 с.

26. Гісторыя Беларусі : у 6 т. Т. 3. Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII–XVIII стст.) / Ю. Бохан [і інш.] ; рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2004. – 344 с.

27. Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры. У 2 т. / рэдкал. : В. В. Барысенка [і інш.]. – Т. 2: Літаратура XIX – пачатку XX ст. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 620 с.

28. Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў : у 2 т. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ. ; рэдкал.: У. В. Гніламедаў [і інш.]. – 2-е выд. – Мінск : Беларус. навука, 2010. – Т. 2: Новая літаратура: другая палова XVIII–XIX стагоддзе ; навук. рэд.: У. І. Мархель, В. А. Чамярыцкі. – 582 с.

29. Гісторыя беларускай літаратуры. XIX – пачатак XX ст. : падручнік для філал. ф-таў пед. ін-таў / Л. С. Голубева [і інш.] ; пад рэд. М. А. Лазарука, А. А. Семяновіча. – Мінск : Вышэйш. шк., 1981. – 413 с.

30. Гніламедаў, У. В. Старажытная беларуская літаратура: нацыянальныя духоўныя карані / У. В. Гніламедаў, М. У. Мікуліч // Паэтыка літаратурных сувязей / У. В. Гніламедаў [і інш.] ; навук. рэд.: У. В. Гніламедаў, М. У. Мікуліч. – Мінск : Беларус. навука, 2017. – С. 13–112.

31. Грыцкевіч, А. Ідэя незалежнасці Беларусі ў гістарычным аспекце / А. Грыцкевіч // Спадчына. – 1996. – № 5. – С. 16–30.

32. Даніленка, С. Міф і Радзіма: сакралізацыя дзяржавы-Радзімы ў літаратуры польска-беларускага рамантызму / С. Даніленка ; рэдкал.: А. М. Надавец (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Палібіг, 1999. – 114 с.

33. Дзядок, М. Тапонімы ў паэме Якуба Коласа «Новая зямля» / М. Дзядок // От идеи к инновации : Материалы XVII Респ. студ. науч.-практ. конф. (28 апр. 2010 г., г. Мозырь). – Мозырь : МГПУ, 2010. – С. 123–129.

34. Дунін-Марцінкевіч, В. Збор твораў : у 2 т. / В. Дунін-Марцінкевіч. – Мінск : Маст. літ., 2008. – Т. 2: Вершаваныя апавесці і апавяданні, вершы, публіцыстыка, лісты і пасланні, пераклады, DUBIA / уклад. з тэкст. падрыхт., пер. Я. Янушкевіча. – 598 с.

35. Живописная Россия: отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении: Литовское и Белорусское Полесье : репринт. воспроизведение изд. 1882 г. – Минск, 1994. – 550 с.

36. Запрудскі, І. М. Нарысы гісторыі беларускай літаратуры XIX стагоддзя / І. М. Запрудскі. – Мінск : БДУ, 2003. – 138 с.
37. Запрудскі, І. Фарміраванне нацыянальнай свядомасці і праблемы беларускага друку ў сярэдзіне XIX ст. / І. Запрудскі // Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры Бел. дзярж. ун-та : навук. зб. – Мінск : Права і эканоміка, 2003. – Вып. 4. – С. 54–77.
38. Запрудскі, І. М. Гісторыя беларускай літаратуры другой паловы XIX стагоддзя: асобы і творчыя лёсы : вучэб.-метад. дапам. / І. М. Запрудскі. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т, 2018. – 167 с.
39. Здзяхоўскі, М. Уладзіслаў Сыракомля. Літоўска-беларускі элемент / М. Здзяхоўскі // Полюмя. – 2021. – № 5. – С. 112–123.
40. Кабржыцкая, Т. В. Фальклор і літаратура: феномен беларуска-польска-ўкраінскага культурнага сумежжа / Т. В. Кабржыцкая, М. М. Хмяльніцкі, Э. Ю. Дзюкава ; пад рэд. Т. В. Кабржыцкай. – Мінск : Кнігазбор, 2011. – 184 с.
41. Каваленка, В. А. Вытокі. Уплывы. Паскоранасць. Развіццё беларускай літаратуры XIX–XX стагоддзяў / В. А. Каваленка ; рэд. П. К. Дзюбайла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975. – 336 с.
42. Казбярук, У. М. Нашы вытокі: пошукі гісторыка-літаратурнай праўды : эсэ, разважанні, палем. арт. / У. М. Казбярук. – Мінск : Маст. літ., 2007. – 197 с.
43. Казбярук, У. М. Паэма Якуба Коласа «Новая зямля»: у святле славянскіх традыцый / У. М. Казбярук. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 112 с.
44. Казбярук, У. М. Рамантычны пошук: назіранні над беларускім рамантызмам пачатку XX ст. / У. М. Казбярук. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 182 с.
45. Каратынскі, В. Творы / В. Каратынскі ; уклад., прадм. і камент. У. Мархеля. – Мінск : Маст. літ., 1981. – 174 с.
46. Кісялёва, Л. Г. Маргіналіі: беларуская гумарыстычная літаратура XIX – пачатку XX ст. у святле сучасных літаратуразнаўчых канцэпцый / Л. Г. Кісялёва. – Мінск, 2007. – 142 с.
47. Кісялёў, Г. Выбранае / Генадзь Кісялёў. – Мінск : Беларус. навука, 2016. – 571 с.
48. Колас, Я. Збор твораў : у 20 т. / Якуб Колас / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы. – Мінск : Беларус. навука, 2007–2012.
49. Корвин-Кучинский, И. И. С моего прошлого / И. И. Корвин-Кучинский // Исторический вестник. – СПб., 1903. – Т. 94, № 11. – С. 519–545.
50. Кохан, Т. «Я ў думках лячу зноў да роднага краю...» Вобраз малой радзімы ў творчасці Яна Чачота / Т. Кохан // Роднае слова. – 2019. – № 11. – С. 7–10.

51. Кошман, П. Р. Прасторава-часавая канструкцыя вобраза Радзімы ў літаратуры Беларусі першай паловы XIX ст. / П. Р. Кошман // Весн. Мазыр. дзярж. пед. ун-та імя І. П. Шамякіна. – 2012. – № 4 (37). – С. 138–142.

52. Кошман, П. Р. Беларусь у польскамоўнай літаратуры першай паловы XIX ст.: ідэйна-эстэтычнае станаўленне вобраза / П. Р. Кошман // Беларуска-польскія культурна-моўныя ўзаемадачыненні: ад гісторыі да сучаснасці : зб. навук. арт. / навук. рэд. : В. М. Курцова [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2016. – С. 336–343.

53. Коялович, М. Чтения по истории Западной Руси. Чтение первое / М. Коялович // Философская мысль Беларуси : учеб. пособие / А. А. Козел. – Минск : Амалфея, 2004. – С. 277–279.

54. Круглова, В. Феномен культурнага памежжа і творчасць Янкі Лучыны / В. Круглова // Роднае слова. – 2017. – № 11. – С. 6–10.

55. Купала, Я. Поўны збор твораў. У 9 т. Т. 1. Вершы, пераклады 1904–1907 / Янка Купала ; прадм. У. Гніламёдава. – Мінск : Маст. літ., 1995. – 462 с.

56. Куренная, Н. М. К поэтике Якуба Коласа: роман «На росстанях» / Н. М. Куренная // Человек-творец в художественном пространстве славянских культур : сб. ст. – М. : Ин-т славяноведения РАН ; СПб. : Нестор-История, 2013. – С. 187–192.

57. Латышонак, А. Нацыянальнасць – Беларус / А. Латышонак. – Беласток, 2009. – 558 с.

58. Лебон, Г. Психология народов и масс [Электронны рэсурс] / Г. Лебон // Электронная бібліятэка RoyalLib.com. – Рэжым доступу: http://royallib.com/read/lebon_gustav/psihologiya_narodov_i_mass.html#0. – Дата доступу: 20.09.16.

59. Ліс, А. Традыцыйная народная культура беларусаў ў станаўленне нацыянальнай ідэі / А. Ліс // Дзеяслоў. – 2015. – № 5. – С. 240–264.

60. Літаратура другой паловы XIX стагоддзя : у 2 ч. / уклад. Л. Г. Кісялёвай, Н. М. Сенкевіч ; навук. рэд. С. Л. Гаранін. – Мінск : Маст. літ., 2013. – Ч. 1. – 847 с.

61. Літаратура другой паловы XIX стагоддзя : у 2 ч. / уклад. Л. Г. Кісялёвай, Н. М. Сенкевіч ; навук. рэд. С. Л. Гаранін. – Мінск : Маст. літ., 2013. – Ч. 2. – 807 с.

62. Літаратура першай паловы XIX стагоддзя / уклад. і камент. М. В. Хаўстовіча ; навук. рэд. С. Л. Гаранін. – Мінск : Маст. літ., 2012. – 1086 с.

63. Мальдзіс, А. Выбранае / Адам Мальдзіс ; уклад., В. Грышкевіч ; прадм.: Г. Кісялёў, В. Чамярыцкі. – Мінск : Кнігазбор, 2007. – 472 с.

64. Мальдзіс, А. З літаратуразнаўчых вандраванняў : нарысы, эсэ, дзённікі / А. Мальдзіс. – Мінск : Маст. літ., 1987. – 215 с.

65. Мальдзіс, А. І. Падарожжа ў XIX ст. З гісторыі беларускай літаратуры, мастацтва і культуры. Навук. папул. нарысы. – Мінск : Нар. асвета, 1969. – 208 с.

66. Мальдзіс, А. Творчае пабрацімства. Беларуска-польскія літаратурныя ўзаема сувязі ў XIX ст. / А. Мальдзіс ; рэд. Н. С. Перкін. – Мінск : Навука і тэхніка, 1966. – 159 с.

67. Манн, Ю. В. Поэтика Гоголя. Вариации к теме / Ю. В. Манн. – М. : Coda, 1996. – 574 с.

68. Марзалюк, І. А. Фальшывая гісторыя – маці фальшывай палітыкі / І. А. Марзалюк // Беларус. думка. – 2010. – № 7. – С. 72–79.

69. Мархель, У. І. Творчасць Уладзіслава Сыракомлі / У. І. Мархель. – 2-е выд., дап. і перапрац. – Мінск : Беларус. навука, 2005. – 236 с.

70. Мархель, У. Крыніцы памяці. Старонкі беларуска-польскага літаратурнага сумежжа / У. Мархель. – Мінск : Маст. літ., 1990. – 222 с.

71. Мархель, У. І. Прадвесце: беларуска-польскае літаратурнае ўзаемадзеянне ў першай палавіне XIX ст. / У. И. Мархель. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 112 с.

72. Мархель, У. Прысутнасць былога : нарысы, артыкулы, эсэ / У. Мархель ; пад рэд. В. А. Каваленкі. – Мінск : выд. М. М. Трафімчук, 1997. – 192 с.

73. Масальскі, Э. Т. Пан Падстолиц, альбо Чым мы ёсць і чым быць можам / Э. Т. Масальскі ; Kat. Białorut. Uniw. Warsz. – Warszawa : SOWA Sp. z o.o., 2015. – 384 с.

74. Мельнікава, З. П. «На горне душы...» Творчасць Змітрака Бядулі і беларуская літаратура першай трэці XX стагоддзя / З. П. Мельнікава ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ імя А. С. Пушкіна, 2001. – 222 с.

75. Некрашэвіч-Кароткая, Ж. В. Беларуская мова як эстэтычны дэтэрмінант і сродак дэмакратычнай парэнезы ў друкаваных выданнях XIX ст. / Ж. В. Некрашэвіч-Кароткая // Матэрыялы XII Міжнар. кнігазн. чыт. «Кніжная культура Беларусі: погляд праз стагоддзі», Мінск, 7–8 крас. 2016 г. – Мінск, 2016. – С. 147–155.

76. Некрашэвіч-Кароткая, Ж. В. Беларусь як культурная прастора і еўрапейскі літаратурны працэс XVI–XIX стст. : дапаможнік / Ж. В. Некрашэвіч-Кароткая. – Мінск : БДУ, 2020. – 211 с.

77. Некрашэвіч-Кароткая, Ж. В. Шматмоўная літаратура Беларусі ў кантэксце актуальных літаратуразнаўчых канцэпцый : дапаможнік / Ж. В. Некрашэвіч-Кароткая. – Мінск : БДУ, 2015. – 207 с.

78. Несцярчук, Л. Развагі Міхала Клеафаса пра ліцвінаў і палякаў / Л. Несцярчук // Маладосць. – 2015. – № 1. – С. 138–142.

79. Нікалаеў, М. Папялушка выдавецтва «Беларусь». Яшчэ адзін крок да стварэння нацыянальнага пантэону / М. Нікалаеў // АРСНЕ-Пачатак. – 2006. – № 5. – С. 230–234.

80. Новые книги. Избранные стихотворения Людвиг Кондратовича (Владислава Сырокомля). Отечественные записки / Литературно-издательское агентство Р. Элинина. – М. : Камья, 1879. – Т. 243, кн. 3. – С. 103–106.

81. Океанский, В. П. Локус Идиота: введение в культурофонию равнины / В. П. Океанский // Роман Достоевского «Идиот»: раздумья, проблемы. – Иваново, 1999. – С. 179–200.

82. Орленко, С. С. Журнал «Русская мысль» в литературно-общественном движении 1880-х годов / С. С. Орленко. – Саратов, 1991. – 264 с.

83. Прокофьева, В. Ю. Категория пространство в художественном преломлении: локусы и топосы / В. Ю. Прокофьева // Вестн. Оренб. гос. ун-та. – 2005. – № 11. – С. 87–94.

84. Прокофьева, Д. С. «Струн вещей пламенные звуки...» / Д. С. Прокофьева. – М. : Наука, 1990. – 143 с.

85. Пяткевіч, А. Станаўленне беларускай нацыянальнай ідэі ў кантэксце культурнага руху XIX ст. / А. Пяткевіч // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2005. – Z. 23. – S. 132–136.

86. Радзік, Р. Вытокі сучаснай беларускасці: беларусы на фоне нацыятворчых працэсаў у Цэнтральна-Усходняй Еўропе XIX ст. / Р. Радзік ; пер. з пол. мовы Н. Дзенісюк ; навук. рэд. С. Рудовіч; С. Токць. – Мінск : Медысонт, 2012. – 376 с.

87. Россия и Запад. Формирование внешнеполитических стереотипов в сознании российского общества первой половины XX века. – М. : Ин-т российской истории РАН, 1998. – 335 с.

88. Рынкевіч, У. І. Артур Бартэльс / У. І. Рынкевіч. – Мінск : БДУКМ, 2013. – 39 с.

89. Савіч-Заблоцкі, В. Арлалёты і Падканвойны, або Полацкая шляхта / В. Савіч-Заблоцкі // Полюмя. – 2004. – № 1. – С. 124–164 ; № 3. – С. 68–111 ; № 4. – С. 134–159 ; № 6. – С. 155–180.

90. Смалянчук, А. Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. / А. Ф. Смалянчук. – Спб. : Неўскі прасяг, 2004. – 404 с.

91. Снайдэр, Т. Рэканструкцыя нацый: Польшча, Украіна, Літва і Беларусь, 1569–1999 гг. / Т. Снайдэр ; пер. з англ. мовы М. Раманоўскага і В. Калацкай ; навук. рэд. Г. Сагановіч. – Мінск : Медысонт, 2010. – 424 с.

92. Спасович, В. Д. Сочинения / В. Д. Спасович. – 2-е изд. – СПб. : Юрид. кн. склад «Право», 1913. – 286 с.

93. Суднік, В. М. «Прадзецца нітачка твая...» (вобраз Кастуся Каліноўскага ў беларускай паэзіі) / В. М. Суднік // Беларусь на скрыжаванні

стагоддзяў: ад класікі да сучаснасці : матэрыялы Міжнар. навук. канф., г. Мінск, 1–2 лістап. 2012 г. / рэдкал.: В. Д. Старычонак [і інш.] ; адк. рэд. В. Д. Старычонак. – Мінск : БДПУ, 2012. – С. 210–214.

94. Сыракомля, У. Добрыя весці : паэзія, проза, крытыка / уклад. і камент. У. Мархеля, К. Цвіркі ; прадм. К. Цвіркі. – Мінск : Маст. літ., 1993. – 526 с.

95. Сырокомля, В. Избранные стихотворения Людвиг Кондратовича (Владислава Сырокомля) / пер. Д. Минаева [и др.]. – М. : Изд. В. М. Лаврова и В. А. Федотова, 1879. – 462 с.

96. Тарас, А. Был ли Костюшко белорусом / А. Тарас // Записы таварыства аматараў беларускай гісторыі імя Вацлава Ластоўскага. – Рыга : ІБГіК, 2017. – Вып. 7. – С. 85–89.

97. Тарасова, С. М. Матыў палявання ў творах беларускіх пісьменнікаў паэмнага жанру / С. М. Тарасова // Рэспубліканскія Купалаўскія чытанні : зб. навук. арт. / рэдкал.: І. В. Жук, У. І. Каяла. – Гродна : ГрДУ, 2009. – С. 362–366.

98. Тарасюк, Л. Апалогія красы. Кніга пра беларускую паэзію / Л. Тарасюк. – Мінск : Права і эканоміка, 2003. – 140 с.

99. Терешкович, П. В. Этническая история Беларуси XIX – начала XX в. В контексте Центрально-Восточной Европы / П. В. Терешкович. – Минск : БГУ, 2004. – 223 с.

100. Трафімчык, А. В. «Наш Касцюшка слаўны!»: гістарычная постаць Тадэвуша Касцюшкі ў беларускай літаратуры / А. В. Трафімчык. – Мінск : А. М. Янушкевіч, 2017. – 192 с.

101. Трафімчык, А. Першая паэма пра беларускую вёску / А. Трафімчык // ЛіМ. – 2016. – 7 кастр. – С. 10.

102. Трафімчык, А. Тапонімы роднага кута Артура Бартэльса ў яго паэмах / А. Трафімчык, Т. Дзенісеня // Савецкае Палессе. – 2020. – 17 кастр. – С. 6.

103. Трафімчык, А. Творчасць Артура Бартэльса ў кантэксце беларускай і польскай літаратур (ідэйна-тэматычны аспект) / А. Трафімчык // Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка: XVI Міжнародны з'езд славістаў (Белград, 19–27 жн. 2018 г.) : даклады беларускай дэлегацыі. – Мінск : Беларус. навука, 2018. – С. 368–383.

104. Трошкі бліжэй да Сонца, трошкі далей ад Месяца: беларуская народная філасофія / Т. В. Валодзіна [і інш.] ; уклад. і агул. рэд.: І. М. Дубянецкая, С. І. Санько. – Мінск : Беларус. навука, 2021. – 481 с.

105. Тычко, Г. К. Творчасць Янкі Купалы і традыцыі духоўнай рэгіянальнасці ў польскай літаратуры XIX – пачатку XX стагоддзяў / Г. К. Тычко ; пад рэд. А. А. Лойкі. – Мінск : УП «Тэхнапрынт», 2001. – 144 с.

106. Філаматы і філарэты : зб. / уклад., пер. польскамоўн. твораў, прадм., біягр. даведкі пра аўт. і камент. К. Цвіркі. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1998. – 400 с.

107. Францыск Скарына і яго час : энцыкл. давед. / Бел. сав. энцыкл. ; рэдкал. І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1988. – С. 94.
108. Хаўстовіч, М. В. Гісторыя беларускай літаратуры 30–40 гг. XIX ст. : дапаможнік для студэнтаў філал. спец. вышэйш. навуч. устаноў / М. В. Хаўстовіч. – Мінск : БДУ, 2001. – 171 с.
109. Хаўстовіч, М. Айчына здалёку і зблізку. Ігнацы Яцкоўскі і Аляксандр Рыпінскі / М. Хаўстовіч. – Мінск, 2006. – 280 с.
110. Хаўстовіч, М. В. Даследаванні і матэрыялы : літаратура Беларусі XVIII–XIX стагоддзяў / М. Хаўстовіч ; Univ. Warsz., Kat. Białorut. – Warszawa, 2014. – Т. 1. – 299 с.
111. Хаўстовіч, М. В. На парозе забытае святыні: творчасць Яна Баршчэўскага / М. В. Хаўстовіч. – Мінск : Права і эканоміка, 2002. – 186 с.
112. Цвірка, К. Дарога ў сто год. Нарыс / Кастусь Цвірка. – Мінск : Маст. літ., 1974. – 128 с.
113. Цярохін, С. Ф. Многія прыйдуць пад імем маім: езуіты на Беларусі / С. Ф. Цярохін. – Мінск : Польша, 1995. – 143 с.
114. Чачот, Я. Выбраныя творы / Я. Чачот ; уклад., пер. з пол., прадм. і камент. К. Цвіркі. – Мінск : МФ «Беларускі кнігазбор», 1996. – 374 с.
115. Чернявская, Ю. В. Белорусы: от «тутэйшых» к нации [Электронны рэсурс] / Ю. В. Чернявская. – Рэжым доступу: <https://klex.ru/eor>. – Дата доступу: 14.05.2020.
116. Шаладонава, Ж. С. Катэгорыя прасторы ў гуманітарным дыскурсе / Ж. С. Шаладонава // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 2020. – Т. 65, № 4. – С. 486–492.
117. Шаўчэнка (Серэхан), Г. І. Паэзія Антона Гарэцкага і станаўленне рамантычнай традыцыі ў літаратуры Беларусі XIX стагоддзя / Ганна Шаўчэнка (Серэхан). – Мінск : Кнігазбор, 2015. – 183 с.
118. Штэйнер, І. Баладная і прытчавая проза Яна Баршчэўскага / І. Штэйнер // «...Пачуць, як лёсу валяцца муры»: памяці Генадзя Кісялёва. – Мінск : Лімарыус, 2009. – С. 178–197.
119. Штэйнер, І. Ф. Гісторыя беларускай літаратуры XIX стагоддзя: вуч. дапам. / І. Ф. Штэйнер, А. В. Брадзіхіна. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2021. – 220 с.
120. Штэйнер, І. Ф. Шматмоўная літаратура Беларусі XIX стагоддзя / І. Ф. Штэйнер. – Мінск : Беларус. навука, 2002. – 171 с.
121. Штэйнер, І. Ф. Беларуская балада. Вытокі жанру і паэтычная структура / І. Ф. Штэйнер. – Мінск : Навука і тэхніка, 1989. – 143 с.
122. Яковенко, Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко. – Київ : Критика, 2006. – 584 с.
123. Яцкоўскі, І. Аповесць з майго часу, альбо Літоўскія прыгоды / І. Яцкоўскі [уклад., перакл., паслясл. і каментар М. Хаўстовіча]. – Warszawa : Univ. Warszawski, Katedra Białorutenistyki, 2010. – 290 с.

124. Adam M-ski (Zofia Mankowska) Dzisiaj i na wieki. Poezje. = Адам М-скі (Зоф'я Манькоўская). Цяпер і назаўсёды. Паэзія / уклад. Ю. Гарбінскага ; пер. з пол. мовы І. Багдановіч, У. Мархеля, С. Мінкевіча. – Warszawa – Minsk = Варшава – Мінск : Ін-т славістыкі ПАН ; Ін-т літаратуры ім. Я. Купалы НАН Беларусі, 2004. – 532 с.
125. Bartels, A. Pan Atanazy Skorupa, czpostenpowy. Szkice obyczajowe / A. Bartels. – [Paryż] : [Lemercier, Jan Kazimierz Wilczyński], [1858]. – 15 s.
126. Bartels, A. Pan Eugeniusz. Szkice obyczajowe / A. Bartels. – [Paryż] : [Lemercier, Jan Kazimierz Wilczyński], [1858]. – 15 s.
127. Bartels, A. Piosnki i satyry / A. Bartels. – Kraków : Nakładem K. Bartoszewicza, w drukarni A. Koziańskiego, 1888. – 140 s.
128. Barthels, A. [b. n.] / A. Barthels // *Łowiec*. – 1878. – 4 lut. – Nr 2. – S. 29.
129. Barthels, A. Deniskowicze / A. Barthels // *Łowiec*. – 1878. – 1 paźdź. – Nr 10. – S. 148–151.
130. Barthels, A. Kilka słów o Polesiu, Poleszukach i o polowaniu / A. Barthels // *Łowiec*. – 1878. – 1 maja. – Nr 5. – S. 72–75.
131. Barthels, A. Książę wojewoda trocki / A. Barthels // *Łowiec*. – 1878. – 1 marca. – Nr 3. – S. 41–45.
132. Barthels, A. O niedźwiedziach na Litwie / A. Barthels // *Łowiec*. – 1878. – 1 paźdź. – Nr 10. – S. 153–156.
133. Barthels, A. O niedźwiedziach na Litwie / A. Barthels // *Łowiec*. – 1878. – 1 września. – Nr 9. – S. 138–140.
134. Barthels, A. O wilkach litewskich i polowaniu na nich / A. Bartels // *Łowiec*. – 1878. – 1 lipca. – Nr 7. – S. 107–108.
135. Barthels, A. Polowania letnie i jesienne / A. Barthels // *Łowiec*. – 1880. – 1 lipca. – Nr 7. – S. 104–106.
136. Barthels, A. Polowania letnie i jesienne / A. Barthels // *Łowiec*. – 1880. – 1 marca. – Nr 3. – S. 39–40.
137. Barthels, A. Polowania letnie i jesienne / A. Barthels // *Łowiec*. – 1880. – 1 września. – Nr 9. – S. 137–138.
138. Barthels, A. Tydzień Poleski. Ustęp z życia myśliwego na Litwie / A. Barthels / Kraków, nakładem autora, druk A. Koziańskiego, 1883. – 69 s.
139. Barthels, A. Zimowe łowy na Litwie / A. Barthels // *Łowiec*. – 1879. – 1 stycznia. – Nr 1. – S. 5–9.
140. Barthels, A. Zimowe łowy na Litwie / A. Barthels // *Łowiec*. – 1879. – 1 czerwca. – Nr 6. – S. 85–88.
141. Barthels, A. Zimowe łowy na Litwie / A. Barthels // *Łowiec*. – 1879. – 1 kwietnia. – Nr 4. – S. 53–56.
142. Barthels, A. Zimowe łowy na Litwie / A. Barthels // *Łowiec*. – 1879. – 1 sierpnia. – Nr 8. – S. 121–123.

143. Chmialnicki, M. Адам Плуг і Беларусь / M. Chmialnicki // Acta Polono-Ruthenica: UWM w Olsztynie Acta Polono-Ruthenica. – 2001. – Nr VI. – S. 401–412.

144. Cywiński, S. Syrokomla. Człowiek i twórczość / Stanisław Cywiński. – Wilno : Księgarnia Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego, 1923. – 62 s.

145. Daszkiewicz, K. Biblioteka poezji myśliwskiej w Internecie [Электронны рэсурц] / K. Daszkiewicz // Digital Library of Wielkopolska. – Рэжым доступу: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=161723&from=publication>. – Дата доступу: 13.11.2019.

146. Dynak, W. Łowiectwo w poezji polskiej / W. Dynak // Pamiętnik Lite-racki. – 1991. – Z. 1. – S. 3–22.

147. Eberhardt, P. Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii poli-tycznej / P. Eberhardt. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004. – 304 s.

148. Jankowski, Cz. Młoda Polska w pieśni. Wybór najcelniejszych poezyi ostatniej doby. Wydanie drugie (przerobione, powiększone, dopełnione) / Cz. Jankowski. – Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1903. – 430 s.

149. Krzyżanowski, J. Dzieje literatury polskiej : od początków do czasów najnowszych / J. Krzyżanowski. – Wyd. 2. – Warszawa : Państw. Wydaw. Nauk., 1972. – 680 s., [33] k.

150. Księga Adresowa Polski (wraz z w. m. Gdańskiem) dla handlu, rzemioł i rolnictwa; Annuaire de la Pologne (y Compris la V. I. de Dantzig) pour le Commerce, L'Industrie, les Metiers et L'Agriculture. – Warszawa : Towarzystwo Reklamy Międzynarodowej Sp. z o. o. Jener Repréz. Rudolf Mosse ; Bydgoszcz : Zakłady Graficzne “Biblioteka Polska”, 1927. – 2945 s.

151. Księga Adresowa Polski (wraz z w. m. Gdańskiem) dla handlu, prze-mysłu, rzemioł i rolnictwa; Annuaire da la Pologne (y Compris la V. L. de Dantzig). – Warszawa : Towarzystwo Reklamy Międzynarodowej Sp. z o. o. Jener Repréz. Rudolf Mosse ; Bydgoszcz : Zakłady Graficzne “Biblioteka Polska”, 1930. – 2956 s.

152. Meysztowicz, A. List otwarty obywatela z Litwy do profesora Zdzie-chowskiego w sprawie obecności szlachty litewskiej pod pomnikiem impera-torowej Katarzyny / A. Meysztowicz // W kręgu sporów polsko-litewskich na przełomie XIX i XX wieku : wybór materiałów. – Kraków : Wydawnictwo Uni-wersytetu Jagiellońskiego, 2011. – S. 91–100.

153. Młoda Polska w pieśni : wybór celniejszych poezyi ostatniej doby / Ułożył Cz. Jankowski. – Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1903. – 430 s.

154. Orzeszkowa, E. Kilka uwag nad powieścią [Электронны рэсурц] / E. Orzeszkowa. – Рэжым доступу: http://pl.wikisource.org/wiki/Kilka_uwag_nad_powie%C5%9Bci%C4%85. – Дата доступу: 1.09.2013.

155. Pług, A. Żukowy Borek / A. Pług // Верхняе Панямонне. – Мінск : І. П. Логвінаў. – 2012. – Вып. 1. – С. 82–93.
156. Romankówna, M. Władysław Syrokomla / Meczysława Romankówna. – Warszawa, Kraków : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975. – 33 s.
157. Słownik pisarzy. Streszczenia lektur opracowane przez profesjonalistów [Электронны рэсурс] // Bryk.pl. – Рэжым доступу: https://www.bryk.pl/słowniki/słownik_pisarzy/85312-syrokomla_władysław_1823_1862.html. – Дата доступу: 13.06.2020.
158. Spasowicz, W. Pisma / Włodzimierz Spasowicz. – Petersburg : Księgarnia Br. Rymowicz, 1892. – T. 1. – 325 s.
159. Stępnik, K. Drobne formy narracyjne w literaturze krajowej / Krzysztof Stępnik // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Humaniora* 31. – Lublin : Instytut Filologii Polskiej Wydziału Humanistycznego UMCS, 1976. – S. 257–270.
160. Syrokomla o sobie / przepisał i objasnił Wł. R. Korotyński. – Warszawa : Księgarnia Teodora Paprockiego i Spółki, 1896. – 101 s.
161. Syrokomla, W. Poezye Ludwika Kondratowicza (Władysława Syrokomli) / W. Syrokomla. – Warszawa : Skład Główny u Gebethnera i Wolffa, 1872. – T. 3. – 363 s.
162. Syrokomla, W. Poezye Ludwika Kondratowicza (Władysława Syrokomli) / W. Syrokomla. – Warszawa : Skład Główny u Gebethnera i Wolffa, 1872. – T. 1. – 361 s.
163. Syrokomla, W. Wybór poezji / Władysław Syrokomla. – 2-e wyd., zmienione. – Wrocław : Ossolineum, 1970. – 426 s.
164. Tyszkiewicz, E. Birże: rzut oka na przeszłość miasta, zamku i ordynacyi / E. Tyszkiewicz. – St.-Petersburg : A. H. Kirkor, 1869. – 170, [2] s.

ЗМЕСТ

Уводзіны	3
Раздзел 1. Тэма Бацькаўшчыны ў шматмоўнай літаратуры Беларусі XIX стагоддзя (<i>Бахановіч Н. Л.</i>)	6
1.1. Гістарычны кантэкст стварэння патрыятычных твораў	7
1.2. Выяўленне вобраза Радзімы ў буйных эпічных жанрах	17
Раздзел 2. На шляху ад раз'яднанасці да адзінства Беларусі-Літвы (на матэрыяле літаратурных твораў) (<i>Бахановіч Н. Л.</i>)	30
Раздзел 3. Мастацка-вобразная рэалізацыя ідэі Бацькаўшчыны ў беларускай літаратуры XIX стагоддзя (<i>Бахановіч Н. Л.</i>) ..	45
3.1. Матыў змарнення чалавека і яго адраджэння	45
3.2. Духоўныя асновы Бацькаўшчыны	56
3.3. Эстэтыка роднай зямлі	68
Раздзел 4. Бацькаўшчына ў этнічным вымярэнні і яе нацыянальны генезіс паводле літаратурна-мастацкага дыскурсу XIX стагоддзя	78
4.1. Узроўні паняцця Бацькаўшчыны ў творчасці пісьменнікаў XIX ст. (<i>Варабей М. П.</i>)	78
4.2. Мадэрная Беларусь як радзіма і Тадэвуш Касцюшка ў гістарычным кантэксце (<i>Трафімчык А. В.</i>)	89
Раздзел 5. Эвалюцыя поглядаў на творчасць і ідэнтыфікацыю Уладзіслава Сыракомлі (<i>Варабей М. П.</i>)	102
5.1. Асоба і спадчына Уладзіслава Сыракомлі ў кантэксце літаратурнага працэсу XIX ст.	102
5.2. Гісторыя даследавання твораў Уладзіслава Сыракомлі. Эвалюцыя прыняцця ў кантэксце беларускай літаратуры ..	107

<i>Раздзел 6. Паняцце Бацькаўшчыны і пачуццё патрыятызму ў творчасці Уладзіслава Сыракомлі (Варабей М. П.)</i>	123
6.1. Асэнсаванне Бацькаўшчыны ў творчасці Уладзіслава Сыракомлі.	123
6.2. Тэма езуітаў і рэалізацыя ідэй лакальнага патрыятызму ў творчай спадчыне Уладзіслава Сыракомлі	134
6.3. Ян Чачот і Уладзіслаў Сыракомля: захаванне традыцый, сацыяльная праблематыка і гістарызм	142
<i>Раздзел 7. Артур Бартэльс: “Oj nie masz, nie masz, jak Litwa nasza!” (Трафімчык А. В.)</i>	151
7.1. Творчасць Артура Бартэльса ў кантэксце беларускай і польскай літаратуры (ідэйна-тэматычны аспект).	151
7.2. Этнічная карціна Радзімы Артура Бартэльса	169
7.3. Тапанімія роднага кута Артура Бартэльса ў яго творчасці: значэнне і лакалізацыя.	189
7.4. Артур Бартэльс як папярэднік Якуба Коласа	211
Заклучэнне	225
Спіс выкарыстаных крыніц	231

Б30

Бахановіч, Н. Л.

Мастацкі вобраз Бацькаўшчыны ў літаратуры Беларусі XIX стагоддзя / Н. Л. Бахановіч, М. П. Варабей, А. В. Трафімчык ; навук. рэд. І. В. Саверчанка ; Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Ін-т літаратуразнаўства імя Янкі Купалы. – Мінск : Беларуская навука, 2023. – 245 с.

ISBN 978-985-08-2980-1.

У манаграфіі разглядаецца рэалізацыя вобраза Бацькаўшчыны ў творчасці пісьменнікаў XIX ст. На прыкладах тэкстаў адзначанага перыяду прасочваецца ўвасабленне патрыятычных ідэй пісьменнікамі, якія родам з тэрыторыі Беларусі. Аналізуецца мастацкая аснова, гістарычны фон і кантэкст, жанрава-тэматычныя своеасаблівасці твораў Уладзіслава Сыракомлі, Яна Баршчэўскага, Войслава Савіч-Заблоцкага, Адама Плуга, Артура Бартэльса і інш.

Адрасуецца літаратуразнаўцам, гісторыкам, архівістам, студэнтам гуманітарных спецыяльнасцей, а таксама шырокаму колу чытачоў.

УДК 821.161.3.09

ББК 83.3(4Бел)

Навуковае выданне

Бахановіч Наталля Леанідаўна,
Варабей Марына Пятроўна,
Трафімчык Анатоль Віктаравіч

МАСТАЦКІ ВОБРАЗ БАЦЬКАЎШЧЫНЫ Ў ЛІТАРАТУРЫ БЕЛАРУСІ ХІХ СТАГОДДЗЯ

Рэдактар *В. М. Пручкоўская*
Мастацкі рэдактар *І. Т. Мохнач*
Тэхнічны рэдактар *М. В. Савіцкая*
Камп'ютарная вёрстка *Н. І. Кашуба*

*У афармленні вокладкі выкарыстаны гравюры
Ю. І. Крашэўскага, А. Бартэльса*

Падпісана да друку 10.03.2023. Фармат 60×84^{1/16}. Папера афсетная.
Друк лічбавы. Ум. друк. арк. 14,3. Ул.-выд. арк. 11,4.
Тыраж 300 экз. Заказ 44.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Выдавецкі дом «Беларуская
навука». Пасведчанні аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/18 ад 02.08.2013,
№ 2/196 ад 05.04.2017. Вул. Ф. Скарыны, 40, 220084, г. Мінск.

ISBN 978-985-08-2980-1

9 789850 829801

Н. П. Баханович
М. П. Варрабей
А. В. Трафимчык

МАСТАЦКІ ВОЗБРАЎШЧЫНЬЫ
У ПІТАРТАУРЬЫ БЕЛАРУСІ ХІХ СТАГОДУ
ДЗЯ